

Лайпагданы Рашид

ДЖЮРЕК
УНУТМАЙДЫ

Лайпанланы Рашид

ДЖЮРЕК УНУТМАЙДЫ

ДОКУМЕНТЛИ ПОВЕСТЬ,
ХАПАРЛА

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
ҚЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1982.

С (Қарач.) 2
Л 18

*Қитабны суратла бла автор
кеси джасагъанды*

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюю, 1982 дж.

ДОКУМЕНТЛИ ПОВЕСТЬ

ПОЛИТРУКНУ ДЖАЗЫУУ

АЛ СЁЗНЮ ОРНУНА

Экинчи дуня кьазау-
атны ачы ёртени джу-
къланганлы, совет
халкъ рахатлыкьда на-
сыблы джашау ишлеб
кюрешгенли кьыркь
джыл болуб келеди.
Алай а не кьазауатда
ёлгенлени, не кьазауат
салгъан кьыйынлыкь-

ланы джюрекле бир заманда да унутмайдыла.
Кьазауат тышсе эсибизге, орунларына кьайт-
мазлыкь кьоранчла бушуу этдирселе да,
совет адамланы джигитликлери, аланы асыл
халилери кёлюбюзню кёлтюредиле. Ата джурт
кьазауатны хар кюню кёбчюлюк джигитликни
история ары дери билмеген юлгюлерин кёр-
гюзтюб тургъанды. Ол джигитликни тамалын
социалист джашау кьурагъанды. Ата джуртха
суймеклик, Коммунист партиягъа терен ийна-
нуу, миллетлени кьарнаш бир иннетлилигине
кертилик туудургъандыла бу джигитликни.
Кьуру бизни областда джашагъанладан 15

мингден аслам адам саугъаланнганды аскер джигитликлери ючюн къралыбызны орденлери, медаллары бла. Совет Союзу Джигити деген атха 15 адам не болгъанды, джети адамгъа Махтау орденни юч дараджасы да берилгенди.

Алай а совет адамла, ёлюмден баш бурмай, душманны аллына тургъан сагъатда, саугъаланы, махтауну сагъышын этмегендиле. Аланы джигитликге элтген граждан сезимни онглулугъу болгъанды. Ата джуртубузгъа кърккюу тюшгенинде, аны баш эркинлиги ючюн, коммунист идеяла ючюн къазауат этгендиле ала. Ата джурт бла хар совет адамны энчи насыбы айырылмаздан бир болгъанын ариу биле эдиле фронтлада сермешгенле, тылда къалыб, алагъа хорламны келтирирге болушханла да. Ма аны ючюн эди джашланы, къызланы кеси разылыкълары бла, чакъырылгъынчы сакълаб турмай, къолгъа сауут алыб къазауат этерге кетгенлери.

Къыйын, хатерсиз къазауатда совет адамла хорламгъа не болгъандыла. Алай а къазауатха киргенлени хар барына да буюрулмагъан эди ол кюннге сау джетерге. Мингле бла, миллионла бла саналадыла ёлгенле. Ол махтаулу, къыйын джолда хорламгъа джетгинчи окъ тийиб джыгъылгъанланы терсликлери джокъду — ала хорлам ючюн эм багъалы хазналарын бергендиле, жанларын! Аны ючюндю махтау неси болгъан джигитле бла бирге къазауатда ёлгенлени атларын да унутмагъаныбыз: бизни бююнню насыблы джашауубуз ючюн ёлгендиле ала. Джашау ючюн жанларын бергенле сауланы джюреклеринде джашайдыла.

Ата джурт к̄зауатны джигитлерини юсюнден к̄б джазылгъанды. Джигитлени атлары шахарланы, эллени орамлары, майданлары джюрютедиле. К̄зауатларына аланы атлары джазылгъан кемеле тенгизлени, океанланы толкъунларын джырыб, бизни джуртну байрагъын махтау бла джюрютедиле. К̄зауатла баргъан джерледе уа нелляй бир эсгертме барды! Огъай, халкъ унутмайды кесини джигитлерин. Алай а к̄ыйынды аланы барын да билген — бек к̄бдюле ала. Атлары белгили болмагъан джигитле уа? К̄бдюле ала да!

Заман оза баргъаны бла бирге джигитликни историясына джангы бетле к̄ошула, джангы адам атла белгилене барадыла. Сохтала — к̄зыл сынчыла, к̄зауатны ветеранлары, бютеу совет адамла уллу юлюш к̄ошадыла джигитликни историясын андан ары толтурур ючюн.

«Ленинни байрагъы» газетде ишлеген сагъатымда мени к̄олума да тюшген эди аллай бир сыйлы борч.

1967 джыл к̄рал к̄орк̄уусузлукъну чехословак комитетини к̄уллук̄чулары бир совет аскерчини джигитлигине шагъатлык̄ этген документле табхан эдиле. Дефтер эди ала табхан. Аны тышына былай джазылыб эди орусча: «К̄ореш бла джесирликни к̄ара кюнлерини дневниги. Казиев Б. 12. 10. 43 дж.»

Излеу иш ол дневникден башланган эди. К̄азийланы Борис 1941 джыл июлну 14-де джесирге тюшгени, лагерледен алты кере к̄ачханы, артда, Чехословакиягъа ётуб, чех патриотла бла бирге фашистлеге к̄аршчы к̄орешгени, 1944 джыл майда гестапону к̄олуна

тюшюб ёлгени ачыкъланган эди. Бу затланы юсюнден «Ингирги Прага» газетде да басмаланган эди. Алай болгъанлыкъгъа кесини атына Борис деген совет аскерчи кертисинде ким болгъанын киши билмей эди олсагъатда. Тукъуму да керти тукъуммуду, огъесе псевдонимиди — аны да билмей эди киши.

Тюръме карточкасында, «ленинградчыды» деб джазылгъанды. Ол себебден чех джолдаш-ла Ленинградха билдирген эдиле. Алай бла Борисни юсюнден хапарны биринчи болуб «Ленинградская правда» газет басмалагъан эди.

Журналист И. Лисочкин, Къазийланы Борисни хапарын айтыб, аны ким болгъанын билген газетге билдирсин, деб джазгъан эди. Излеуню эстафетасы меннге алай бла тюшген эди.

Адамла бла тюбешиб, къагъыт джюрютюб кёб затны ачыкъладыкъ. Эм ахырында Чехословакияда Борисни таныгъан адамлагъа эки фотография сурат ийдик. Алай бла Къазийланы Борис ким болгъанын ажымсыз бегитдик. Аны юсюнден «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде басмалагъан эдик.

Чехословакияда дневниги табылгъан совет аскерчи, ёлюб кетгинчи залимликге бой салмагъан, кюрешин тохтатмагъан патриот къарачай джаш болгъанды—Къазийланы Хаджи-Мырзаны джашы Борис. 1918 джыл Ташкёпюр элинде туугъанды. Микоян-Шахарда педрабфакны тауусуб ,алгъы бурун халкъ мюлкню продукталарын къралгъа сатыб алычу инспектор болуб ишлейди, артда Къарачай автоном областны прокуроруну болушчусу болады.

Аскер кѳуллукъгъа ол ишинден 1938 джыл къачда чакъырылгъанды. 1934 джылдан башлаб ВЛКСМ-ни члени болгъанды.

Къазийланы Борис Ф. Э. Дзержинский атлы 8-чи дивизияны 229-чу полкуну политругу болгъанды. 1939 джыл къралны запад районларын азатлау кампаниягъа кѳошулгъанды, 1940 джыл акъ финнлеге къраршы къазауатда джигитлик этеди, джаралы болады. Командование аны сагъат бла саугъалайды. Ленинградда джараларын бакъдырыб, «Хилово» деген санаторийде солуб, туугъан элине къайтады. Джууукъларыны арасында талай заман тургъандан сора кесини полкуна кетеди. Полк Запад Белоруссияны Белосток областында Щучино деген джерден узакъ болмай орналады, чеклеге джууукъда. Къазауатха алайда тубейди Борис.

Белосток областдагъы аскерле къазауатха биринчи болуб киргенледендиле. Биринчи кюнледе къаты, хатерсиз сермешнуле барадыла. Уллу кѳоранчлагъа да къарамай, бизни аскерле талай джерде фашист аскерлени артха ыхтырадыла. Алай а ол джетишимле бютеу болумну тюрлендиралмайдыла. Ючюнчю, онунчу аскерле биринчи юч кюнню ичинде уллу джигитлик этселе да, душманны алгъа джибермеселе да, адам, сауут кючлерин кѳб тас этедиле. Июньну 25-ден сора, къазауат этгенлерин да тохтатмагъанлай, Волковыск — Минск таба артха туракълай тебрейдиле. Июньну 28-де немец аскерле ючюнчю аскерни бир кѳауумун, баш кючледен айырыб, къруршоугъа аладыла. Волковыск районда онунчу аскерни сол кыйырындагъы бѳлекле да аллай болум-

гъа тюшедиле. (Къазийланы Борис да ол аскерде эди.)

Бу эки аскерни къуршоудан къутулгъан дивизиялары, къазауат эте, Минскге чыгъаргъа кюрешедиле. Алай а душманны танка бѣлеклери, юч кюнню къаты сермешиб, Минск шахарны аладыла. Ол кѣзюуде немецлени 7-чи танка дивизиясы Смолевичини алыб, Минскден Борисовгъа баргъан темир джолну ууучхаджыды. Алай бла 3-чю, 10-чу аскерлени джоллары толусу бла кесиледи.

«Къуршоугъа тюшген аскерле къыйын сынауну чекгендиле. Башларындан таймаздан немец авиация чабыуул эте, сауутлары, азыкълары джетишмегенине да къарамай, Кызыл Аскерни баш кючлерине къошулур муратда, керти джигитлик этиб кюрешедиле. Кѣб кюнню баргъан къантѣгюш сермешиуледен сора бир къауум бѣлекле душманны къуршоундан чыгъадыла. Мингле бла махтаулу совет патриотла уа, душманны онглу кючлери бла ахыр мадаргъа дери кюрешиб, джигитлеча бередила джанларын. Къуршоудан чыгъалмагъан аскерчиле бла командирлени кѣблери душманны тылында партизан кюрешни къурайдыла. Алай а бек кѣблени джазыуу бушуулу болады: фашистлеге джесирге тюшюб, туугъан джерлеринден узакъда ѳледиле». (История Великой Отечественной Войны Советского Союза. 1941—1945 г. г., т. 2., стр. 371.)

Къазийланы Хаджи-Мырзаны джашы Борисни джазыуу да артдагъы къауумнукъуча болады.

Борисни кесини дневнигинден билебиз ол джесирге 1941 джыл июлну 14-де тюшгенин.

Мени джангыз бир джолум барды — кьанымы ахыр тамчысына дери кюрешуу, деб джазгъанды ол дневнигинде. Айтханыча, джюрегини тебгени тохтагъынчы, кюрешгенин тохтатмагъанды.

Июнну 22-ден июлну 14-дери Борис бла аны тенглери къалай кюрешгенлеринден толу хапар берирча адам табмагъанбыз. Ол кёзюуден документ къалмагъанды.

Къазийланы Борис лагерледен алты кере къачханды, кёб диверсион актла бардыргъанды, алай а ол кёзюуледе аны биргесине болгъан адамладан да табмагъанбыз алкъын кишини.

Повестни сейир этер ючюн кеси башыбыздан эпизодла къошмайбыз. Борисни джазыуун тамалгъа салыб, суратлау чыгъарма джасакъ, алай этерге да боллукъ эди, алай а, энгда Борисни нёгерлеринден адамла табаргъа ышаннганыбыз себебли, аллай зат къошмайбыз: шагъатла тюз хапарны кеслери айтырла, биз да олсагъатда къошарбыз бу повестде джетишмеген затланы.

Документле, чех патриотла этген шагъатлыкъгъа кёре джазылгъанды бу мыдах хапар, алай а ол джигитликни юсюнден хапарды.

Антына кертилик, Ата джуртуна уллу суймеклик, тёзюмлююк, керти адамлыкъны шартлары — была бары да Борисни юсюнде бардыла. Ол ашхы шартланы джаш тёлю кесине алсын, тамада тёлюню юлгюсю бла кьурасын кесини халисин; керти патриотизм, интернационалист иннет адамгъа къаллай кюч бергенин сезсин деб теджейбиз бу китабны.

Къазийланы Борис хапарсыз тас болуб тур-

гъанладан эди, алай а джигитлик тас болмайды, заманланы, узакъ джолланы арасы бла ётюб, аны махтаулу хапары бизге келди. Аны Чехословакияда Терезин тюрьмеде ёлтюргендиле. Къабыры джокъду, юсюне эсгертме, гокка ханс салырча. Бу повестни анга атаб, эсгертме белгиге теджейбиз. }

АЛКЪЫН ЭРТДЕДИ ЁЛЮРГЕ

...Кёбгендиле, къоргъашын къуюлгъанча, ауурдула кёз къабакълары. Кючден ачды аланы. Къайдады, не болгъанды анга? Ангылаялмайды. Башын бир джанына бурур къарыуу болмай, кёкге къараб джатады.

Къызгъылдым чаба юсюне, къара тютюн, булгъана-чулгъана, кёкню джабыб барады. Бир-бирде тютюнню-чарсны арасы бла сууукъ кёк кёрюнеди. Бир кёксюл, бир къара тюрсюн алады ол. Терен, узакъ кёкде джангыз джудуз джылтырайды. Аны къалтырауукъ джарыгы джукъланыб къалыргъа башлагъанчады.

Сыртын джерден айыралмай, эки кёзюн джангыдан къысаргъа да къоркъуб, кёкге къараб джатады Борис. Тири санларын бир джерге джыялмайды. Аныкъыламыдыла, аныкъыла тюмюдюле ала — аланы сезмегенине сейприснеди. Къалайы, неси инджитгенин айыралмайды алкъын, алай а онгсуз болгъанды, башы тегерек айланыб, кетиб барады. Узакъ

джулдуз а энтда джылтырайды. Джукъланыб къалады дегенча, эки кёзюн андан алалмагъ-анлай, санларына джашау акъырын къайтыб башлагъанын таныйды аскерчи...

Эси-акъылы къайтханлай, эм алгъа шаркъ деб джюрегин чанчдыргъан кёзюне ахыргъы сермешиуню кёргюзгени болду.

Андан сора Щучино деген джерден башлаб бютеу уруш джоллары тюшеди эсине. Эсинде къалгъан эм ахыргъы зат, болгъанны теблей, быланы позицияларына танкны киргени эди. Къолуна гранат алыб, силкиниб индекден чыкъгъаны, аны силдегени, узакъ болмай къатында кёзлерин къаматыб тоб атылгъаны тюшеди эсине. Аякъ тюрюнде джер оюлгъанча, къайры эсе да джыгъылгъаны болмаса, башха затдан хапары джокъду. Энди уа, ма, кеси джаныыз джатады тютюнлей тургъан тюзде?

Къалай болуб къалды алай? Аны батальону къырылыб къалгъан болурму? Къалай къоюб кетдиле аны тенглери, сау эселе? Нек кым-ылдамайды киши?

Башыны тегерек айланнганы, къулакъларыны шууулдагъаны тохтамаса да, эси къайтыб, арт кюнде болгъан затланы ууакъ-ууакъ кёз туурасына келтире барады.

Огъай, хомухлукъ этмегендиле ала, адамны къолундан келликни этгендиле. Джангыз бир атлам джерни бермегендиле кюрешсиз. Да сора нек болду да былай? Не зат болду да, этил-ир, эсгерил-ир керекли болуб, этилмей къалгъан? Сёз ючюн, ол кеси, — Къазийланы Борис, офицер, политрук, — этерге керекли болуб нени этмей къойгъан болур... Аллай зат болуб билмейди, бир адам этерикни этгенди, бары

да этгендиле таб адам кьолдан келмезликни да. Кесин аягъан болмагъанды. Джауну техника кючюню онглулугъу, билмей тургъанлай чабыб, бютеу болгъаннга от джаудуруб кьойгъаны болду анга табыкъ берген. Алты кюнню къан къазауат этиб кюрешдиле от джаудургъан темир машиналагъа буруу болуб, алты кюнню кьурмашча чартлагъан джерни бауурун кьучакълаб кьолдан джибермей турдула. Саут кючлери джетмеди, болушлукъ джерик болур деб сакълагъанлыкъгъа, болушлукъ келмеди, азыкъ тауусулду, кьекюрекни суутургъа суу тамчы да табылмай тохтады ахыры. Артха ыхтырылмасала болмады... Аны батальону башхала бла бирге, артха кьайырыла, сермеше, талай кюнню келди аръергарда, къагъылыр, джукъунур ючюн къалмады, алай а бой бермей кюрешди. Артда уа, билмей тургъанлай, эки джанларындан кысыб танкала чабдыла...

Тегерекни къарангы басханды. Борис эки кезюн кысады; къарыусуздан, нени да унутуб, ма былай джатыб тургъаныча, ёлюб къалырчады. Алай а алкъын ёлмегенди ол — сауду, сагъыш этер хыйсабы бар эсе, бир мадар табаргъа керекди, алкъын бошалмагъанды кюреш.

Узакъдан атылгъан тауушла келедиле. Джерни титиретедиле, аны бауурун сагаллайдыла бомбала ,снарядла. Бютеу джер ёлюм дыгаласда къалтырагъанча кьюнеди.

Сырымдан тюшюб турмай, бир джаныма бурулалсам, аурууум бир кесек сынарыкъ болур эди деб, къарыу болгъанын джыйыб, Борис, кючден-бутдан бурулуб, бауурун джерге

басады. Олсагъатлай джилигине миз чанчылгъанча ачыб билек къошу, эки кёзю къарангы этеди. Башын ёрге кёлтюре тебрегенинде уа, дуня сенткилчекча чайкъала, эс ташлайма деб къоркъгъандан, башын джангыдан джерге салады. Қымылдаргъа къоркъуб талайны турады дагъыда. Алай а эки аягъы сау болгъанын сезеди, бир къолу да алай хаталы болмаз, бири уа, уюгъанмы этгенди да, ауурду, билек къошу ийнеле чанчылгъанча ачыйды.

Джатыб тургъанлай маджалыракъ къолу бла ол бирин тинтиб кёреди. Кёлек дженги джыртылыбды. Агъач къабукъча болгъанды, къан къатыб. Билек къошуна тийгенлей, ол асры бек ачыгъандан кесин тыялмай ынгычхады. Аны ызы бла къалай эсе да бир къургъакъ джетел къысады. Эки къулагъы бла тамагъындан къан келиб, кючден алады тылпыуун. Бир кесек ачылыб, сау къолун джерден айырмагъанлай, эки тобугъуна турду.

Тёгерекде неле эселе да къараладыла, кюйген, ууалгъан техника болур — танырча тюлдю. Хар не ёлюб, къарышыб тургъанчады. Алайдан бир джапына джанларгъа излеб, ёрге акъырын турады. Бир кесекни алай сюелиб, сора, абын-сююн эте, талай атлам этеди.

Арлакъда, джангыз сакъат бутагъын узатыб, ол да болушлукъ излегенча, кюйген терек сюеледи. Борис аны къатына барады. Ол да, мунуча, джалын джугъу, ол да, мунуча, джангыз кеси. Анга таяна туруб, эки аягъы тутмай, сыртын да терекден айырмагъанлай, акъырын джерге чёгеледи.

Башы тёгерек айланнганы бир джанындан, ичи кюйюб баргъаны, суу кюсегени экинчи

джанындан, ол кесин къатдырыргъа кюрешгенликге, санларын тирилтирге къоймайдыла.

Къарыусузлукъ кючлеб болду болур, кетерге излесе да, алайдан кеталмай, башын кёкюрегине ийиб, Борис акъырынчыкъ къалкъыб къалды.

Аскерчи, тюшюнде ынгычхай, къара кёсёу болгъан терекге къысылыб джукълайды. Отну ачы тили джалагъан тюз сууб бошамагъанды, анда-мында алкъын ийирилиб тютюн чыгъады.

Нек келди бу джерлеге быллай зарауатлыкъ, нек сынадыла быллай инджиу адамла? Қишиге хыянатлары болмай, насыблы джашау къураргъа, туугъан джуртларын терек бачхача джашнатыргъа излеген адамла бюгюн нек чегедиле хатерсиз сынауны?

Залимлик къурумагъанды дуниядан. Джутлукъ тас болмагъанды. Джаныуар къылыкълы Гитлер кесичалагъа гуждар болуб, дунягъа ие болама дегенди. Алай а дуня историясы кёб кёргенди аллай осал халили джаныуарланы, ала бары да кетгендиле. Бу залимлик да кетерикди, алай а тютюнлейдиле бюгюн элле, сахарла, ёледиле адамла. Ма Борис да олтурады, ауурлукъ имбашларын басыб, сакъат терекге таяныб.

Сейирди адам дегенинг, таджалды ол. Кеси къарангы кече басхан, тенглери кыаны синген, сермешну ётген чанчакъланган талада олтуруб джукъласа да, Борисни тюшю аны узакъ джуртха элтгенди. Белоруссиядан узакъгъа...

Кавказ таула. Гелеу ханслы джайлыкълла. Къошну къаты бла шоркъулдаб, ташдан-таш-

ха секире, къара суучукъ саркъады. Джашил тауланы башындан чалбаш Минги Тау къарайды. Белине дерн къара булутла басхандыла аны, белкъау тѣппесин а кюн таякъла джылтыратадыла.

Борис бу къудретге джюреги къууаныб къарайды, алай а, ол сурат кетиб, башханы кѣредн энди... Борис джамчы тюбюнде джатханча болады. Таула башында къара булутланы сылыб, от садакъла учадыла. Кѣк кюкюрегени сайын, таууш ѳзенлеге саркъа, гюрюлдей, къыркъ тамакъдан къычыра, къайры эсе да джутулады. От а ойнайды кѣкде — джыланча чулгъана, бюгюле, сына, булутланы чачакълай.

Джатады Борис. Ауур джамчы юсюн басханды да, ѳрге къобаргъа къоймайды. Аtdан кетиб аурутхан болур, билек къошу кемиреди. Аты да, ма, юсюне сюелиб, аягъы бла джерни сермей, мылы эринлери бла бетин къармайды, тур ѳрге дегенча. Алай болгъанлыкъгъа, джерге битиб къалмагъан эсе, ѳрге туралмайды Борис... Ма Мусса да, тамада къарнашы, аны башын кѣкюрегине къысыб шыбырдайды;

— Къарнашчыгъым... Эшитемисе, къарнашчыгъым? Эки кѣзюнгю бир ашчы. Уртлачы бир мындан... Эшитемисе — къатдыр кесинги, алкъын эртдеди бизге ѳлюрге...

Къарнашыны ауазы тохтамай чакъырады. Бек да сюе эди суу ичерге, ачалса ауузун... алай а орусча нек сѣлешеди Мусса? — деб сѳйирсинеди Борис, бир къаты зат эринлерине, тишлерине тийгенин, ауузуна суусун къуюлгъанын сезе.

Сууукъ суу Борисни уятады, ол, аны эрин-

леринден саркъыб, бойнуна, кёкюрегине тегю-
леди. Кёзлерин ачханы бла бир байланган
башны эслейди. Ким эсе да, Борисни башын
кёкюрегине къысыб, аны ауузуна туч суулукъ-
дан уртлатыргъа кюрешеди.

— Очнись, браток. Выпей водицы... Рано нам
еще умирать. Мы еще повоюем с Гитлером...

Бу джукъу болмагъанын ангылаб, Борис эс
джыяды.

1941 джыл июлну оиючюнде, кече, къайдаи
эсе да чыгъыб, ол солдат Борисге болушады:
джарасын байлаб, ашатыб-ичириб, эс джый-
дырады. Андан сора экиси да, эки джаралы
аскерчи, чунгурланы, кюйген темир къалаула-
ны, ёлюклени къаты бла озуб, ол ачы таладан
джанлайдыла.

Абына да тохтай, бир-бирине дагъан бола,
джолдан джаякълаб, чегет къыйыры бла узакъ
къарамда тохтаусуз, кёк чартлагъанча, от джа-
рыкъ уруб тургъан, тоб атылгъан тауушла
келген джанына тебрейдиле.

Дженгил джюрюялмасала да, кёб бардыла.
Таи джарый бир оюлгъан межамгъа джетди-
ле. Джол юсюнден узакъда эди ол. Кирдиле
ичине. Кёз байланигынчы былайда солургъа
келишдиле.

Ала кече узуну сол джанлары бла озгъан
джолтун душманны аскер бёлеклери, техни-
касы барыб тургъанын кёргендиле. Энтда ба-
радыла. Мотор, чарх тауушла тохтамайдыла.
Хаман кюн чыкъгъан таба барадыла. Борис
бла нёгери да алай ары барадыла, къазауат
баргъан джер таба, от джанган чекге дже-
тиб, кесибизниклиге къошулур мурат бла.
Алай а кюч къалмагъанды — арыгъандыла, ач

болгъандыла. Кюндюз баргъан кьоркьуулуду, Тегерекде, маджа ургъанча, болгъанны теблеб — джау аскер. Экиси уа не мадар этсинле: бирини шкогу, бирини гёроху, таб патронлары да кьалмагъанды, сауутларын атаргъа болалмайдыла ансы.

Была юсюне тюртюлген межам эски бау эди, тегерекге тинтиб кьарадыла. Сора аны кьарангы мойюшюнде бир-бирине кысылыб джатдыла. Къайгылары кёб болгъанлыкьгъа, джукьу хорлады.

Кёбмю джукьладыла, азмы джукьладыла — ким билсин аны. Алай а уяндыла. Хыны ауазла уятдыла. Къарасала, — автоматларыны от бюркюучю кьара ауузларын алагъа буруб, фашист солдатла тегереклерин алыб тура!

Арадан эки джыл озуб, Борис дневнигинде былай джазгъанды: «Бюгюн 1943 джыл октябрны 12-ди. Мен аскер кийимми гражданикийимге бешинчи кере ауушдурама. Кийимлериме тигиб джашыргъан къагъытчыкьларымы чыгъарама. Алагъа джазгъанларымдан кьуралады арт эки джылда мени джашаууму кьара кюнлерини дневниги. Энди мен бирге къошуб джазаргъа муратлыма. Кьуру заманым, къолумда мерекеб барды деб этмейме алай. Баш зат андады: биринчиси, джанымда дневнигим бла тутадыла мени деб кьоркъмайма энди, анда немец фашизминни кёрюб болмагъаным юсюнден джазылгъанды, андан сора да мен немецлеге кьаршчы талай аманлыкьчы иш этгенме, ол да белгилиди алагъа; кьоркъмагъаным, экинчиси, аны ючюндю: мен б кере къачханма, аладан немецле ючюсюн

биледиле, кеслери да керти атым бла байламлыдыла ала. Юч кере къачханны уа ёлтюрген этедиле. Алай эсе уа, къолларына тюшсем, партизанлыкъ ишлерим сезилселе, тутхан джерлеринде огъуна уруб къоярыкъдыла. Алай болмай, мени номерим бла байламлы бир соруу чыкъса, мен арт джолда къачхан лагерге ашырлыкъдыла — Мильберг-Шталаг 4-В. Тукъумуму белгилегенден сора уа, б сагъатны ичинде не асмакъгъа асарыкъдыла, не атыб ёлтюрлюкдюле...

Мени джангыз бир джолум барды — къанымы ахыр тамчысына дери кюреширге керекме: мени борчумду ол. Бусагъатда мени къолумда, ол толусу бла мен 1941 джыл июлну 14-де тас этген сауутча болмаса да, сауутум барды...»

Борис бла нёгерин немецле джол джанында бир ачыкъ талагъа келтиредиле. Аны тегерегин фашист аскерчиле сакълайдыла. Аланы ортасында уа — юслери от, джалын джугъу болгъан джаралы солдатла, арыгъан, юслери тозрагъан сазбет адамла. Анда-мында атылгъан таууш, адамны баш тюклерин къобаргъан, джюрегин бузлатхан кычырыкъла эшитиледиле. Автоматчыла, биргелеринде да итлери бла, тегерекни къармаб, чегетлени тараб, табхан адамлары былайгъа джыядыла. Кеслерин джюрюталмагъан ауур джаралылары, къаршчылыкъ этгенлени уруб ёлтюрюб барадыла. Талагъа джыйылгъанланы ышанига алыб турадыла, сакъдыла, не кеслери болушмайдыла, не джесирлеге къоймайдыла бир-бирине болушургъа. Башларындан тийген исси кюн, джаралары, суусаб мардасыз инджите-

диле, ачдан кыйналган да ашарык кый-
гылы тюлдю. Эринлери, тамаклары кюр-
гакъсыб, ачуулары, бушуулары ичлерин куй-
дюре, не этерге билмей сакълайдыла джазыу-
лары. Бир-бири кезюне кьараргъа базмай-
дыла джесирле. Терсликлери болганча, бир
джанындан бир ауур тунакы сезим кемиреди
джюреклерин, экинчи джанындан а — джесир-
ликни сынамаган билмез аны—сыныкълык-
ны джюгю басады имбашларындан.

Борис бла аны джаралы негери бир-бири
халын сормаганлай да сезедиле. Селешмеген-
ликге, бири бирине даган болуб, бири бирини
джюгюн дженгил этерге излегенлей турадыла.
Аланы ич хауалары, джюрек сезимлери бир-
бирине эшитилгенлей турады. Ол экисичадыла
былайдагыла бары да. Мадар болса былай-
дан чыгыб кьолгъа сауут алыргъа, энтда
кюреширик эдиле.

Кюнорта бола, джылтырауукъ кьара кьам-
жакъча, бир кьара джабыкъ машина келиб,
андан талай адам тюшдю. Олсагатлай немец
солдатла ерге-энишге джортууул болдула.
Хыны-хуну этиб, тюрте-ура, джесирлени терт
тизгинли сафха сюедиле.

Бир кесекден, ийне джухтан итча, бир джу-
къа санлы офицер, юсюнде да — кьара кийим-
лери бла, сафны аллы бла аны бир кыйырын-
дан экинчи кыйырына озду. Ол — аллында,
аны ызындан тылмач.

Офицер таш башына кьонуб уча мараган
чыгыр кьушха ушайды. Аны эки сууукъ кезю
сафда сюелген хар адамы юсюн-башын кьар-
майды. Ышаны нени эсе да излегенчады, нени
эсе да ангыларгъа кюрешгенчады.

Кертиси да алай эди. Гитлерчи аскерни «Центр» деген эм сайлама кючлерини аллына буруу болуб, кюрч машиналары кят-кят толкунларын тыйыб, от, кюргашын джерни титиретген сагатда, бююлмей, аякъ тиреб туруга былагга кюч берген неди? — аны ангыларга излей эди Европаны крралларында тынч хорламлагга юренген фашист офицер. СССР-ни чеклеринден этгенлей огуна ангылаган эдиле гитлерчиле совет адамлары бюкген тынч иш болмазлыгын.

Ма бу аны аллында турганла эдиле темир техниканы аллына темирден да кючлю буруу болуб турган. Саут-саба кереклери джетишмей, дженгил джюрюген от джаудуруучу мадарлары болмаганлай, кеслерини баш кючлеринден айырганлыккага, калай тыйыб туралдыла танка колонналары аллын?

Кекден куюлган бомбала, тобладан атылган окъ, рейхни сайлама кюрч джумдуру джерни башын тюбуне айландырганларында да, калай турдула была бой салмай, джолдан джанламай, елгенлери джерни кучаклаб, саулары да богурдакдан бууарга излеб. Ма саутсуз, мадарсыз болуб сюеледиле, алай а етлерин тас этмегендиле, кырамындан баш бурган, тебен кыраган джокъду. Кюлларында саутлары бла уа алкын нелляй бир аскер барды бу уллу кралда, не болур ишни ахыры? Да, не да болсун, орус аскерчини юсюнде бир ангылашынмаган зат барды. Бютеу Россияны, бютеу халклары бойсунганларын, тобуклангаларын керюрге кюсеген эсэсчи ол ангылашынмаган зат не болганын билирге излей эди. Джюрегин ке-

мирген, анга тынчылык бермеген ол эди. Фашист аскерле кючлю сауутланганлары, билдирмей чабыб, бютеу баш кючлерин орус фронтха салганлары уллу келлю этиб тура эди, бизге тезер кюч кыйда деб. Алай а бу темирдеп да кючлю адамла джюрегине кылай эсе да бир армаулук салгандыла. Ангылаялмаганы уа джюрегин ачуудан кыйнатады.

Берю бурууда тешик излегенча, сафланы аллы бла джебелеб озуб, арлакыга атлаб, бери бурулду, барын бирден керюрча.

Гугурукча, дорданын дукюр чыгарырга кюрешиб, эки суюк кюлун чалышдырыб, башын ерге кыйырыб, кесин бегек этиб, джазуугуз мени кюлумдады дегенча, бир кескни сымарлаб кырады. Сора, онг кюлун аллына созуб, тамагын бошлаб селешди.

— Орус солдатла! Бош кюрешесиз кыйырылырга. Кеб турмай Москваны аллыкыбыз. Россияга джангы джорук керекди. Ол джорукну саллык немец халкыды, бизни фюрерди. Сизге энди кызауат бошалды — джесирлесиз сиз. Башхаланы боллуклары да алайды. Сизден изленген энди джорукну саклауду, бойсунууду. Айыртыб айтама — бойсунуу. Бизге ишчи кюч керекди. Энди уллу Германияга ишлериксиз сиз. Аны ангылаб, ким бой салса — ол джашады, бой салмаганнга этерибиз бирди — елтюрюу. Эм аллындан аны ангылаб кыалыгызыз...

Тылмач аны айтханын кечюрюб барады, ашыгыш айтса да, айтхан сезюн, хар бары эшитирча, кесгин айтады.

— Ортагызда комиссарла, политрукла,

чууутлула къайсыла болгъанларын айтыгъыз...
Аллайла юч атлам этигиз. Сакъламагъыз —
кесигиз чыгъыгъыз. Заман...

Сафлада кымылдагъан кёрюнмейди, бары
къара тынгылауну бередиле. Бу шыкъыртсыз
тынгылау боранны аллы шошлукъгъа ушай-
ды. Шыкъыртсыз минутла узундула, аланы
аягъы болмагъанча кёрюнеди. Хар адам джю-
регини тебгени болмаса башха зат эшитмей
тынгылайды. Башларын кёлтюрмегенликге,
аланы къайсы бири да тылпыуун тыйыб, бю-
теу сафланы узунуча кёре, бир осал чыгъар
да арадан деб сескекли болуб, къоркъуб
сакълайды.

Борис да сюеледи. Къарыусуздан бетине
сууукъ тер ургъанды. Алай а эки джумдурун
асры бек кысхандан бармакъ джиклери
агъаргъандыла, тишлерин кысыб, кюнден
тыйыб турады кесин. Огъай, аны кёзлери бой
салыб тургъан адамныкына ушамайдыла,
от джанады алада, кезлик бычакъны ауузуча,
алай джитиди къарамы. Бютеу кюч болгъаны
бусагъатда ол къарамдады.

— Тынгыламагъыз... Комиссарланы, чууут-
луланы кёргюзтюб, айтылгъанны этерге хазыр-
лыгъыгъызны танытсагъыз, фюрер къолгъа
сауут алыб аны махтаулу аскерлерини аллына
чыкыгъаныгъазны кечер... Джашаргъа эркин-
лик алырсыз, юдегилеригизни кёрюрсюз, —
деб хумхаланады биягъы.— Созмагъыз... Ким-
ди биринчи айтырыкъ...

Биягъы тынгылау.

— Эки минут береме сагъыш этерге.

Ауузун ачхан джокъду, киши кымылда-
майды. Заман тохтаб къалгъанча болады.

Хар ким алай этиб тургъанлай, сафны онг кыйырындан биреулен алгъа атлаб чыгъады. Ариу битген джаш адам, артиллерияны лейтенанты. Кишиге да къарамай, орпунда мурукку этиб, сора ол алгъа таукел атлайды. Ары дери шум болуб тургъан тизгинледе, билмей тургъанлай аяз къагъыб терек чапракъланы шыбырдатханча, эрлай дауурла чыгъыб, дагъыда болгъан уюйду.

Эсэсчи башын лейтенант таба бурады, бети джарыб, къуйрукъ семизден къабхан киштикча, эки кёзюн джумаракъ этиб къарайды.

— Боллукъмуду айтыргъа? — дейди таза ауазы бла лейтенант.

Айт дегенча, фашист башын силкеди.

Лейтенант андан эки кёзюн алмай сюелген офицерге джууукъ келеди. Эки эрни ышарылыб тургъанлыкъгъа, джашны бетинде бир таукеллик ышан бузлабды. Аны эки кёк кёзюнде болумгъа келишмеген джилтинле ойнайдыла. Бир аягъын да аллына созуб, къолун джан сюегине къондуруб, керпеслениб сюелген офицерни аллына келиб тохтайды. Сары чачлы башында букъу сингген пилоткасын тюзетеди. Сора хар сёзюн кесгин айырыб, ким да эшитирча, ауазын кёлтюртюб айтады:

— Джюйюсхан офицер! Мен орус солдатма. Комиссарланы, политрукланы, башхаланы юсюнден да айтайым мен. Солдатны сёзюне ийнаныгъыз сиз, ол сёз керти сёздю, мени атым Иван болгъаны кертича.

Тылмач лейтенантны сёзлерин кёчюргенинде, ол бири тириледи.

— Рус зольдат мольдеец. Мольдеец, Иван. Я есть слушайт.

— Джюйюсхан офицер! Биз мадарыбыз тауусулгъунчу сермешдик. Алай а къазауат джангы башланганды — иш алдады алкъын. Биз а, ма, сизни аллыгъызда сюелебиз, къолубузда сауут джокъду. Ёлтюрюрге, ёлтюрмей къояргъа да боллукъсуз. Бетигизден таныб турама огъурлу адам болгъаныгъызны. Ой бир алаMAT адам болурсуз сиз...

— Рихтиг, яволь, — дейди немецли.

— Да алайды. Мени уа, орус солдатны, сынгар бир мадарым къалгъанды санга' разылыгъымы билдирирге. Башхала да къалмазла борчлу болуб. Билиб къал разылыгъымы, къан ичген ит!

Сёзюн бошар-бошамаз лейтенант алгъа силкинди — шаркъ деген таууш бла биргелей къычырыкъ эшитилди. Немецлини башындан фуражкасы чартлады, кеси уа, эки къолу бла хауаны сермей, джалкъасындан тюшдю.

Лейтенант, немецлини юсюне къушча атылыб, аны богъурдагъындан бармакълары бла къысханлай, бютеу сафладагъыла алгъа юрюлдюле, алай а автоматла чыкырмадыла, кими ауду, кими джарасын сермей, артха туракълады. Джюреклери отдача кюе, мадар табмай, бир-бирине къысылдыла.

Лейтенантны да, джерден ёрге турургъа кюрешген джаралылары да тенглерини кёз туурасында ёлтюрдюле фашистле. Сора, ашыкъ-бушукъ этиб, джесирлеши джолгъа чыгъардыла.

Бушуу, ачыу джюрегин кемире, сарычач лейтенант бла башха тенглерини къаны тёгюлген джерден колонна бла бирге Борис да кетди. Аны биргесине баргъан сауутсуз адамла бет-

лери тюрлениб, къашларын-башларын туюб
барадыла. Ауузундан сѣз чыкъгъан джокъду.
Алай а барыны да джюреклери бирча тебеди,
бирча сагъышлагъа бѣленибди башлары. Бу-
сагъатда, къолларында сауутлары болмай, ха-
терсиз кючню аллында абына-сюрюне барсала
да, мадар табыб, кюрешни тохтатырыкъ тю-
дюле. Алай келеди Борисни кѣлюне, тегереги-
не къарагъаны сайын.

Бир-бирине дагъан, билек бола, джюрекле-
рин бушуу кемире, тюнене джанларын ёлюм-
ден джанлатмай сермешген солдатла бюгюн
джарлы-джаралы джол бла, аякъ тюблерин-
ден кѣлтюрюлген букъу тамакъларына, бурун-
ларына кире, суйгеи джуртларына джюрекле-
ри тарала, кюн батхан таба барадыла. Ёлюм
алмагъан солдатла, ёлюб къалмагъанларына
сокъурана, башларын ауур сагъышла басыб
барадыла. Солдат борчларын ахырына дери
толтуралмагъаннга санаб кеслерин, бек къый-
наладыла ала. Алкъын бирини да джокъду
хыйсабы аланы сакълагъан джазыуну кѣзге
кѣргюзюрге. Ачлыкъ, ауруула, артыкълыкъ, за-
лимлик, ёлюм сакълай эди аланы лагерледе.
Джесирлик салгъан сыныкълыкъ эди джюрек-
лени, темир къуршоу къысханча, къысыб ачит-
хан. Джесирлени тегерегин алыб баргъан сау-
утлу фашистле уа джолубуз былай боллукъду
хаман деб тура болур эдиле; бюгюлюб, арыб-
тозураб баргъан джаралы солдатлагъа залим
кѣзден къарай эдиле.

Огъай, бусагъатда тынгылаб баргъан адам-
ла совет адамладыла, кеси къайгъысын этиб,
Ата джуртха суймеклигин, уланлыкъ сезимин
тас этген джокъду. Джюреклеринде ол суй-

мекликни сакълай, ийнамларын тас этмегенлей барадыла; ажымсыздыла эртде кеч болса да хорламны келтирлик совет сауут боллугъуна. Совет адамла ол сауутну гитлерчи фашизмни ууатхынчы къолдан иерик тюдюле.

Не Борисни, не бусагъатда аны биргесине баргъанланы терсликлерни джокъду ёлмей сау къалгъанларында, быллай табсыз болумгъа тюшгенлеринде. Биреуню артына бугъунуб сау къалмагъандыла, кёкреклерин окъну алындан джанлатмай, туугъан джерлерин баурлары бла сакълаб кюрешгендиле. Бугъунган огъай эсенг, бири бирин отдан-окъдан сакълаб кюрешгендиле. Бусагъатда ёлюрге суймей эселе, сау къалыб, энтда кюрешир мурастары болуб суймейдиле.

Хар атлагъаны сайын, джюреги хар тебгени сайын, ёлюмню хорларгъа, дерт алмай джан бермезге деген оюм келиб, ол сагъыш бла барады Борис.

Мындан ары къалай, къаллай мадар бла кюреширигин кёзюне кёргюзалмайды ол, алай а ёлгюнчюн кюреширигин биледи. Башха тюрлю этерге къудретни къалай джетсин, тегерегин талагъан къутургъан итча, душман рахат джашауну бузуб, джуртуна, халкъына зарауатлыкъ джетдирген сагъатда, ётю болгъан адам тобукъланыб баш урурму анга. Туугъан юйюне, сормай-ормай кириб, болгъанны от азыгъы этерге излеген хатерсиз душманнга бютеу халкъ къобмазмы къаршчы, аны аякъ басхан джери оюулурча, табанын от кюйдюргенча этмей къоярмы? Революция, граждандар къазауат, андан сора къуралгъан эркин джашау туудургъан, юретген халкъ кишиге унамаз бой са-

лыргъа. Немец аскерлени Россия талай кере къушатханын историядан биледи. Наполеон да келгенди Москвагъа дери, алай а орус аскер, аны сюрюб барыб, Парижде хорлам байракъны такъгъанды. Ары дери уа, монгъол орданы заманында? Аланы да этгенди кау-куу Россия, бютеу Европаны сакълаб монгъол кючлеучюлени кыйынлыгъындан. Энтда Россиягъа чабханла — ол а энди алгъынгы Россия тюлдю, Совет Социалист Республикаланы Союзду! — кеслерини боюн джиклерин ууатдырмай къутулаллыкъ тюлдюле.

Ёмюрлюкде да болмагъанды залмликни джолу. Тюзлюк хорламай болмагъанды. Энтда хорларыкъды. Ол джашауну джоругъуду. Эркин джашауну дамын татхан халкъ — социализмни къаласын ишлеген халкъ — бир кншиге да саллыкъ тюлдю бой.

Ол огъай эсенг, гитче къарачай халкъ нелляй бир ёмюрню сакълагъанды кесин, нелляй бир кюрешгенди эркинлиги ючюн, биреуню аякъ тюбуне тюшмез ючюн. Революция болуб, азатлыкъ табмаса, ким биледи, аны джазыуу къаллай боллукъ эди. СССР бирикдирген халкъланы барыны да энди бирди джазыулары: муратлары да бир, кюрешлери да бир, хорламлары да бир.

Сагъыш этген кыйынды бусагъатда, алай а сагъышсыз болмайды Борис. Бары да алай болурла бу баргъанла. Кёллерине келгенни бир-бирине айтыргъа табыкъ болмаса да, аланы ма бусагъатда да бирикдириб баргъан аллай сагъышла болурла.

Ушакъсыз, къара тынгылауну басыб бардыла джесирле. Къарыусузуракълагъа таян-

чакъ болуб барадыла къарыулары асламыракъла. Борис да къарыусузду, контузиясы бек кыйнайды, ийнеле чанчылгъанча ауруйду башы, кёлю булгъанады, тентирей, башы тегерек айлана барады, джарасын да унутдурады алайлыгъы. Алай алджагъан сакъатында, къатында баргъан джаш кьолтукъ тюбюнден киреди...

Бир кюнню барыб кълмайдыла. Ашсыз, суусуз, медицина болушлукъсуз талай кюнню барадыла.

Джарасы иринлеб бек кыйнайды Борисни, бир сууукъсурай, бир исси тер баса барады. Ич кёлегин байлаулагъа джырта бошагъанды.

Не инджилсе да, кесин къатдырыргъа кюрешиди, кёреди ким да аныча болумда баргъанын. Суусабдан а ичи кюеди, исси тылпыудан эринлери къабырчакълангандыла. Бара тургъанлай бир-бирде, къулагъына суу шоркъулдагъан таууш келиб, Кавказда чокъуракъ къара сууланы кюсейди.

Джукъусуз болуб, арыб, таякъдан атлагъысыз болсала да джесирле, эс джыяргъа кыймайдыла, узакъгъа сюрюб барадыла фашистле.

Къалайы бла барсала да, къазаууат салгъан кыйынлыкъны кёредиле: джангыз къара джылын басыб тургъан оджакълары кългъан, кюйген юйле, сынган-ууалгъан, кёсеу болгъан арбала, машинала, танкала, бир джанларына джантайыб тургъан сакъат тобла, джол джанында къубабет адамла, къазылгъан, чачылгъан... Алларына керпеслениб баргъан аскерле да тюбейдиле. Алай а ызларындан джетиб озгъан машиналада дуняларын танымай бар-

гъан джаралы немец солдатланы да кѳредиле. Огъай, бусагъатда немецле алгъа барсала да, кѳблери болады джер азыгъы. Европадача, марш бла баралмазлыкъларын сезе болурла, эшта, энди. Кеслери салгъан ѳртенде кеслери да кюедиле.

Ол затланы барын да кѳре, къачар къайгъыны унутмайды Борис. Къачаргъа керекди— джангыдан кюрешир ючюн, къачмай джокъду мадар, алай а къалай къачсын? Къайдан табсын аллай къарыу?

Быланы алыб баргъан конвойла сакъдыла. Капекге санамайдыла адамны уруб къойгъанны. Тизгинден чыкыгъанны да, артха къалгъанны да, эс ташлаб джыгъылгъанны да къагъыб барадыла. Неллей бир адам къалды бу ахыры болмагъан къанлы джолда сойланыб, букъугъа булгъаныб! Адам къалай табсын кюч, тѳзюм, алача джол юсюнде атылыб къалмаз ючюн? Узунду джол, къыйынды, къаннга боялады, анда къалгъан мыллыкла джесирлени баргъан джолларын танытыб турадыла. Кимге къалай болур, къачан бошалыр ол джол? Кимле билирле атсыз ѳлген солдатланы джазыуларын, турлукъ болурла башсыз болгъанланы тизгинлеринде, адамлары-джууукълары кѳб джылланы алларын сакълай, умут эте.

Талай кюннге колонна джукъаргъанды. Алай а барады энтда. Къалай баргъанларын адамла кеслери да билмейдиле, асры бек арыгъандан. Къайда болгъанларын, къалайгъа джетгенлерин билмейди Къазий улу. Джерни къатылыгъын сезмейдиле аякълары, дуня да чайкъалады, ол да чайкъалады, тенгиз тол-

кѳунлада баргѳанча кѳрюнеди кеси кесине. Джесирге биргесине тѳшген джаш аны кѳа-
тындан джанламайды. Экисин бир-бирине алай
байлагѳан не эсе да ким билсин, ѳнге, кесин-
де кѳарыу аз кѳалса да, Борисге джыгѳылыр-
гѳа кѳоймайды. Джаралары, контузиясы онг-
ун алмаса, Борис кѳарыусузлукѳ этер адам
тѳл эди, таб аны эндиге дери аякѳ юсюнде
тутхан да тамам таджал кѳючю эди. Алай а не
уллу кѳарыуну да таркѳайтады джара.

— Кѳатдыр кесинги, кѳарнаш. Ёллок эсек
да, джол джанында итча сойланыб ѳлмезге
керекбиз. Сый бла ѳлѳурча болумгѳа да бир
чыгѳарбыз, томалыб аякѳ тѳбге тѳшмесек бу
узакѳ джолда, — деб шыбырдайды Борисни
нѳгери.

Ол сѳзлени узакѳдан эшитгенча болады Бо-
рис. Санлары кѳйѳуб-бишиб барадыла. Заман-
заманы бла терен уругѳа кетгенча бола да,
эс джыя барады. Былай барса, кѳбге тѳзал-
мазлыгѳын биледи.

Бир кѳюн ма аллай халда бара тургѳанлай,
эс джыйыб кѳарагѳанында, тубанны ичинден
кѳрюннгенча, кѳалтырауукѳ юле кѳрдю.
Кѳайсы эсе да бир шахарны орамы эди ол.
Темир джол станциягѳа джетиб тохтадыла.
Былайда биямуку маталлы бир зат ичириб,
солургѳа да кѳоймай, хар кимни кѳойнун-
хурджунун кѳармаб, джюк ташыучу вагонла-
гѳа миидирдиле.

Кеч чыкѳды поезд джолгѳа. Акѳырын бара
эди ол, джер-джерде тохтай, сауут кѳч, аскер-
ле джюкленнген поездлеге джол бере. Вагон-
ну ичи тыкѳ-тыкѳлама болгѳанлыкѳгѳа, эр-
кин солургѳа тылпыу джетмегенликге, анда

баргъан тынчыракъ эди: сыртны не къабыр-
гъагъа, не хоншугъа тиреб таяныргъа, къал-
къыргъа болады. Таб, табсыз деб киши да
къарамайды, хар ким олтургъан, джатхан
джеринде джукълайды. Онгсуз болуб джет-
гендиле да, киши да сезмейди не къанганы
къатылыгъын, не силкиннгенни, не бир-бири
ауурлугъун, не тарлыкъны...

Поезд къайсы эсе да бир немец сахаргъа
келиб тохтайды. Хар кимни болумуна къараб,
къауум-къауум этиб, машинала бла лагерлеге
ашырадыла. Офицерлени бир энчи зонагъа
джыядыла.

Мизам хыны, къаты болса да, джесирле
бир-бирине болушургъа аз-аз мадар табадыла.
Иннет бирликни хауасы танылады, кёл береди.
Къолунда дарманы-дарысы болмаса да, ала-
ны арасында врач да барды. Кёблеге болуша-
ды ол, Борисге да болушады. Чыныкъгъан
чархы, къаныны кючлюлюгю болуша болур, Бо-
рис кёб турмай эс джыяды, азыкъны-ашны
дыккылыгъына да къарамай, аякъ юсюне ми-
неди. Лагерни кесни ич джоругъу къурала-
ды. Сау — онгсузгъа, ауругъаннга, джаралыгъа
азыкъ юлюшюнден айырыб береди. Кёллери-
не келгенни тышына ачыкъ айтмасала да, ала-
ны арасында аллай джан аурутуу, джандау-
урлукъ этиу биринчи кюндеп да танылыб баш-
лайды.

Бир-бирине къарай, бир-бири эбине тюшген
бирге къысыла башлайдыла. Эшитдириб къы-
чырмагъанлыкъгъа, джюреклерини теренинде
къачар акъылны джюрютгенле кёбдюле. Ол се-
бебден ким да кесине нёгер излейди. Ашы-
гъыргъа уа джарамайды, къоркъуулуду. Къай-

да болгъанларын, тегерекде болумну, къараулла лагерни къаллай джорукъла бла сакълагъанларын, буруула къалай ишленгенлерин — аланы да билирге керекди къачар мураты болгъан.

Къазийланы Борис аякъ юсюне тургъанлы ол сагъышдады, хар атламында сымарлаб, сынаб джорюйдю. Алай а лагердеги къатылыкъгъа, джаныуарлыкъ джорукъгъа тынгылаб, артыкълыкъны келтюрюб турургъа, къаршчылыкъ этмей буюгъуб турургъа болалмайды.

Бир джолда бунт къурайдыла джесирле. Аны хазырлаугъа Борис тири къошулады. Ачыкъ кюрешни биринчи сынамы эди ол, алай а хайыр бермейди. Адамланы юслерине къайыр итлени бошлаб, резин токмакъла бла тюйюб, бараклагъа джыядыла. Бориси уа, тюйюб, болгъанын бузуб, джангыз кесин бир тар зиданга атадыла. Ашсыз, суусуз талай кюнню тутуб, инджилтиб, дагъыда башха джесирле тургъан баракга къайтарадыла. Алай бла лагерде биринчи дерс алады ол. Ёлтюрюб къоймай, Борисни къайтарыб башхалагъа къошханлыкъгъа, ол кезге илинген эди. Энди аны аякъ алышына къараууллукъ этилиб турлугъун, бир чурум табылса, джоюб къоярыкъларын биле эди Борис. Алай эди адетлери.

Бунт джукъ бермезлигин, кюрешни башха тюрю джолун табаргъа керек болгъанын ангылайды Къазий улу. Алкъын лагерледе сынам джокъ эди, артда юренген эдиле мадар табаргъа. Алай болса да, Борис бу лагерден джайламаса, анга джашау бермезликлерин бары да ангылай эдиле.

Талай джууукъ тенги бла оноулашыб, ол къачаргъа хазырланыб тебрейди. Сакъдыла. Хар нени эслеб, эсеблеб хазырланадыла. Лагер кючлю сакъланады, андан къачар мадар джокъду, иште элтген джерлеринден къачады.

Къачханлыкъгъа, документи джокъ, ачхасы-азыгъы джокъ, немец тилни билмейди. Кечеден кечеге, джулдузла бла джол тюзете, кюн чыкъгъан таба, къулакъгъа, чегет къыйырына къысыла, талай кюнню барады. Лагерден узаяды, алай а дагъыда тутадыла Борисни. Қим болгъанын, къайдан къачханын айтмайды, олсагъатда билегине лагер тамгъа да салмагъан эдиле. Ёлюр кёзююу джетген болмаз эди, соруу алыб, инджитиб, таякъдан атлагъысыз этиб, бир башха лагерге атадыла.

Дыгалас этгенликге, эркин хауаны талай кюнню солугъан болмаса, тузакъдан чыгъалмайды. Джолу болмагъаны джанын къыйнайды, джюрегин кемпреди, кече сайын кёзюне джукъу кирмейди, туююлген, эзилген санлары ауруйдула. Сермешнуде ёлюмден артха турмагъан Борис лагерде тунчугъуб къалыргъа, не уа, не боллукъ эсе да кёрюрме, деб сакъларгъа болалмайды. Адамлыгъын тас этмегенге кюрешсиз джокъду джашау, ол а алкъын кюреширге термиледи, кюрешир ючюн а азатлыкъ табаргъа, къолгъа сауут алыргъа керекди. Меннге боллукъ болгъанды, энди башхала кюрешсинле дерге болмайды. Ата джурт, совет халкъ ёлюм уруш этген сагъатда, ол «кесим» деген затны унутханды. Лагерледе фашизмни кертти халисин толусу бла ангылагъанды. Ичинде джаны болуб, анга къаршчы кюрешмей боллукъ тюлдю.

Кюрешеди. Дагъыда къачады эки кере, эки кере да тутулады. Къаллай бир къарыу тас этеди, ненча кере юзюледи мураты! Къарыусуз кёллю адам андан ары тирилаллыкъ да болмаз эди, Борис а бюгюлмейди. Башына бошлукъ табыб къоялмаса да, хар къачханы сайын хата, заран эталгъанын этеди. Къуру аны ючюн да керек эди къачаргъа. Сёз ючюн, ол алай кюрешмесе, аны джашауу не джашау боллукъ эди. Душманнга къаршчы кюрешну бла джашау — ол эки зат Борисни иннетинде бир магъананы тутадыла.

Къыйын болумда сыналмаса адам, аны теренде орналгъан шартлары ачыкъланмай къалыргъа да боллукъдула. Хатерсиз сынамгъа тюшселе бир-бирле, джибгил болуб, унугъуб, буюгъуб, тунчугъуб къаладыла. Бир-бирле уа къайырылыб, кюч табыб, бюгюлюрге унамай, тылпыулары тыйылыб къалгъынчы кюрешиб турадыла. Борис ма аллай адамладан болгъаны ачыкъланады бу къыйын болумда. Бир джыгъыла, бир тура, ол ёлюм бла джашауну чегинде сермешеди. Бошуна кетмейди ол чекген сынам — чыныгъады, кесине да, нёгерлерине да джарайды аны кюрешде табхан сынамы.

Талай лагерде болуб, тюрлю-тюрлю адамлагъа тюбеб, Къазий улу бир затны ажымсыз ангылайды: фашизм адамлыкъгъа къаршчы кюрешеди, ол кюрешде кишиге кечим салмайды, бой салгъанны — малны джекгенча, джекди аууб къалгъынчы, бой салмагъанны уа — тебледи, эзди, ёлтюрдю, къурутду. Адам улу кеси историясында кёб залимликге тюбегенди, фашизм а аланы барындаи да къоркъуулуду, не ючюн десенг, илмуну, техниканы

емюрюнде адам улуну джетишимин дуняны кесн кьолуна джыяр ючюн хайырландырады. Бютеу миллетлени фашист Германиягъа кьул этерге излейди. Къазауат бир даулу иш ючюн бармайды; фашизмни ол джаныуарлыкъ иннети ючюн барады. Ол къазауат, эм ахыры, кьб халкълагъа ёлюм бла джашауну арасында баргъан къазауатды. Гитлерчи фашизм ёлюм чачады, ёлюмню урлугъун себеди. Ол себебден анга къаршчы кюреш — ол джашау ючюн кюрешди. Тюз иннетли адамланы биркидирмей боллукъ тюлдю ол, фашизм хорланмай боллукъ тюлдю, алай а аны обагъа кьмер ючюн, хар ким да кюреширге борчлуду.

Борис кесини керти аты бла юч кере къачады, фашизмге къаршчы кюрешгени да белгили болады. Эм ахыры аны ёлюмге буюрулгъанланы лагерине атадыла.

Кьрмеген заты къалмайды. Кьргенин, чекенин, сагъышларын, анда-мында къагъыт кесек табса, анга джазыб джашырады. Адам кьзден ташада фашистле этген джаныуарлыкъны хар кимге билдирирге, аны айгъакъларгъа мурат этеди Борис. Эртде, кеч болса да джаллатла адам улуну аллында джууабха тартыллыкъларын биледи. Ажымсызды анга. Аллай ийнам а эс ташларгъа кьоймайды.

Ууакъ-ууакъ бараклада, лагерледе къаршчылыкъны ташатын ишлеген къауумлары кьураладыла. Офицерле бла коммунистле кьураидыла ол къауумланы, ала башчылыкъ этедиле кюрешчилеге. Кьурашдырыб, бир-бирине джалгъаб адамланы, аланы кюрешлерин тюз джолгъа буруб, уллу болушлукъ этедиле.

Андан сора да, тыш кьраллы тутмакъла

бла байламлы болуб, фронтлада болумдан хапарлы боладыла. Аллай затла кёл бередице, тэзерге, эс ташлатмазгъа болушадыла.

Борис Ленинградны бой бермей кюрешгенин, Москваны кьатында немец аскерле ууа-тылгъанларын биледи. Совет аскер кыйын сермешиледе кьаруу да, сынам да алыб баргъанына кьууанады.

Бир-бирде эсине кьазауатны биринчи кюнлери тюшеди. Белоруссияны запад чеклеринде, Белосток областда, бизни аскерле хазыр болмай тургъанлай да немецле — кючлерини эм онглусун бургъан эдиле алайгъа, — кьаллай уллу джигитлик этген эдиле совет аскерчиле. Артха турмай кюрешген эдиле талай кюнню, тоб-окъ, сауут-саба, азыкь-суу тауусулгъунчу, немец аскерле тегерекге саркыб, кьуршоугъа алгъынчы. Андан бери уа джангы сауут да кьошулгъанды, джангы сынам да алгъанды аскер, немецлени сайлама аскерлерин кьагъаргъа да юренгенди. Джангыдан кьолуна сауут алыб, кьыркь биринчи джыл джан берген тенглерини кьанын алыргъа табса, Борис андан уллу насыб излемей эди башына. Унуталмай эди ол кюплени.

Ёлюню лагерин... Кьабырны мылы хауасы, оджакъларындан кьалын тютюн чыкьгъан печле, ачлыкь, ауруула кемирген, самыр итле талагъан арыкь санла, ёлюню кьалтырауукь келеккеси эмда ол джаханимде да ауаргъа, тобукъланыргъа унамагъан таджал кюрешчиле кёрюнедиле кёзге. Ол палахны сынаб, дагъыда сау кьалгъанла ёмюрде унутурламы кёрген, чекген инджиулерин! Бюгюн барыбыз да хапарлыбыз фашист джаллатла ол лагер-

леде мингле бла адамлагъа къаллай къыйын-лыкъла чекдиргенлеринден. Алай а хар кюн сайын хар бир адам къаллай энчи азаб чекгенин кимни къолундап келсин кёзюне кёргюзюрге!

Къазийланы Борис чекген азабны да кёргюзаллыкъ тюлбюз кёзюбюзге. Кёргенин, сынагъанын, чекгенин джазыб тургъанлыгъына, ала Борисни дневнигине тюшмегендиле, тас болгъандыла.

Лагерни эсирген къарауулары, мурдарлыкъгъа юренген джаллатла, бир-бири бла эришгенча, къаллай эрши джаныуарлыкъла этгенлерин кёргенди ол. Шкокланы, автоматланы агъачлары бла тюйюб, шашхынлы болгъан джесирлени бир-бири бла дукъуш этдириб, сылхыр болуб, эс ташлаб аугъандан со-ра, аланы башларын джыккырда суугъа сугъуб тунчукъдургъанларын да кёргенди.

Эртден, ингир сайын джесирлени тизиб, джокълай, тинте келиб, къан тёкгенлерин да кёргенди: сылтау табхан къыйын болмай эди — къарыусуздан тентиреген да терс, хыны къарагъан да терс, ышаргъан да терс, кючюнден айырылмагъан да терс. Аланы барыны да терсликлери ёлюрге унамагъанлары эди, аны ючюн ёлтюре эдиле.

Сафлагъа тизиб, бузлауукъ джерге бауурларындан джатдырыб, орталары бла ары-бери озуб, башын кёлтюргенин къагъыб кёз ачханларын да кёргенди Борис. Бауурундан джатыб ол кеси да кёб сакълагъанды джазыу анга нени буюргъанын.

Джыл бла джарымны ичинде бек кёб затны чекгенди ол. Адам кесини атын унутур юч-

юн, адамлыкъ шартларын, иннетин тас этер ючюн не керек эсе, аны этиб кюреше эдиле. Ол лагерлени баш закону эди. Башха затланы унутуб, адам кесни лагерь номерин билирге керек эди къуру. Ол айтылгъанны, буюрулгъанны сёзсюз, сагъышсыз толтурургъа керек эди. Аллай муратха джетер ючюн фашистле бир затдан баш бурмай эдиле. Ма аллай болумда кюреше эди Борис, аллай болумда кюреше эдиле Борисчала.

Бу болумда бюгюлюрге унамай, иннетине кертилей кълалгъан, кюреширге кюч, хыйсаб табхан керти джигитлик эди.

Туугъан джуртундан узакъда, ма быллай азаблы болумда, Борис кёб сагъыш этеди адамны, адамлыкъны, джашауну, адамны адамлыкъ борчуну юсюнден. Быллай артыкълыкъларга бойсунууну, не уа тыхсый-тыхсый джазыуну ахырын сакълаб турууну Борис къатына да къоймайды. Мында адамны джашауну магъанасы сынгар кюрешде болгъанын арну ангылайды. Джер джюзюнде тюзлюк бла ашхы иннет хорлар ючюн, джерни къарангы кечеге бёлерге излеген огъурсуз кючле тас болур ючюн кюрешуу — ол эм сыйлы кюрешди.

Лагерледе адамлыкъны чегине сыйынмагъан къатылыкъны кёрюб, адам улуну джарыкъларын иннетлерин тар буруулагъа джыяргъа излеген кючле оюлмай болмазлыкъларына ийнаналар. Лагерледе ташатын ишлеген коммунистле ол ийнамны ышырыб, джукъланыргъа къоймай, адамланы таукелликге бирикдириб турадылар.

Борис джесирге тюшген кюн немец офицер, Москваны аллыкълары деб, таукел, ёхтем ауаз бла айтхан эди. Къазауат ачханланы барыны

алай эди муратлары. Алай а Москва турады, аны къатында фашизмни Белоруссияны, Смоленскени юсю бла ётуб баргъан сайлама аскерлери къаушатылгъандыла. Фашист аскерле, саулай Европаны юсю бла ётгенликге, бир кере да сынамагъан эдиле кёзледен джилтин чыгъаргъан, алай тукъум арсар этген джумдурну. Совет халкъланы бирикген къаты джумдуруну биринчи тийгени эди ол. Фронтланы къайсы биринде да къагъадыла немец-фашист джыртхычланы букъуларын. Лагерде къуллукъ этген фашистле восток фронтха ашырылыргъа къалай кемсиз къоркъгъанларын кёреди Борис. Аны ючюндю аланы совет джесирлеге айырылыб ачулу болгъанлары. Къолларында сауутлары болмаса да, бой салмай кюрешген тутмакълагъа дерт къайтарыб кюрешгенлери да аны ючюндю. Къоркъакълыкъны бир шартыды къатылыкъ бла ачулулукъ. Ма алай болумда кюрешедиле къаршчылыкъны лагерчи къауумлары. Кюрешни формасы тюрю-тюрюдю, ол тохтамайды бир кюнню да.

Чекген азабын кёзюне кёргюзтсе, адамла къаллай инджиулю ёлюмге тюбегенлерини юсюнден сагъыш этсе Борис, ол унутулургъа унамагъан биринчи кюн артиллерист лейтенантны ёлюмге алай таукел, джигит тюбегенни тюзге санайды. Алай а, нги терен сагъыш этсе, алай ёлюмню керексиз ёлюмге тергейди. Алай джигитлик, алай ёлюм таукел кёллю адамны артха къарамагъанын, сыныкълыкъ сынагъандан эсе, ёлюб къалгъанны тюзге санагъанын кёргюзгенликге, фашизмни хорлар ючюн уллу тёзюм бла къаджыкъмаздан кюрешиб турургъа керекди. Къыйын болса да,

джашаргъа керекди, ол джашау кюрешде хайыр келтире эсе. Кёб инджилген эсе да кеси, ёлюмню кёзюне кёб кере къарагъан эсе да, энди ёлюб къалса да сокъранмазча бир хата салгъанды ол да фашистлеге. Энтда кёб кюреширге керекди: фашизм кючлюдю алкъын.

Кюнден кюннге бычакъны ауузундача болумда джашаб, кёлюн, ётгюрлюгюн тас этмей, хаман къайырылыб, хаман кюрешиб туруу—ол джигитликди. Алай а джигитликни юсюнден киши да этмейди сагъыш. Аланы хар бирн кесини адамлыкъ борчун толтурады. Ата джуртуна, халкъгъа, туугъан элине, джерине, адамларына суймекликди аланы джыгъылыргъа къоймагъан.

Къазий улуну санларына тюшген табланы кёрген адам ол чекген затланы сормагъанлай да биллик эди. Юретилген итле бла, итлеча юреннген душманла бла да буушур ючюн къалмагъанды. Ёлюм кёб кере алгъанды богъурдагъындан, алай а энтда джашайды. Бир-бирде кеси да сейирсипеди джаны алай теренде болгъанына, алай а джашаугъа суймеклик ёлюмден кючлю эди.

Борисни не атыб ёлтюрмедиле, не асмакъгъа асмадыла — адамла акъырын ёлюучю лагерге ашырдыла. Душман хар адамны, кючюн, къарыуун сыгъыб алыб, ишлетиб, джараусуз болса, алай ёлтюре эди.

Аскер джесирлени бараклада, зоналада, лагерледе ташатын ишлеген организациялары таукеллиги болгъан адамланы бирикдирген бла бирге къачаргъа да болуша эдиле. Ма ол бирикген кюч эди Борисге къыйын кёзюуде болушхан.

Алтынчы кере, ахыр джол, Борис талай нёгери бла Дрезденден узакъ болмай Мюлберг деген джерде «Шталанг — 4 В» лагерден къачады. Чехословакияны чегине джетиб, ала бир-бирин аджашдырадыла — бирге баргъан къоркъуулу эди, къыйын эди. Джолсуз, къыйын джерле бла, адам кёзден бугъуна, 1943 джыл къачда Борис Лоун районну чегетлерине джетеди. Алай айтхан къысха болгъанлыкъгъа, джол узун эди, къыйын эди. Джюзле бла километрлени джаяулай, ачдан ёле, джауну джеринде бугъуна-бугъуна кече бла барыу — ол къалай къыйын болгъанын кесн сынамагъан биляллыкъ тюлдю.

Аны трагедиялы джолу ол чегетледен Прагагъа келиб, гестапону тутмагъында бошалады. Алай а бошалмайды ол джол... Онла бла джылла ётуб, мингле бла километрледен ётуб, аны хапары туугъан джуртуна келеди.

Ахыр айлары, ахыр кюнлери чех антифашистле бла бирге ётеди, ала бла бирге кюрешеди, ала бла бир джазыуну юлешеди...

ОЛСАГЪАТДА ЧЕХОСЛОВАКИЯДА

Бенешни буржуй правительствосуну къызбай эмда сатлыкъ политикасы 1939 джыл Чехословакияны гитлерчи Германияны аякъ тюбюне тюшюрген эди. Халкъны излемин, къралны баш эркинлигин сакълагъан олса-

гъатда сынгар Коммунист партия эди. Алай а буржуй правительство анга къулакъ салмайды, СССР болушургъа хазырлыгъын билдиргенликге, Чехословакия бла Совет Союзу арасында бир-бирине джакълыкъ этерге келишим болса да, ол болушлукъгъа таяныргъа излемейди. Иги сауутланган аскер кючюн да хайырландырмай, кюрешсиз бой салыб къояды.

Алай бла Чехословакияны халкъы фашист джыртхычланы боюнсха тюбуне тюшеди. Террор бла репрессияланы кыйын болумунда, къралны коммунист партиясы ташагъа кетиб, фашизмге къаршчы кючлеге башчылыкъ этеди.

Ары дери да тынч тюл эди ишлеген коммунистлеге, энди уа тамам кыйын болумгъа тюшедиле. КПЧ-ни башчылары Москвада эдиле, ол себебден къралны ичинде ташатын ишлеген Ара Комитет бла байламлыкъ джюрютген тынч тюл эди. Алай болса да коммунистле, ууакъ къауумла къураб, кюрешни тохтатмай бардыра эдиле.

Къаршчылыкъны кючю ёсюб баргъанын эслеб, немец власта партияны башчылыкъ этген къауумун къурутургъа излейдиле. 1941 джыл февралда КПЧ-ни ташатын ишлеген Ара Комитетиндеги адамланы хазна къалмай барын тутадыла. Аланы бир къаууму тюрьмеледе, бир къаууму лагерледе ёледиле. Къолгъа тюшмей къалгъанла уа бир кюнню да тохтатмайдыла къаршчылыкъны.

1942 джыл Юлиус Фучик тутулады. Ян Зиканы ёлтюрעדиле. Аны ызы бла уа къолгъа Ара Комитетни членлери Ян Покорный бла

Ян Черный тюшедиле. КПЧ-ни ташатын ишлеген Ара Комитетини экинчи кере сайланган тамадаларын да алай бла кьурутадыла.

Тутуб, ёлтюрюб, кьатылыкь этиб, фашизмин эгетлери Кьаршчылыкьны тунчукьдурургьа, марксист идеяланы джюрютген, азатлыкь ючюн кюрешген адамланы джамагатдан айырыргьа, туб этерге муратлы эдиле. Алай а, кюрешни толкьунлары кьобуб баргьан болмаса, ала излеген «бойсунуу» бла «рахатлыкь» орналмайдыла. Кюрешни джангы болумлагьа кёре кьурайдыла, аны кючю сынмайды.

Кьралны, темир кьуршоу кьысханча, фашист режим кьысыб тургьанлыкьгьа, «джангы джорукьну» богьурдакьгьа дерн сауутланган аскер кючле, гестапochу полиция, жандармерия сакьлагьанлыкьгьа, кьоркьууну керн этиб, джан атыб кюрешгенле неге ышанадыла, не зат болады алагьа кьарыу берген?

Неден да алгьа, кьаллай тюрлю артыкьлыкь да кеси кьаршчылыкьны туудурады; экинчиси, Чехословакияны прогрессли кючлери, бютеу Европадача, СССР-ни кьарыуна, аны интернационалист болушлугьуна ийнана эдиле.

Чехословакияны Коммунист партиясыны кьралда ташатын ишлеген Ара Комитетини белгили кьуллукьчуларыны бири Эмиль Шевчик, тутмакьгьа тюшюб, дуниядан айырылыб тургьанлай, 1942 джыл январда, халкьла арасы болумну юсюнден ойлаша, былай деб джазады: «Англия бла Америкагьа Совет Союз энди керекли болгьанды, кеслерин кьутхарыр ючюн джагьыладыла анга. Ала СССР-ге турсунмай болмайдыла, не ючюн десенг, энди ан-

да къазауатдан сора рахатлыкъ бла аны болумларыны юсюнден ишни бегитирик кючню кёредиле». Февралда уа оюмун андан ары ачыкълайды: «Америка бла Англия эндиге дери да къазауат бардырыуну системасын джарашдыралмагъандыла... Рузвельт бла Черчилль кёб болмай сермешулуни тактикасыны юсюнден келишгендиле. Рузвельт, эшта, СССР-ни Европада Германиягъа къаршчы экинчи фронтну ачыгъыз деген излемин джакълагъан болур, Черчилль анга Африкада джангыдан сёлешиб джууаб этгенди, «бусагъатда мадар джокъду» дегенди ол. Ол сёзле бла кесини муратын джашырады: хорламдан сора хорлам иеси болгъан адамны атындан сёлешир ючюн, къазауатны ахырына дери кесини аскерлерин сакъларгъа излейди. Сынгар СССР-ди биреуню джерин юзер мураты болмай къазауат этген. Халкъла Совет Союзну кюрешинде кеслерини къутхарылыулары бла азатлыкъларына элтген джолну кёредиле». Мартда уа былай деб чертеди Эмиль Шевчик: «Къазауат не бла бошаллыгъы тамам ачыкъ болуб бошагъанды: фашизм ууатыллыкъды». (Г. Бареш. Ключок чистого неба. 1966, 105—106.).

Эмиль Шевчик къралда джюрюген оюмну, коммунистлени, фашизмге къаршчы кюрешгенлени ийнамларын ачыкълагъанды.

Миллет баш эркинлик ючюн эмда фашист зорлукъгъа къаршчы кюреше, Чехословакияны халкълары орус халкъгъа ышаныб къарай эдиле, азатлыкъ, хорлам да кюн чыкъгъан джанындан келлигине ийнаныб эдиле.

Ийнам тёзюм, къарыу береди. Чехословакияны коммунистлери да таба эдиле ол кюч бла

тѣзюмню. Сакълаб турмай, кюрешчилени джангыдан къураб, сафларын джарашдырыб, тохтаусуз кюрешедиле.

Аллай болумда ары дери бир-бирин билмеген адамланы бир иннет бирикдиреди, бир-бирине джууукъ, къарнаш этеди, ала бир билек болуб къарыу саладыла.

Алай а башха тюрлю да болады. Ары дери бир-бирин билгенча болуб тургъанла, чекни эки джанында къалыб, бир-бирине къаршчы да тюшедиле.

Бир къауумун таза сезим, патриотлукъ, бир иннетлилик, тюзлюкге, адамлыкъгъа тырмашыу кюрешге къобаргъан сагъатда, тынчлыкъларын бузаргъа къоркъуб, ташагъа, ышыкъгъа кысылгъанла да боладыла. Алай а эки къауумуна да ушамагъан, алгъыннгы шохларыны къоркъуулу таша джаулары болгъанла да тюбейдиле.

Чехословакияда фашист джорукъ бийлик этген сагъатда адамланы къайсы тюрлюсю да тюбейди.

Алгъыннгы джамагъат байлам тюрленеди, джашауну саркъгъан халиси да тюрленеди, алай а къаллай болумда да адамлыкъ тас болмайды, табады кесине орун. Ташатын биригиб, халкъны эм асуулу адамлары ёлюм кюрешге киргендиле. Ала урунган халкъны излеми ючюн, эркинлик, насыб ючюн кюреше эдиле.

Аллай организацияланы бири Богница больницы медицина къуллукъчуларындан къуралгъан эди. Анга башчылыкъ этгенле Плискал бла Ирина Бенда эдиле.

Аланы тегерегинде бир-бири бла шохлукъ

джюрютген юйдегилени сабийлери, тенгле джаш тёлюню ташатын ишлеген бёлегин кьурайдыла.

Ол кьауумну устазы, осуйю да доктор Плискал эди, джюреги-джаны уа — больницада ишлеген аптекарны джашы Душан Сова. Фахмулу, илмугъа, билим алыргъа тырмашхан, джашауну суйген, тенглик, шохлукъ джюрюте билген джаш эди ол. Плискалны теджегени бла марксист литератураны окъуб, социал джашауну, класс кюрешни, тюзлюкню, адамлыкъны юсюнден кёб сагъыш эте эди ол. Джаш тёлюню ташатын кюрешген организациясын да акъылы бла, джюрек сезими бла сорушуб кьурагъан эди.

Ол бирикдирген джаш адамла Харбы деген джер бла Ростокки деген джерни арасында, чегет ичинде, турист юйчюк ишлеген эдиле. Больницадан джаяу джолчукъ бла барыучан эдиле ары. Аны битдиргенлеринде, 1943 джылны джазында, анда биринчи кере джыйылгъан эдиле. Былайда джаш адамла оноуларын да, ушакъларын да эте эдиле, башха джерде эркинлик берилмеген джырланы да джырлай эдиле. «Чегетле арасында, таула арасында ачлай, юсю тозураб, джалан аякълай...» деб джырлаб, аны ызындан Къызыл Аскерни маршын башлайдыла.

Къралда залимлик кьыдыргъан, зорлукъ орналгъан сагъатда, бери джыйылыб, ала кёллерин бир-бирине ача эдиле, джаш ауазла биригиб, ала джырлагъан революцион джырла чегет ичинде эркин тегюле эдиле.

Шахардан узакъ болмаса да былайы, бери келселе, эркин дунягъа чыкьгъанча бола эди-

ле. Алай а ол сезим акъылларын, джюреклерин артыкъ да бек къозгъай эди. Къраллары фашизмни тузагъына тюшген къыйын кезюу эди ол. Гейдрихни ёлтюргенден сора уа, хар ким шыбырдаб селеше эди, алай къаты буугъан эдиле «джангы джорукъну» иелери.

Ма аллай болумда Душанны къаууму Богницадагъы партия организацияны ашхы болушчусу болгъан эди. Артда Душан Сова бла тенглери гестапоу къолуна тюшген эдиле. Душан Сованы Праганы Панкрац тюръмесинде ёлтюрэдиле. Алай а богницаны къаууму КПЧ-ни таша ишлеген Ара Комитетини ючюнчю составыны резервине бурулгъан эди.

Иозеф Молак (аны 1943 джыл ёлтюрэдиле), ташатын ишлеген Ара Комитетини экинчи составыны члени, террор тамам кючлю джайылгъан кезюуде джангы Ара Комитет къурайды. Джигит кюрешчилени—коммунистлени Жижканы, Коштялекни, Курканы, Матейканы, Пиларжны, дагъыда башхаланы кючюн бирикдириб, ол къаршчылыкъны кюрешине джангы джюрюш береди, джангыдан «Руде право» чыгъыб башлайды.

Джангы болумда кюрешни формасы да тюрленеди: партия организацияланы джергили принципни тамалында къурау адетни кююб, энди онглу предприятиелени тегерегинде танышлыкъны, джууукълукъну принципи бла къурайдыла. Организацияла онглу болмагъанлыкъгъа, кеслерин сакъларгъа таб бола эди. Не ючюн десенг, провокацияны кенг бутакъланган чибин ауу уллу организацияланы ичине кириб, кёб джунчуу, кёб къыйынлыкъ сала эди. Бир-бирин иги билген адамлагъа уа таб

бола эди кеслерин сакъларгъа, таша ишлерге. Аллай къауумланы бир-бири бла байламлы этген да бирер ышангылы адам бола эди. Алайлыгъы уа, бир чык юзюлгенликге, башхасын къутхарыргъа табыкъ бере эди.

Аны бла бирге, темир джоллада, узакъгъа электричество ток берген линиялада къаршчылыкъны кючлери тири, таукел кюрешедиле, сауут кюч бла да сермешедиле.

Ол а властланы къайгъылы этген эди, бютеу хыйлалыкъны, кючню салыб, таша организацияланы айгъакълаб, къурутуб кюреше эдиле. Айтылгъан башчыладан аланы ызындан баргъан патриотланы айырыр ючюн, кёб провокация эте эдиле.

Адамланы бир-биринден айырыу, ийнамларын тас этиу, бир-бирине ишекли этиу аланы тактикаларыны бир тюрлюсю эди.

Ма аллай болумда чыкыгъан эди алгъа богницачы къауум. Қъаршчылыкъны кюрешине ол салгъан юлюш унутуллукъ тюлдю.

1943 джыл джаз Совет Союздан чехословак парашютистлени къаууму учады самолет бла. Ол къауумну башчысы Рудольф Ветишка болады. Ала ташатын ишлеген Ара Комитетни ючюнчю составына КПЧ-ни директиваларын келтиредиле.

1843 джыл июлну 9-да Бржезовдан узакъ болмай турист базада Ара Комитетни джангы составыны биргелей джыйылыуу болады.

Андан сора кёб турмай Бороун областда гестано, таша ишлегенлени ызларын табыб, кёблени тутады, олсагъатда ючюнчю кере къуралгъан Ара Комитетни башчысы Молакны ёлтюредиле. Ветишка Прагагъа къачады.

Алай бла, 1943 джылны экинчи джарымында Къаршчылыкъгъа башчылыкъ этну Богницдеги больницагъа джууукъгъа кёчеди. Кёб турмай арада байлам къуралады.

Богницдеги къауумну башчысы Вацлав Трнка бла таша Ара Комитетни инструктору Вацлав Курка — джигит революционер, уста конспиратор—энчи шохлукъ бирикдирген тенгле боладыла. Алайлыгъы богницчилени ишни эм джууаблысына къошаргъа хыйсаб береди.

Курка кеси Горжовицадан узакъ болмай Подлукиде джашайды. Курка бла Трнканы арасында байламлыкъны джюрютген Забеглицада джашагъан Ладя Грубый болады.

Молак сау сагъатда Прага бла байламлыкъ джюрютген эки инструктор боладыла — Жижка бла Сиротка. Аланы экисинда тутады гестапо. Алай бла, Прага бла байлам джюрютюу Курканы бойнуна салынады.

Курка, ара сахарны предприетнелеринде Къаршчылыкъны къозгъалыуна башчылыкъ эте, анда кёб уллу диверсия къурайды. Ол себебден гестапочула Курканы ызындан тюшюбхаман мараб, ызлаб айланадыла. Алай а къолгъа тюшюралмайдыла. Болмагъанында, Курка сатлыкъ иш джюрютгенча этиб, кюрешчилени къолуна аны терслеген ётюрюк къагъыт тюшюреди.

Курка уста къураучу, къоркъуулу душман болгъанын сезиб, бир джанындан аны тенглеринден айырыргъа, экинчи джанындан кертти провокаторну аны юсю бла бугъундурургъа излей эдиле. Алай а ол ит мурат толмайды, гестапону хыйлалыгъы айгъакъланады.

Аны бла бирге патриотла Компартиягъа

башчылыкъ этгенлени ортасына бир ачы про-
вокатор тюшгенине ажымсыз боладыла.

Таша комитетни джер-джерде чыклары юзю-
люб, адамла тутулуб башлайдыла. Атлары ай-
тылган, ызларындан халкъны къурай бил-
ген онглу башчыладан къолгъа тюшмей экеу-
лен къаладыла къуру — Курка бла Вейднер.

Аллай болумгъа тюшгенлеринде, экиси да
богницачы къауумдан болушлукъ излейдиле.
Олсагъатда Богницадагъы больницада, кесин
шашханча этиб хыйлалыкъгъа, Эмил Шевчик
джата эди. Гестапочула аны таймаздан къаты
сакълаб тура эдиле, тюремедеча. Ма андан
Шевчикни къачырыргъа борч салган эдиле
богницачылагъа.

Богницачыла ол кёзюуде «Руде право» га-
зетни да чыгъарадыла (1944 джылны джазын-
да).

1944 джыл апрелни 16-да Прагадан узакъ
болмай Здибы деген джерчикде Рудольф Ве-
тишка больницадагъы кюрешчилени тамадасы
Трнка бла тюбешеди. Курка болады тюбешиу-
ню къураган. Къурау ишлени юсюнден кенг-
еширге керек бола эди. Партияны башчыла-
ры Москвадан директивала ийгенден сора, та-
ша партия организацияла сауутлу кюрешни
кенгертиу, партизан эмда диверсиячы къауум-
ла къурауну джолуна турган эдиле. Алай а
Къаршчылыкъны кючлерин ара башчылыкъ-
гъа бойсундуруб уллу бирикген къауум этиу
тюз болурму деб сагъыш эте эдиле. Организа-
цияны къауумлары айгъакъланыб, кими тута-
луб, кими къырылыб барган сагъатда, къор-
къуулу бола эди бютеу барын бирге байлам-
лы этиу.

Ким эсе да кёргюзюб, Ара Комитетни башчыларын тутаргъа, таша къауумланы бууаргъа болушуб тура эди гестапочулагъа. Былайда аллай адам болгъанына ишеклик къалмагъан эди.

Сёз ючюн, Ветишка бугъунуб тургъан юйню тегерегин ызлаб башлагъан эдиле. Ол себебден богнищачыла Влтаваны бирси джагъасында, Росток деген джерде, богнищачы больницы санитары Ржахи деген патриотну юйюнде бугъундургъан эдиле Ветишканы. Андан сора дагъыда бир кесекден Душанны джаш тёлю къаууму ишлеген юйчюкде бугъунады.

Алай а богнищачы къауум бла Ветишканы тегерегин гестапону къуршоуу бекден бек къысыб башлайды. 1944 джыл июлну 22-де уа Ветишка тутулады, больницада ишлеген таша къауум да тюшеди къолгъа.

Гестапочула къутурадыла къууанчдан, КПЧни ташатын ишлеген ючюнчю Ара Комитетини ахыргъы къауумларындан бошаб, хорламны байрамларгъа хазырланадыла ала.

Амма, иш ала этген муратча болуб къалмайды, кёбле къутуладыла аладан, ол санда Вацлав бла Курка да.

Дерт къайтарыргъа Курканы джюреги къайнайды къызыб. Аны хар аякъ алышын сымарлаб, ызындан тюшюб айлансала да, ол кеси да аманлыкъчыны ызын табханды, къанлы ызды ол ыз. Тенглерини, Ара Комитетни къуллукъларыны къаны да ол мурдарны терслиги бла тегюлгенди. Ол ыз бла барыб, душманны джетерге, аны къара къанын тегерге излейди Курка, алай а провокатор, сыбдырылыб чыгъыб кетген болмаса, тюшмейди къолгъа: хый-

лады, устады — кьоркьюулуду аны джер юсюнде джюрюгени патриотлагъа.

Эм алгъа Ветишка къатыш парашют бла тюзюб, кеслерин сатыб кьойгъан эки аманлыкъчы айгъакъланадыла — Тонда бла Эда. Ол экисин гестапо тутады да, не ёлюм, не сатлыкъ иш деб тохтагъанларында, ёлюмден эсе, ол бирин сайлагъандыла: адамлыкъ шартлары джетмегенди джигитлик ёлюмню сайлатыргъа. Артыкъ да Тонда кёб аманлыкъ этеди. Гестапочулары таша фатарлагъа, тюбешиу белгиленген джерлеге элтеди, анга ышаныб, болушуб тургъан халал кёллю тенглерин тутурады.

Ишни оюлууу, тутулууу тохтамайдыла. КПЧ-ни эки-юч башчысындан сора кишини хапары болмагъан участокла да айгъакъланадыла. Эм хаталы аманлыкъчы уа башчылыкъ этгенлени арасында, Ара Комитетни эм таша ишлеринден хапары болгъан адам болгъаны ажымсыз эди.

Джаралы асланча, ачыудан не этерге билмей, мыллыгын тегерекке атыб кюрешеди Курка, бютеу кьарыуун, сагъышын провокаторну бууар ючюн салыбды. Хар атламны, хар юзюлген чыкны сылтауун, кьаллай болумда кыйынлыкъ тюшгенин сюзе келиб, аманлыкъчы АК-ни члени Антонин Фиалады! деген оюмда тохтайды. Башхаланы айтханларына да кьарамай, керти болумну эсебге алмай, организациялары ара башчылыкъгъа бойсундурайыкъ деб кюрешген Фиала эди. Провокатор кертиси бла да ол болгъанын ажымсыз бегитирге керек эди. Фиала бла энчи танышлыгъы болмагъан Трнканы, башха джолдашлары болуш-

лугъу бла Курка чыртда экили болмазча беги-теди ол керти да аманлыкъчы, сатлыкъ адам болгъанын. Курка провокаторну ёлтюрюрге оноу этеди...

Таша иште Фнала кёб тюрлю ат бла хайыр-ланады: Уллу Франта, Рихард, Иван, Войта, дагъыда башхала бла. Кёб атлы, кёб бетли аманлыкъчы, къанлы провокатор Чехословакияны кёб махтаулу уланындан бошатады.

Ким болады да ол? Сынамлы партия къул-дукъчуланы къалай алдаялады, къалай табады аладан иппам?

Джашауда кёзге тюртюлмеген, мутхуз инсан кёб тюбейди. Къыйын, къатышхан болумда, суу айланманы башына къалкъыгъан кир кёмюкча, аллайла башха чыгъыб, аманлыкъны, кир ишин юлгюсю болуб къаладыла бир-бирде. Аллай адамла, кирни, кёмюкню ичин джырыб, къалтырауукъ джюреклери ёлюмден къоркъуб, не мадар бла да башына къалкъыргъа тырнакълашадыла. Толкъунну джалкъасына илиниб, ёлюм аякъдан алгъанын сезгенликге, башхаланы кёмюб, аланы аркъаларында, аланы энишге басыб, бир кесек кечинсем да хайырды деб, кирли, осал джанларын сакълаб кюшедиле. «Мен къалмай эсем, ким да кетсин душнядан» — ма аллай адамны оюму, джюрек тарлыгъыны, осаллыгъыны шарты. Фнала аллай ачыулу, аллай осал тукъум инсан болады.

Джашауну этегине илиниб, башхаланы къурутуб кюрешеди, кесни сакълар ючюн. Гестапогъа уа аллай адамны табхан хазнагъа тюбеген кибики. Хар къалтыратханлары сайын сата барады тенглерин. Бир кере сатса уа, арт-

турургъа болмайды. Анга ийнанганланы атыб, анга ышанмагъанланы разы этерге дыгалас этиб, хаман аманлыкъгъа батыб барады. «Аманлыкъчы къушланы тепсилеринден тюшген садакъа юлюшню тюлкюча джута, джукъланыб бошамагъан адамлыкъ сезимлерин аракъыгъа батдырыб, гестапо анга берген фатарда эшикни киритни бегитиб, джангыз кеси олтурады аманлыкъчы» (Г. Бареш, Клочок чистого неба, 205 бет.).

1932 джыл Мостада партияны округ комитетини секретары болуб ишлейди ол, шахталары болгъан север районлада джашайды. Мюнхенде болгъан тиллешиуге дери Фиала таша аппаратда ишлейди, ол себебден Прагада таша фатарланы, тюбешнучю джерлени, кёб адамны биледи.

1942 джыл аны Пордубицы деген джерде тутадыла. Область комитетни инструктору болады олсагъатда. Гестапо, кьоркьутуб, кесине буруб, уста провокатор этиб джибереди Фиаланы. Андан а кишини хапары болмайды. Ма алай бла бу ачы провокаторну болушлугъу бла гестапо 1942 джыл КПЧ-ни экинчи АК-ин тутады, андан сора уа учу-къыйыры болмайды ол этген аманлыкъланы, аны аягъы басхан джерде къанлы ишлени ызы къалыб барады...

1943 джылны джайындан башлаб Курка Праганы къыйырында, Гостиваржиде бугьунуб, анда таша ишле бардырыб турады.

Ветишка тутулгъандан сора, андан Курканы хапары болмайды, Ветишка Фиала бла бир тюбеш дегенди, деб билдиредиле анга. Курка ол затха ийнаналмайды, аны экили этген сылтаула кёб эдиле. Алай а Фналадан бошаргъа

таукел болуб, 1944 джыл августну 8-де Забеглицеда тюбеширге келишеди.

Курка кеси джангыз бармайды. Кенгден къарай, аны ызындан Ладя Грубый келеди: алай келишедиле экиси. Тюбешну белгиленген джерде эрлай мюйюшден ичи гестапчуладан толу бир машина чыгъады. Гестапчула, джукъ да айтмагъанлай, Куркагъа гёрохладан атыб башлайдыла. Курка ким болгъанын ачыкъ билгенлери танылады, алдан огъуна белгилеген муратларын толтурадыла: Курканы къабханнга тюшюргендиле биягъы Фиаланы болушлугъу бла. Ол джыгъылады. Алай а, ахыр кючюн джыйыб, гестапчулагъа да къарамай, анга джууукълашыб келген Фиалагъа атады...

Курка ёледи алайда, Фиала уа толусу бла айгъакъланады, Ладя Грубый кеси кёзю бла кёреди ишни къалай болгъанын. Таша ишлеген телеграф Фиаланы сатлыкъ хапарын баямлайды.

Алай а ючюнчю Ара Комитет да, айтханыбызча, биягъы провокаторну терслиги бла чачылады (тутулады).

Бу башда Прага бла аны тегерегинде фашизмге къаршы кюреш къалай баргъанын, патриотла 1943 джыл бла 1944 джылны алджарымында къаллай болумда бирикгенлерин, таша къаумла къаллай джорукъда къуралгъанларын, ала алай нек чырмалгъанларыны чурумун кёргюзюрге кюрешдик. Кёб атлы провокаторну ким болгъанын да кёргюздюк. Бизни Борис да Чехословакиягъа ол кёзюледе тюшгенди, ол атлары айтылгъан джерледе ол болумлада, аллай хыйсабда кюрешгенди.

Эм ахыры, Къазийланы Борисни джойгъан провокатор бла Фиала бир адам болгъаннга ушайдыла. Аны ючюндю бу хапарны алай толу берирге кюрешгенибиз...

ШОХЛАНЫ АРАСЫНДА

Къызыл Аскер 1943 джылны къачына уллу хорламла бла тюбейди. Джерде, хауада, тингиз суулада душманны деменгилли къагъаргъа юренеди ол кёзюуге. Фашист аскерлени сайлама къауумларын Москваны къатында

къаушатыу, Ленинградны тегерегинде къуршоуну чачыу, Волга сууну джагъасында немец аскерлени уллу къауумларын къуршоугъа алыбууатыу, Курскени къатында хорлам, Кавказыны, восток районланы азатлау, дагъыда аллай джетишимли сермешнуле белгилейдиле айтылгъан кёзюудеги болумну бютеу герман-совет фронтда.

Советлени Къралы, кючюн джыйыб, алгъа силкинирге хазырланады. Дуняны прогресли адам улусу азатлыкъ бизни къралдан келлигине ажымсыз болуб, кюнню тиерин сакълагъанча, Къызыл Аскерни аллына къарайды.

Ма ол кюнледе Ата джуртундан узакъда, Чехословакияны Лоун чегетлеринде, аны джигит уланларыны бири — Къазийланы Борис фашист гестапчуладан бугъунады.

Эки джыл болады ол фашист лагерледе тохтаусуз кюрешгенли, инджиулени кёб сынаса да, бюгюльорге, бой салыргъа унамай кюрешгенли. Алты кере къачады лагерледен. Алай а бир кесекни кечинсе да тышында, дагъыда тюшеди кьолгъа. Узайыб, кьутулуб кетерге хыйсаб табмайды, душманны джерини терениндеди, совет чеклеге уа джеталмайды, узакъды. Хар джангыдан тутулгъаны сайын адамны бир кере кёлтюрюрге хыйсабы джетмезча азабны чекдиредиле. Бир-бир адамны саны кёлтюргенни джюреги, кёлю кёлтюралмайды. Борисча адамла уа, санлары эзилсе да, тёзюмлерин, кьаршчылыкъ сезимлерин тас этмейдиле. Джан кетмей, юслеринден ол деменгили адамлыкъ шарт кетмейди. Басыб, эзиб, ары джыкъсала, дагъыда тирилик, кьайырылыб келеди Борис.

Энди уа неге туберик болур?

Биле эди Борис Чехословакияны халкы Совет Союзгъа джан басханын. Моравияны четлеринде партизан бёлекле кьуралыб кюрешгенлерин да биле эди ол. Кьалгъан кючюнджыйыб, абына-сюрюне, ары ётерге дыгалас эте эди. Кьолгъа сауут алыб кюрешгенлеге кьошулургъа эди мураты.

Кьайда сермешсе да, не башхасы барды, кьалайда да душман бирди бусагъатда — фашизм. Алай а бек излегени, чекден ётюб, кесибизни аскерге кьошулуу эди. Юсюне-башына совет аскерчини кийинмин кийиб, кьолуна сауут алыб, бетден бетге туруб, адам улуну джауу бла хатерсиз сермеширге кюсей эди.

Алай а кьалмагъан эди кьарыу. Азгъын санларына кюч кийириб, чыгъана бурууладан,

эгер итле бла итлеча ачыулу немецледен ыч-хыныб къачханлы кѣб къыйын джол къоратханды. Ненча къыйын болумдан чыкъгъанды кюреш бла. Энди уа ма салкъын чегетледе кесине джол тюзетирге кюрешеди.

Ашар азыгъы, юсюн джылытыр кийимн джокъду. Аланы экисин да къурар эди, алай а ауруу къаныкъгъанды—юсю джалан болгъанына да къарамай, санлары иссиден бишедиле, хар атламын къарыу салыб этеди, мангылайына сууукъ тер чабыб. Эринлерин исси тылпыу кюйдюргенликге, мангылайын сууукъ тер ба-сыб турады.

«Муратыма былай джууукъ келиб, мылы чегетде аууб къалырمامы. Бир болушлукъ, бир мадар къайдан табайым?» — деб, башын кѣлтюралмай, терекге таяныб турады бир кесекни.

Олтурургъа къоркъгъан этеди, ёрге къобалмай къаллыкъды. Къаллай болса да бир къургъакъ ышыкъ табхынчы атларгъа керекди.

Арт кюнледе ауузуна гырджын умур да тиймегенди, чий гардош, чегет кѣгетле — ма аны кечиндирген затла. Айхай, ичин джылытырча бир исси ушхуур табса уа... Ашарыкъны сагъышын этерге суймейди. Лагерледе кѣблени кѣргенди ол, дунияларын унутуб, ашарыкъ дыгалас башларын тубан этиб, джанлары ичлеринден чыкъгъынчы адамлыкъ шартларында айырылыб къалгъанланы. Бек инджилсе, кеси кѣзю бла кѣрген залимликни тюшюреди эсине, ол кѣзюде тѣгюлюрге хыйсаб табмагъан ачыуу кюч береди джюрегине, санына.

Сагъышы бѣлюнмегенлей, бир кесек атлай да солуй, бир ачыкъ талагъа чыкъды. Тѣбен джанында терек ышыкълагъа къысылыб бир

элчик кёрюнеди. Анга чегетден бир тар джаяу джолчукъ энеди. «Залимликни арасын ётюб баргъан мени адаргы тар джолчугъумчады бу да. Ол элчик да белгисизди. Мени джазыуумча. Кимле джашай болурла анда? Бир болушлукъ табылмазмы эди?» — деб сагъышлы къарайды Борис.

Узун субай санлары эригендиле, суюк бла тери болмаса, эт ышаны къалмагъанды. Сары чабхан къансыз бетине джан салгъан сынгар теренден къарагъан кёзлеридиле. Ала уа сымарлайдыла, къармайдыла тегерекни, эм ахыры бнягъы элде тохтайдыла.

Гитче элчикди. Былай кенгден къарагъаннга рахатлыкъ уюб тургъанчады, къыйынлыкъдан, къайгъыдан да бир джанына джаякълаб, джукъугъа сингиб тургъанча.

Эсине туугъан эли тюшеди. Къошдан эниб келе Ташкёпюрню башындан къараса, эниб кетерге кёзю къыймай, олтуруб бир кесекни къараб туруучан эди. Энтда тура болур ол, алгъынча, тауну этегине къысылыб. Джаз терек бачхала чакъгъан сагъатда бир ариу нийс уруучан эди бурнунга элден аязчыкъ бла бирге. Эх, кёрюрмеми энди мен аны ёмюрде? Къобаным! Ичермеми энди мен сени суунгдан? Сен а энтда бара болурса, къаяла бла сермеше, кёмюк эте, элим не эте болур ансын. Нелляй бир джашынг айырылгъан болур сенден ёмюрлюкге бу къазауат ёртени алыб? Элчилерим а, не эте болурла ала...

Ол башындан къараб тургъан эл аны туугъан Ташкёпюрюча болуб, энишге эниб теберге аздан къалды. Алай а тыйды кесин. Билмей эди анда неге туберин. Оюмсуз атлам бла

узакъдан келген ашхы муратха джоралагъан джолун юзюб къояргъа къоркъду. Алай болса да былайдан узайыб кетерге базмады, кимге болса да бир тюбемей, андан ары джол салалмазлыгъын да сезиб, терен ахсыныб, биягъы чегетге ташайыб, бир тынчайыр ышыкъ изледи.

Ол элчикни аты Угерцы эди. Лоун бла уллу джолдан бир кесекге джаякълаб, терекли дуппурланы ышыгъында орналгъан бу элчикде кесине тенгле табарыгъын, огъурлу адамлагъа тюберигин билмей эди алкъын Борис.

Былай къарагъаннга уюб тургъанча кёрюнгенликге, дуняны кючлеген къыйынлыкъ бла къайгъы алайда орналгъан акъ юйчюклени бо-сагъаларындан да атлагъан эди. Рахат джашагъан адам джокъ эди анда да. Бир-бирле, ахсына-ахсына, бу залимлик да бир къорар деб сакълагъанлыкъгъа, аллах буюргъанны кёрюрбюз деб турмай, мадаргъа кёре фашизмге къаршчы кюрешгенле да бар эдиле анда.

Ма аллай къауумдан эди Бедржих Патч. Джыйырманчы джыллада Октябрны джуртунда болуб, анда болгъан тюрлениулени кёрюб, андан къайтханлы да коммунистлени партиясында джюрюген киши эди ол. Орус тилни да биле эди, орус халкъны да сую эди. Ладислав бла Бедеуш — эки джашы — эртдеден огъуна аталарыны иннетин алыб, кеслерин анга ушатыб джюрюген джаш адамла эдиле. Божена уа, Бедржихни юй бийчеси, эрини кёзюне къараб джашай эди, акъыллары, джанлары да бир эди. Кеслерича юретген эдиле джашларын да.

Бу юйдеги джангыз кеси тюл эди бир иннетни джюрютген — тенглери, джууукълары да

бар эди, ич сёзю айтыргъа, къолгъа бир ишни алыргъа.

Къазауатны кёзююнде уа аланы артыкъ да бек бирикдирген азатлыкъ ючюн кюрешюу болгъан эди.

Ингир сайын аланы юйлерине хоншулары келиучен эдиле. Терезе джабыуланы ийиб, чыракъ да джандырмагъанлай, радиоприемникни тегерегине олтуруб, дуния хапаргъа тынгылай эдиле.

«Идеал» деб бир эски радиоприемникчилери бар эди. Хар кимни приемниклерин сыйыргъан сагъатда, Патчлары аны джашырыб къойгъан эдиле. Энди уа дуниядан тюз хапар берген джангыз ол эди.

Хапар кёб джюрюй эди, алай а ол хапарланы фашист режимни адамлары джая эдиле, кеслерине табыча. Ол себебден тюз хапар берючю «Идеал» эди. Москвадан, Лондондан да ала эди хапар приемник, алай а ашыгъыб сакълагъанлары Москвадан берилген хапарла эдиле. Къан тегюлген кюн чыкъгъанда эди, дунияны джазыуу ючюн анда бара эди кюреш — Совет Союзда.

Бедржих граждан къазауатны заманындан да биле эди совет адамны халисин, унутмагъан эди орус тенглерин. Радиогъа тынгыласа, аланы ауазын эшитгенча бола эди. Ийнана эди. Орус тилни иги билгени себебли, эшитгенин негерлерине айта эди. Артда уа тюз хапарны башхалагъа да джая эдиле.

Къачан да Бедржих тюзлюкню сюйген адам эди. Биринчи дуния къазауатда ол, австриячы солдат, орусуланы джанына кечюб къалгъан эди. Къазауатны тюзлюк ючюн бармагъанын

сезиб, кесичаланы ёлтюрюрге суймей, аны ючюн кёчген эди орусла джаньна. Орус сол-латла да, ишчиле, эллиле, аныча эдиле. Ала-гья да керек тюл эди кьазауат. Ишлеринден, юйдсгилеринден айырыб, аланы бир-бирине кьаджау этиб кюрешгенле башхала эдиле, ду-нияны ырыскысын арада юлешалмай кюрешген джаукьонкья кьяуум эди ол.

Большевиклеге да олсагьатда тубеген эди, олсагьатда ангылагьан эди джюреги бла орус пролетариатны иннетин. Ленинин башчылыгы бла ишчиле бла эллиле, эски дуняны оюб, джангы джашау ючюн кюрешиб башлагьанла-рында, Патч да кьошулгьан эди. Тюзлюкню суйген тюзлюк ючюн кюрешмей кьалай бол-лукь эди. Ол ёмюрде да унутурукь тюлдю халкь кеси кьурагьан Совет властны ич джау-ла бла интервентледен кьалай кьоруулагья-нын.

Халкьны кючю аны Коммунист партиясын-да болгьанын да ма олсагьатда ангылагьан эди. 1922-чи джыл ата джуртуна кьайтханын-да уа, партиягья кирген эди, кертиси бла да халкьны насыбы ючюн кюрешген сынгар Ком-мунист партия болгьанын билиб кирген эди.

Чехословакияда олсагьатда да тынч тюл эди коммунистлеге. Хар атламынг кьоркьуулу эди. Бедржихни джурегин а ол кьоркьуу кьысмай эди, келир заманны историясын болдурлукь партияны бир тюз члени болгьаны кьууанды-ра эди. Кьаллай аманат салса да партия, ажымсыз толтура эди. Россияда кёргени, джю-регине анда сингген иннет ёмюрлюк мураты болуб бошагьан эди. Фашизм кючлеген кёзю-уде да, реакция бла террор кьаты кьысханла-

рына да къарамай, ол ийнамгъа, ол иннетге къуллукъ эте эди, азатлыкъ Совет Союздан келлигин биле эди.

Ма аны ючюн эди Москвадан берилген билдириуленн алай ашыгъыб сакълагъаны да.

Малец деген портной, устаз Вацлав Форт (Теплице деген элден эди ол), Ирмаковланы юдегилери аны эм джууукъ адамлары эдиле бу кыйын кезюуде. Аланы шохлукълары заманга джубанч болгъан шохлукъ тюл эди. Политика бир иннетлилик бла кюрешни тамалында къралгъан шохлукъ эди ол. Партия ташатын ишлеген кыйын болумда уа артыкъ да уллу болгъан эди аллай шохлукъну магъанасы.

Саботаж къруау, бир-бир диверсия ишле Бедржихни келюн къандыралмай эдиле. Уллу кюрешге хазырлана эди Патч. Ол себебден сауут-саба къруашдырыб, джыйыб кюреше эди. Бююнлюкде аланы джашырса да, тамблагъы ачыкъ кюрешде сауутсуз болмазлыгын биле эди.

Азгынлыкъ, ауруу онгун алыб, элли башындан къараб сагъыш этген сагъатда, къайдан биллик эди Борис анда, тюбюнде, ол терекле арасында къабыргъалары агъаргъан юйлени биринде аллай адам джашагъанын. Ахсыныб, чегетге къайтыб кирген сагъатында ол билмей эди джазыу аланы тюбешдирлигин...

Ол кюн Бедржих портнойгъа тюбеди. Саламлашдыла. Малец къалай эсе да къайгъылыча кърюндю.

— Не этесе? Табсыз хапарынг болурму, сескеклича кърюнесе? — деб сорду Патч.

— Да, огъай, табсыз хапарым да джокъду,

пан Бедржих. Сен а джукъ эшитмегенмисе?

— Кюн сайын да толуду дуня хапардан, иги хапар аз джюрюйдю ансы. Оруслула немецлени топулдатадыла, дейдиле. Бизде уа тегерегин талайды гестапо. Бероунда кѣб адам тутулгъанды, Прагада андан такъыл хапар джюрюмейди. Антонин келген эди да, джюрекни басар зат хазна айтмады.

— Итни къуйругъун бассанг, къабхан этеди. Биз а, басхан бла къалмай, буруб кюрешибиз, башын эзер мадар табмай эсек да, къуйругъун юзейик деб.

— Билеме, шохум, Малец, биз этген мадарны учхарагъа санагъанынгы, онглуракъ сермерге ашыкъгъанынгы. Тохта, ашыкъма, аллай кюн да келир. Бусагъатда уа халкъны джюрегинде джилтинин джукълатмай сакъларгъа керекбиз, ол ѳртен болуб джанса, къолгъа сауут алыб да къобар. Кѳрюрсе иш къалай болса да, Къызыл Аскер бир джууукъ кирге эди ансы.

— Да ол заманнга джетербизми биз, къайдам...

— Джетген джетер, джетмеген да сакълаб туругъа керек тюлдю, мени сарытын, биз этген иш да ол заманны джууукълашдырыр ючюндю.

Малец Бедржихни айтханына джууаб этеди.

— Пан Бедржих,—деди ол, бир кесек тынгылаб,—сеннге иш этиб келе тура эдим. Оноу керекди... Бизни чегетледе немец лагерден къачхан орус джесирлеге тюбегендиле деген хапар джюрюйдю. Болушургъа керек болурму деб келеди кѳлюме. Биз эшитгенни аланы ыз-

ларындан тюшерикле да эшитирле — кьолгъа тюшюб кьалмагъа эдиле джашла. Бир мадар табалмазмы эдик?

Бедржих, юллесин кьабындыра, бир кесекни сагъышланыб турду. Сора тютюнден кёзлерин джума, Малецге сымарлагъанча къараб сорду:

— Къайдан эшитдинг? Керти хапар эсе, нгитда болушабыз, мадар таба эсек. Эсингдемиди парашютистлеге этгенлери, чегетлени тараб, эшиклерин джабыб кьойгъан эдиле. Ариу кесибиздеги полиция кьобса да, палах салыб кьоярыкъды. Бир адам кёргенни башха да кёрюр, къайда эслегендиле экен?

— Станциягъа баргъан эдим да, анда эшитгенме. Не этсин экен адам? Джашла чегетге бир чыкъмазламы?

— Бедеушни ташкёмюр къазаргъа алыб кетгендиле, Ладя уа юйдеди... Да, хайыр, сен бар, керек болсанг, билдирирме, мен бир кёрейим, —деб айырылды Бедржих Малецден.

Бедржих Патч юйге сагъышланыб къайтды. «Хо, Ладиславны ийиб бир кёрейим. Эссиз джаш тюлдю. Алай а къалай болур, къайдам. Ариу бу алагъа тюбеб кьалса да, кьоркъуб кьагъыб кьоярламы, къайдан билсинле бу алааны не мурат бла излегенин. Айтыб а ангылаталлыкъды, аллай бирни уа биледи орусча, сёлеше турурча болсала. Ариу, айтыб ангылатса да, ийнапырламы? Кесим да барыр эдим биргесине, алай а адамла эс бёлюрлеми? Джаш а кьуру да чыгъыучанды чегетге, аны ючюн кишини кёлуне джукъ да келмез. Экибизни бирге кёрселе, не ишге джюрюйсюз дерле... Не боллукъ эсе да, джашны иейим».

Джашларын кѣб тюрлю джумушха джюрю-
тюучен эди. Ётлю джашладыла. Кеслери да
бош тургъаннга ушамайдыла, башха ишге
къошула эселе да, ким биледи. Сакъ болугъуз
дегенден сора, чучхуб кюрешмейди — биледи
керексизге бац алдамазлыкъларын. Антонин
ала бла энчи ушакъ этерге ёчдю, болур бир
ишлери, ол къуру мени бла Горжчицни ара-
сында джюрюмегени уа какъды, деб келеди
аны кѣлюне. Горчиц аны шохуду, къарт болса
да, кюрешчилей турады зауаллы. Къартла кю-
решген сагъатда, джашла уа къалай турсунла
отоугъа кириб. Алай туругъа да къоймайды-
ла, ишлетедиле, кеси скойгенча джашаргъа
къоймайдыла кишиге да.

...Экинчи кюн эртденнгиде Ладислав Патч,
элде адамла къозгъалгъынчы, джаяу джолчукъ
бла чегетге таянды. Имбашына гетен хызен-
чикни атханды, школгъа баргъан сабийча:
анасы азыкъчыкъ джарашдырыб салгъанды,
не кеси къабар, не адамгъа тюбесе берир, деб
салгъанды.

Къайда, къалай излерин да билмейди ол,
алай а гитчеликден бери да иги таныйды че-
гетни хар джерин. Адам бугъунама десе, къал-
лай джерни сайлар, арабин, къалайгъа къа-
райым, деб сагъыш этеди. Алай а сагъыш эт-
гени джюрюшюне чырмау болмайды — сау-
лукълу джаш дженгил барады.

Ладислав тюнене Къазий улу Борис чыкъ-
гъан талагъа джетгенинде, кюн таякъла терек
башланы джарытхан эдиле. Талада ёсген узун
ханс алкъын мылы эди. Терек чапракълада
чыкъ тамчылагъа тийиб кюн таякъла, кѣзле-
ринги къаматырча джылтыратадыла, джилти-

нлеге ушайдыла ала. Тобукълары джибигенликге—чурукъ башлары джетмеген джерлери,—кюнню терек булчукъларыны арасы бла окъа халыланы тартханча джылтырагъан таякъларына суйюнюб къарайды. Алай а, терек башла алтын суугъа боялгъанлыкыгъа, тубюнде бек салкъынды, юсю-башы бегимеген адам, кече быллай болумда къалса, гызылдарыкъды. Кертиси бла да, чегетледе бугъуна эселе лагерден къачханла, зауукъ этмегенлерине не сёз.

Джаргам, кёкен къоймай, тереннге кириб, кёб айланады Ладислав. Бир-бир джерлеге уа таб къоркъа-къоркъа киреди. «Мени былай айланганымы кёрсе бугъунуб тургъан адам, мараб туруб, бойнума джетдириб тигилтмезми?» — деб келеди акылына. Алай болса да аманатны толтурмай боллукъ тюлдю. Атасы аманат салгъаны ючюн да тюл, кеси бек сюеди совет адамгъа туберге, болушургъа...

Не кёб айланса да, ол кюн кишиге тубемеди Ладислав. Арыб, шош болуб къайтды юйюне, атасы уа,ышаныб, аллын сакълаб тура эди.

— Болмадымы джолунг, Ладя? Нек салпыланганса? — деб тубеди Бедржих джашына.

— Джукъ ышан сезалмадым, кишиге тубемедим. Бош хапарла болурламы, атам?

— Билмейме, джашым, билмейме. Алай а ийнанырым келеди: эндиге дери да эшите тургъанма Дрезден тегерегинде лагерле бардыла деб. Темир джол алайладан бизге келиб къалады. Къачыб бизге ётуб кетерге боллукъду адам... Бар, солу. Энтда бир излерсе, — деб, Ладиславны юйге ашырыб, кеси арбазда къалады.

Кёз байланганды. Шыкъыртсызды эл. Кёк-де джулдуэла джылтырайдыла. Бу таза кёкню тюбюнде кимге да эркинди джер, кимге да джетерикди насыб юлюш, дерге боллукъ эди. Алай болургъа уа унамайды. Къатышханды дуння, тарлыкъ къысханды. Тюзлюк, кертилик бууулгъандыла, шайтан джел къобханча, болгъан сууурулуб барады, залимлик тыхсытмагъан, рахат джашагъан адам кёрлюк тюлсе. Къара тюрсюнлю фашист эмина босагъасын басхан джылау иеси болады. Чехословакияны террор тарбуууннга джыйыб тургъанлы талай джыл болду. Алай а къатылыкъ, къаршчылыкъны туудургъан болмаса, бой салдыралмай кёреме. Ашхы муратлары болгъан кюрешмей болмайды, бир хомух, бир ётсюз болмаса.

Ашхы муратындан а нелляй бир адам айырылыб джашайды.

Ма, сёз ючюн, Бедеуш. Немецле, кьоймай, шахтада ишлерге ашыргъандыла аны. Аны уа джокъму эдиле джарыкъ муратлары, къайдадыла энди ала? Кертиди, муратны ёлтюрген тынч тюлдю, адамны джюрегин ийнам ташласа.

Джашларыны джюреклерине кючлю ийнам сингдиргенди Бедржих. Биледи аны. Таб, тышындан айтмаса да, ичинден кьууанган да, махтанган да этеди ала бла.

Ол ийнам чехословак халкъны джюрегинде да ёсе барады, къарыу алкъын азлыкъ этеди ансы, ёрге къобарча болгъанды кеси эркинлиги ючюн...

Бедржих Патч бетин север-восток таба буруб, кёзлери бла кёксюл кёкню аулайды. Шыкъыртсыз шош кёк бир затны сакълагъанча

уюбду. Мында алайча кёрюннгенликге, пан Бедржих ариу биледи: анда узакъда, орус кёкню тюбюнде, тынчлыкъ джокъду, къантёгюш къазауат барады, алай а хар кюн сайын анда баргъан кюреш адамла кюсеген рахатлыкъны джууукълашдырыб барады. Фашизм къаушаб, дунягъа рахатлыкъ келликди. Чехле бла словаклагъа да. Алай а мында да кюреширге керекбиз. Ол кюреш тохтаусуз барады. Коммунистле, патриотла бир кюнню да атмагъандыла къолдан сауутну. Совет адамла жанларын аямай бардыргъан къазауат бла Чехословакияны патриотланы бардыргъан кюреш бир иннетге бурулубдула. Орус халкъ бла бирге болмасакъ, къарнашлыкъны бегитмесек, фашизмни джез тырнагъындан къутулаллыкъ тюлбюз. Кимле эселе да ол чегетледе букъгъан къачхынчыла, болушургъа керекди. Таджалдыла совет адамла, алларын темир буруу да тыялмайды. Сыйды аллай адамла бла бир сафда атлагъан деб, кёб сагъыш этеди юйге киргинчи Патч.

Ладислав Патч чегетге дагъыда бир-эки кере барады. Уллу адамлыкъ борчха санайды ол бу ишин. Адамгъа джолугъуб къалса, къалай этеригин кёзюне кёргюзеди. Ол ангылагъандан, совет адамла джигитледиле. Аллай джигитни къатына къолгъа сауут алыб сюелиу къалай алапат боллукъ эди. Тенглери аз сукъланмаз эдиле анга.

Ашыкъмайды Ладислав. Тёгерекге къулакъ салыб тынгылайды, не агъач, не таш къоймай сымарлаб къарайды. Ма бусагъатда да, ачыкъ талачыкъгъа чыгъыб, сагъышлы болуб сюеледи.

Чымырта, булчукъ сынган таууш эшитиб, Борис бугъунуб тургъан джеринден чыгъады. Базыкъ терекни артындан акъырын бойнун созуб къарайды. Талачыкъда бир джаш адам сиреледи. Сары шинли, чырайлы джашды. Бетин сагъыш кючлебди. Эки кёк кёзю Борисге къатыб тургъанчады, алай а кёрмейди ол Борисни.

Ал кюнюнде да кёрген эди аны Къазий улу. Бир зат излеги ажымсызды. Неги экен излеги? Не адамды? Ачыкъ тюрсюню, огъурлу кёрюнеди. Джашды кеси да. Саууту заты болмаз, эшта. Алай а бир аман иннет бла айлана эсе уа? Тюрсюню адамгъа ушагъанлыкъгъа, азмы тюбегенди ол арт джыллада аманлагъа. Чыгъыб бир сёлеширми эдим, кимге болса да тюбемей джолум боллукъ тюлдю сора? Къалай этейим экен, деб сагъышланыб къарайды Борис.

Адам къараб тургъанынмы сездни, башха затмы болду — джаш сескекли болду. Къайгылы къарамы Борисге тюртюлдю болур, аллына силкиниб, бир-эки атлам этди. Сора тохтады дагъыда.

Къолунда да токъмакъ таягъы бла, Борис, терек джанындан чыгъыб, джаш таба талай атлам этди.

Къалын чегетни арасында ачыкъ талада—эки адам. Ол экисинден сора джан джокъду тегерекде. Бир-бирин кёрген болмаса, башха дунияны экиси да унутхандыла. Экиси да бютеу эслери бла сезимлерин джыйыб аллындагъы ким болгъанын билирге дыгаласдыла. Ладислав аны аллындагъы ким болгъанын былай кёргенлей да ангылагъанды. Узун сюекли

арыкъ адам, сакъалы джетиб, юсюнде джамау-лу аскер кийимлери, аякъларында — чурукъ-ла. Асыры джити къарагъандан, эки кёзю буруу бла тешиб баргъанчады, алай а ол къарамда Ладя сакълыкъ да, ышанмакълыкъ, джылыу да сезеди. Ол кёзлеге къараб туруб, арада ушакъ болгъанча, кёб затны ангылайды: таукеллик, соруу, аз танылгъан ышанмакълыкъ—аланы барындан да, керек болгъанлай, сермешиб башларгъа хазырлыкъ ачыкъ танылады.

Ладислав андан иги кесекге джаш кёрюне-ди, суюмлю бети барды, джарыкъ кёк кёзле-ринде шохлукъ нюр танылады. Ууакъ ышара, кёз къакъмай къарайды Борисге. Юсю-башы да аман тюлдю джашны. Имбашына бауун атыб, бир къолу бла гетен хызенчикни кысыб турады джансюегине, экинчи къолу бошду.

Бир зат айтайым ансы, чабар, токъмакъ та-якъ бла сермесе, къармаб къоярыкъды, деб келеди Ладиславны кёлуне. Алай а, тили къачханды да, айтыр сёзюн табмайды.

Борис джукъ айтмаса да, «Сен кимсе?» — деген соруу бла къарайдыла кёзлери. Эндиге дери адамгъа туберге термилиб тургъанлыкъ-гъа, тубеб къалгъанында, къалай этерге бил-мейди Борис. «Ма эм ахырында тубедем адам-гъа. Ким болур бу? Душманмы болур, шох-му болур? Алай бош къалыб кетерик тубешну тюлдю бу, не алай, не да...»

Эм ахыры, андан ары тёзалмай, Борис сёз-ню башлайды:

— Джаш, кимсе сен? Не айланаса мында?

Ладиславны бети джарыб, кенг ышарады — оруслуду, орусча сёлешеди аны аллында тур-гъан адам. Бу излеб айланган адамладанды.

— Я есть друг- Вы есть русский! Не бойсь меня, — деб, орусча чола сёлешсе да, сёзлени бир-бири юсюне басындырыб тегеди ол. Джыйылыб тургъан сууну аллын ачсанг тегюлгенча барадыла сёзле.

— Кимни излейсе мында?

— Сизни излейме, сизни, — деб, аллына атлаб, Борисге къолун узатады.

Мийик къаяны эрине джууукъ келиб арта тургъанча, Къазий улу Борисни башы тегерек айланганча этиб, сарычач джашны имбашларындан къучакълаб, тылпыуун терен алады.

Амалсыздан къатдырыб тура эди кесин ансы, санларында хазна къарыу къалмагъан эди. Бу тюбешну, нервалары джаягъа тартылгъан къыллача къаты тартылыб, ол кесек заманга бютеу ётген къыйынлыкъларын эсине тюшюргени, джолум кесилибми къалды деб тентирегени — была бары да къарыуун алгъан эдиле. Джерге олтуруб, Ладяны да къатына чёкдюрдю. Неге да тёзюб, бюгюлюрге унамай келген Борисни кёзлерине мылы чабханды. Аны да къолуну аязы бла сыйпаб, джашха бурулду.

Ол а чех сёзле бла атасындан юренген орус сёзлерин бир-бирине чалышдырыб хапар айтады. Джашны орусча сёлешгени, аны кёзлери бла суйюмлю чырайы кеслерине илешдиргендиле Борисни. Аны хар айтханына ийнаныры келеди.

Джаш чегетге адам излей джайылгъанын, аны бери атасы ийгенин ангылагъанды. Орус сёзлеге тынгылай, аны биргесине лагерден къачыб, джолда аджашхан тенглерин да тюшюреди эсине Борис. «Не болуб къалдыла экен

ала? Джаугъамы джолукъдула, ма бу джашча, кимге эсе да тюбедилеми, огъесе къайда болса да, джатыб, термилеми турадыла онгсуз болуб?»

Ладислав Патч, бир кесек ушакъ этгенден сора, эс джыйгъанды. Айтырын, этерин да кереклисича джарашдыра башлагъанды.

Хызенни тешиб, бир шыша сют, ётмек, къыйма, тегереклей бишген гардош бла талай гаккы чыгъарады.

— Аша. Анам салгъан эди, адамгъа тюбесенг берирсе деб. Талай кере да келиб, киши табмай кетген эдим, — деб, келтиргенлерин Борисге теджейди.

Бек кёб бола эди Борис джарашхан хант ашамагъанлы, джюреги тарагъандан мыллыгын атыб ашары келеди, алай а, кесин бошлаб къоймай, эсгериб къабаргъа кюрешеди.

Ладя, эки тобугъун къоллары бла къучакълаб, Борисни ашагъанына къараб турады. Керти ачлыкъ не болгъанын кеси сынамаса да, ангылаб, джюреги эзилиб турады бу аллындагъы адамны къыйынлыкъ чекгенине. Ол а бир умурчукъну да зыраф этмей къабады. Аллындагъын къабыб къояргъа кёсю къыймагъанча кёрюнеди.

Кертиси бла да, бир кесек ашаб, къалгъанын артдагъа къояр акъыллы эди Борис.

— Ашагъыз, энтда ашагъыз, — дейди Патч.

— Сау бол, иги джаш. Ауруб, ашарыкъ къурар мадарым да болмай, онгсуз болуб тура эдим. Энди бир кесек эс джыйдым... Кимди атынг? Къайданса?

— Атым Ладиславды, Ладислав Патч. Былайдан узакъ болмай Угерцеде джашайма.

— Энди къалай этебиз да, Ладислав, бир кесек эс джыялмасам, къолай тюлдю чотум,— дейди Борис кеси кесине соргъанча. — Тютюн ичмеймисе, джокъмуду тютюнюнг? — деб къошады дагъыда.

— О-о, унутуб турама. Барды. Тютюн да, сернек да берген эди атам. Ма, — деб джан хурджунундан чыгъарыб, сернек тоб бла сигаретле узатады.

— Ай джаша, марджа, не иги болду!

Ашагъанындан кългъанын кългъытха чырмаб бир джанына салыб, сигаретни кълбындырыб тютюнлетеди. Алай а бир-эки тартханлай, джётел кълсыб, мангыланына сууукъ тер чабады. Сигаретни джукълатыб, сернек тобну, аны да сигарет пачканы юсюне салыб, эки кълуу бла мангыланын кълсыб, бир кесекге шош болады. Башы кетиб барады, джер башы тубюне айланганча, бетине акъ учхун чабанды.

— Пойдем к нам до деревни. Дом — тепло, кушать, лежать, лечиться... — дейди Ладя.

Борис, кълларын мангыланындан алыб, джашха кълараб, къларыусуз ышарыб, огъай деб башын булгъайды.

— Я принесу кушать. Завтра. Ты тут — ждатель.

Ладислав ангыланын эди Борисни болумун: джылы юйге тюшмесе, багълмаса, ёлюб къллыкды чегетде джангыз кеси. Амалсыздап тёлюб турады ансы, аякъ юсюнде джюрюр къларуу кълмаганды.

Ол тюз ангыланын эди. Джаяулай джюзле бла километрлени бармакълыкъ кишиге да тюрдю тынч. Борис а ёлюм лагерден кълчхан

эди. Азыкъсыз-ашсыз азгъын адамгъа джолсуз джерле бла аллай бирни баргъан кыйын эди. Хар атламы уа душманла сакълагъан джерни баса эди, кьоркьуулу эди.

Борис аны биргесине барыргъа унамагъанында, туруб, юсюнден тешиб, жекетин анга узатыб, тамбла келирме деб тебрейды Ладислав.

— До завтра!

— До завтра. Спасибо, Ладислав. Посторонним не говори о нашей встрече.

— Къайгъылы болма. Хар нени кереклисича этерме, — деб кетди ол.

Борис а, орнундан туруб, азыкъчыгъын да кькюрегине кысыб, тентирей, кькенлени арасында кьургъакъ чапракъла бла салам тешелген чунгургъа барыб джатады, юсюне да чырпыланы тартыб.

Юйге кьууанч тыбырлы болуб джыйылды Ладислав.

— Атам, табдым! Джангыз биреуленди. Бир узун адам. Ауругъандан, азгъындан аякъ юсюнде кючден турады. Сууукъдан инджилликди кече да. Келирге унамагъанында биргеме, габрайымы да анга бериб келеме. Къалай этебиз, не болушлукъ беребиз?

Бедржих джашы хапарын бошагъынчы бълмеди аны сьюн. Артда уа кьб зат сорду, джангыдан айтдыра хапарны. Божена сьзге кьошулмайды, анда-мында ахсынады, кьзлерин сюртеди хота кыйыры бла: бюреуню уланы чекген кыйынлыкъгъа къалай болсун сангырау ана джюрек? Ол джашны да болур къайда эсе да анасы. Азмы термиле болур ол джашына. Бу уа, хариб, ёлюмню къара та-

магъындан джигитлик этиб къутулгъанлыкъ-
гъа, аны къара кѣлекеси аякъ ызын басыб
джорюй кѣреме. Адам болушлукъ керекли
къармалыб къалмагъа эди, чегет азыгъы бо-
луб.

— Къалай этебиз, анасы? — дейди Бедржих,
тынгылаб тургъан гитче джашы Бедеуш бла
Боженагъа кѣюу къарай.

— Да, къалай этерикбиз? Адам болгъан
джерде адам ълмейди. Аны бизни да бирди
душманыбыз, душманнга табы болмасын, биз
болгъанча болур ол да — келтиригиз юйге.

— Мен, кеси башыма къалсам, алай эте-
рик эдим. Алай а, билесиз, полиция бизде таб-
са, барыбыздан бошарыкъдыла. Сизни ра-
зылыгъыгъызыны алмай, сизни джашауугъуз-
гъа къоркъуу къалай салайым?

Юйдегиде бир оноудан тайышхан болмады.
Сора юйдегини тамадасы кече огъуна ки-
чи джашын — Бедеушну Антонин Малецге
джиберди.

— Бар, башхалагъа эшитдирме да, Анто-
ниннге хапарны билдир. Эртденблагъа хазыр
болуб турсун.

Экинчи кюн эртденбла Ладислав бла порт-
ной Малец чегетге баргъан джаяу джолчукъ-
гъа чыкъдыла...

* * *

«Мени атам Бедржих Патч алгъын орус ас-
керчи болгъанды. Ол себебден буржуй рес-
публиканы, оккупацияны заманында да СССР-
ге джан баса эди. Ата-анабыз бизни да —
мени бла мени къарнашым Бедеушну — ол

иннетде юретген эдиле. Оккупацияны заманында биз юйде тыш къраллы радиобериулеге тынгылаучан эдик, атам а артыкъ да бек Москвадан берилген хапарлагъа уллу эс бёле эди.

Юйдегибиз бла бирге мен хар шабат кюн сайын тыш къраллы радиога тынгылай эдим, фронтда болгъан ашхы тюрлениулеге барыбыз да бирге къууана эдик. Артдан а джашыртын сауут-саба, патронла джыйыб башладыкъ. Гёрохла, спорт неда уучу шкокла эдиле ала асламысына. Атам аланы, джау джагъыб, джарашдырыб ташагъа салыб джашыра эди.

Радиога тынгыларгъа бизге Угерцеден Ирмаковла (эри бла къатыны), тамада Антонин Эрлих, Герасек, дагъыда башха элчиле келиучен эдиле. Бизнича, ала да оккупантланы кёрюб болмай эдиле.

1943 джыл сентябрда болур эди дейме, элге хапар джайылды, джууукъ чегетледе лагерден къачхан орус джесирле бугъунадыла деб. Атамы аманаты бла мен чегетге джюрюучю болдум: тюбөб, байламлы болур мурат бла. Сынгар 1943 джыл октябрны аллында джетдим муратыма, чегетде Борисге тюбөб, биргеме джюрютген азыгъымы бергенимде...

Атамдан юреннген орус сёзлерими болушлугъу бла, экинчи кюн Къазий улуну юйюбюзге келтирдим. Эсимде иги къалгъанды ол кюн. Ол джол чегетге биргеме Угерце элде джашагъан Антонин Малец да баргъан эди. Артда ол Къазий улугъа костюм да тикген эди.

Къазий улуну ол кюн юйге келтирдик. Болуму бек кърарыусуз эди: ауруй эди, талай кюн-

ню джатхан эди артда орундан туралмай. Юсюнде олсагъатда эски орус аскер кийимлери бар эди, пагонсуз. Къайда эсе да Дрезденден узакъ болмай аскер джесирлени лагеринде болгъаныны, талай нѳгери бла андан къачыб къутулгъаныны хапарын айтхан эди. Лоундан узакъ болмай бизни чегетлеге алай бла тюшген эди. Хапарындан нѳгерлеринден аджашханын ангылагъан эдик.

Къазий улу бир кесек маджал болгъандан сора, бугъунурча таша джер джарашдыргъан эдик гѳзенде. Ингир сайын биргебизге олтуруб радиогъа тынгылай эди. Атам таша сауутубузну да кѳргюзген эди анга. Къаршчылыкъны организациясы бла къалай байламлы болургъа боллугъун сора эди — оккупантлагъа къаршчы кюреширге излей эди. Партизанлагъа къошулуб, ала бла бирге къазауат этерге термиле эди. Хапарындан ол Къызыл Аскерде капитан болгъанча, аскерге дери уа ѳкюл болуб ишлегенча ангылагъан эдик...» — деб тюшюреди эсине Ладислав Патч.

Чегетде Борисге тюбеген джаш ол эди. Ма аллай юйдегини арасына тюшген эди Къазийланы Борис, ѳлюм лагерлени чыгъанакъ бурууларындан къутулуб, инджиуле сынаб, узакъ, къыйын джолланы ѳтюб. Ол ѳтген джолла кюрешни джоллары эдиле. Джанын къутхаргъаны да кюрешир ючюн эди, ол себебден Дрезденден Лоун чегетлеге джетгинчин, ауруу онгсуз этгинчин къолундан келгенича диверсия ишле бардырыб тургъан эди. Дневнигинде да аны ючюн чертеди, къолгъа тюшсем, «партизанлыгъымы сезселе», алайда огъуна къагъыб къоярыкъдыла деб.

Ал кюнледе Борис орундан турурча тюл эди, кыйын эди. Кече сайын аны кьатын сакълай эди Бедржих Патч. Патеген лампыны мутхуз джарыгы орундагыны бетин аз джарыта эди. Ауругъанны кьалын кенг кьашларыны тюбюнде терен кёз чунгурлагъа бир-бирине кысылыб тургъан узун кирпичлени кёлеккеси тюшюбдю, мангылайына джибгил чачы джабышханды, джукъа бетин чирчик-чирчик тер басханды, тылпыуун кёрюк басханча алады. Бир-бирде сандыракъ этеди.

Патч сагышылы болуб, мыдах кёзлерин Борисден алмай кьарайды. «Ахырына таяниган кёре эдим, хариб. Ладислав тюбемесе, бошалагыра тебреген кёре эдим кьачхы чегетде. Энди аякъ юсюне бир миналса, биз болгъанча болур эди», — деб келеди кёлюне.

Орус аскерчини джашыргъаны ючюш, билнсе, анга, аны юйдегисине кьаллай кыйынлыкъ саллыкъларын биледи Патч. Хар кюнде этген иши алайсыз да законнга кьаршчыды — фашизмге кьаршчы. Бирден эки этериклери джокъду, ташатын иши айгъакъланса, башха патриотлагъача боллукъду этериклери. Хар ким да кьоркьуб, кысылыб турса, ким кюреширикди зорлукъгъа кьаршчы? Бу джолну — тюзлюкню, кюрешчини джолун — сайлаб киргенди ол джыйырманчы джыллада партиягъа. Энди уа хар тюз кишини адамлыкъ борчуду залимликге кьаршчы кюрешну. Совет аскерчини кьутхарыу, анга болушуу — бу да ол кюрешни бир чыгыды. Совет адамгъа бюгюн болушуу ол хорламны ишине болушууду. Аны сагышын этеди Бедржих Патч. Бек разыды Борисге бо-

лушургъа мадар чыкъгъанына. Башхасы уа кюрешдечады. Къоркъакъ кюрешге къошулмайды, аны юйдегиси уа бютеулей кюрешчи юйдегиди. Анычадыла бу тенглик джюрютген джууукъ адамлары да...

Божена эрини къатына келиб олтурады. Ана джюрек джукъларгъа къоймайды аны, бир зат бла болушсам, джашны аурууна бир себеб табалсам, деб дыгалас этеди.

— Бадя, бар сен, солу. Мен олтурайым муну къатында: кёзюме джукъу кирирге унамайды. Кёремисе мынга джетген къыйынлыкны... Ой аллах, къачан тохтарыкъды бу азаб, къачан табарыкъдыла адамла эркин солуу, — деб ахсынады ол, кёзлерин сюрте.

— Юсюнде эт ышаны къалмагъанды, чекмеген азабы да къалгъан болмаз. Алай а джаш адамды, кючю, саулугъу болгъан адам болур эди. Бир кесек маджалыракъ къабдырыргъа кюреш, марджа, борбайы юзюлгенди ансы, тирилликди, аллах айтса.

Экиси да къайгырыулу, джумушакъ джюрекли адамладыла. Къолларындан келсе, бютеу дунягъа этер эдиле насыб юлюш. Аны ючюн тюлмюдю, джуртларына, халкъларына къыйынлыкъ джетгенинде, джылыбыз да джетгенди деб, джаякълаб къалмай, кюрешчилени сафына къошулгъанлары.

Джаш заманындан да алайды Боженаны адети: эри бла тылпыуу, джашауу бирди, билек, нёгер болгъанлай джашайды. Гурушхасы, тыхсыгъаны болмайды. Пагч, тюзге са-наб, ишни алды эсе къолгъа, аны бир къыйырын тутаргъа хазырды Божена. Эри терс джолну сайламазлыгъын биледи — алай ин-

нетлери, ишлери бир адамладыла. Борисни юсюнде да танылды ол шартлары. Экили болгъан тюбемей, бирден къошулдула аны джазыуна.

Энди уа, ма, Божена туугъан джашларындан эсе аслам къайгъырады совет аскерчиге: наныкъ суу, варенье, джау, бал болсун — артдагъа къысдырыб тургъан затларындан бирин къоймай Борисни аллына салады, аны тегерегине айланады. Алай бла Борис аякъ юсюне минеди.

— Багъалы шохум, — дейди, Борис эс джыйгъанлай Патч, — джашырыр затынг бар эсе, айтма. Алайды бусагъатда заман, бир-бир затны кишиге да айтмагъан игиди, алай а менден тартынма, къоркъма. Коммунистме мен, ма билетим, кѳресе да? Бююнюлюкде тюз мураты болгъанла бары фашизмге къаршы кюрешедиле хар къалайда да — ол адам улуну душманыды. Фашизм кѳрге кѳмюлмей, кишиге джокъду тынчыкъ. Ол себебден сейир этме: мен да къысылыб тургъанладан тюлме, антифашистме. Фронтдан узакъда болсакъ да, кюреш мында да барады, ёлюм джокълагъан босагъала, эшиклери тартылыб къалгъан юйле бизде да аз тюлдюле. Боллукъ тюлдю кюрешсиз. Къуллапыргъа, биреуию аякъ тюбюн джаларгъа джаратылмагъанды адам инсан... Къысхасы, билгенибизча, мадарыбызча кюрешибиз. Тынч тюлдю, къоркъуулуду, алай а кюреширге керекди да ким болса да...

Арада аллай ушакъла энди кѳб боладыла, бир-бирин ангылаб бошагъандыла, биргелей талай операция этгендиле, алай а Борис баш дыгаласын чертмей болалмайды.

— Тюздю айтханынг, пан Бедржих, сау бол мардасыз. Сенден джашырыр не загым бол-лукъду. Къайда болсам да, 1941 джылны джайындап бери кюрешгенни тохтатмайма. Аз чекмегенме азаб, алай а, джюрегим къанмайды фашизм хорланмай ансы, дерт алыр ючюн да къалмагъанма. Бир башыма ол да боллукъ болур эди, алай болгъанлыкъгъа, къырылгъан аскерчи тенглерим эсеме тюшселе, лагерде азабладап ёлгенле кёюме кёрюнселе, туугъан джуртум къан тёгюб кюрешгенни юсюнден сагъыш этсем, джюрегимде от къайнаб, кесиме орун табмай къалама. Ангылаймыса мени?

— Ангылайма, иги джаш, ангылайма.

— Сагъыш эт кесинг: мен аскерчине, къазауат этерге сынамым, къарыуум барды. Джашыртын чимдеб къачханча, ууакъ хатачыкъла этген кёлюме джетмейди. Къолума сауут алыб, бетден бетге ачыкъ, хатерсиз къазауат этерге сюеме. Джанымы къутхарыр ючюн къачмагъанма алты кере. Муратым ол болса, къысылыб да турур эдим бир джерге кириб. Къачханым, джанымы къутхаргъаным да кюрешир ючюн, сермешир ючюн болгъанды.

— Да кюреше шойса да? Огъесе бизни къатыш этген ишлеринги джукъгъа санамаймыса — биз а бек разыбыз санга.

— Айтама да, ол кёлюме джетмейди. Мен офицерме, аскер сафлагъа къошулсам, аслам хайыр этерик эдим. Моравиягъа ёталсам, дей эдим. Былай аманга таяныб къалмасам, ары эди джолум. Анда партизан бёлекле болгъанларын билеме. Мени орнум анда эди. Чекге да джууукъ эди — кесибизге ёталсам деб да

келе эди кѣлюме. Аскер антыма керти болгъанлай тургъанма, алай а кесибизни аскерге къошулуб, ѳлген тенглерим, кесим ючюн да сермеширге излей эдим. Бир мадар таб, мен партизанлагъа къошулурча бир эт.

— Болсун, марджа, болсун. Табылыр бир мадар, алай ашыкъгъанлыкъ этме — бир кесек тин кирсин, сюек бла териден сора юсюнде джукъ къалмагъанды. Мен да ол заманига табарма сеннге джол негер.

Дагъыда юлечигин тарта, бир кесекни тынгылаб туруб къошады:

— Юсюнгю да джангыртыргъа керекди, тышына чыгъаргъа боллукъ тюлсе юсюндеги кийимле бла — ким болгъаныгы сокъур да танырыкъды, гестапону ызчы самырлары огъай эсенг, — сары мыйыкъларын сылай, эки кѣк кѣзюнде джарыкъ джилтинчикле ойнай, накъырда этеди. — Бу къартда не дараджа барды деб турма сен меннге, мен да болгъанма солдат, иги джаш. Къарт Бедржих энгда кылыбчыкъла кѣргюзюр муратлыды. Ашыкъмасанг, кѣргюзюрме къаллай оюнчакъла бла кѣз ачханымы къартлыгъымда. Сен да джаратырса деб келеди кѣлюме.

Арта Борис «оюнчакъла» деб Бедржих неге айтханын ангылагъан эди, джаратхан да этген эди. Аскер сауутла эдиле ала.

Иигирге ашыгъыб джетнучен эдиле бары да. Белгилн сагъат джетгенлей радиоприемникни къатына тѣгереклешиб олтура эдиле. Хапарла иги эдиле. Левитанны ачыкъ, кесгин ауазын тансыкълаб, бютеу джуртуну ауазын эшитгенча бола эди Борис. Фронтда болум тюрленгенди, фашистлени деменгили къагъады-

ла, аякълары басханны кёзлери кёрмей, баш къайгъылы бола тебрегендиле. Анга бек къууанады, алай а совет аскерлеге термилгенден джюрегини суу тарагъанча болады. Узакъ совет джерледе болдурулгъан хорламлагъа гитче болса да кеси тургъан джерде ол да къошады юлюш.

Къазий улу чекгенни кеси сынамагъан къалай ангылар ахырына дерн аны къаллай сагъышла бла джашагъанын.

Кече арбазгъа чыгъыб, таза хауаны солуй, джулдузлу кёкге къараса, сабийлигинден таныгъан джулдузланы джокълайды. Ол узакъ джуртлагъа тюшсе да, аны башындагъы кёк да, алтын кирпичли джулдузчукъла да аны туугъан джуртуну башындагъы кёк бла ол джулдузладыла. Ма бусагъатда, сёз ючюн, не туугъан къарнашларындан, не эгечинден къайсы болса да бу къараб тургъан джулдузланы бирине къараб, Борисни юсюнден сагъыш эте тура эсе да, кёрген джулдузла хапар айта билселе уа!

Микоян-Шахарда окъугъан сагъатында, тенглерни бла шахар башы таулагъа чыгъыб, бир электричество лампала джарытхан орамлада, аны ара майданында джюрюген адамлагъа, бир кёкде джарыкъ джулдузлагъа къарай, къаллай джарыкъ муратла эте эдиле келир заманга. Энди уа, эки араны, ол кюнле бла бюгюнню арасын, ёртен тюшюб къаралтанча, къара бушуула, къазауатны къыйынлыкълары айыргъандыла.

Алай а джарыкъ муратла джарыкъ джулдузлачадыла—къарангы кечеде да джол кёргозтгенлей турадыла. Борис бек ариу биледи

муратына элтген джолну. Бек кыйынды ол. Тикли-джарлы джолду. Джетерми ол джолну аягына? Къайдам. Джеталгъынчы къанаты сыныб джыгъылса, джюреги тохтаб къалса, болурму аны терслиги?.. Терсни, тюзню сау къалгъанла айырырла, ол 22-чи июнда башлагъан джолундан чырта джанламагъанды. Аскер тенглерин, лагерледе къалгъан атсыз джигитлени бир заманда унутмагъанды. Къазауатны хар кюню адамлагъа ёлюм, джарсыу, сакъатлыкъ, ачыу келтиреди. Фашист режимни хар кюню адам улугъа джаханим отду. Кёрмегенмиди Борис кеси алгъын таныгъан белорус, украин эллени, шахарланы талай кюннге къара кёсеуге бурулуб къалгъанларын? Бек кёбню кёргенди ол. Унуталмайды ол затланы.

Дуниягъа джаратылгъан хар джан, хар инсан — ол тамашалыкъды. Джокъдан бар болуб, ол табигъатны, джашауну джасаргъа, джарытыргъа келеди. Терекни чакъгъанына, гюлню джашнагъанына, къанатлыны джырына къууана билмеген, кюнню джарыгъына къууанч бла тюбед, ашхы иннет бла къолуна иш алмагъан джюрек байлыкъдан кери болмазмы? Не ашхылыкъ къошайым бу ариу дунягъа, не бла джарайым адамланы джанларына деб келиучен эди кёлюне сабий сагъатында, арбазгъа чыгъыб, тау башлагъа кюнню джарыгъы тийиб джарытханын кёрсе.

Ёсе, окъуб билим ала баргъаны сайын дуниядан кенг хапарлы бола, адам улуну джашауу къуру къууанч болуб къалмагъанын, терслик бла тюзлюк ёмюрле узагъы къаджаулашыб келгенин ангылагъан эди. Алай а

тюзлюк кьуру да кесине джол таба келгенин да сезген эди. Адам улуну историясында эм джарыкъ ишге уа, тейри эшик ачылгъанча, Октябрь революцияны санай эди. Революцияны иннети хорлар ючюн, джашлай огъуна кеси кьарыууна кёре ишни алгъан эди кьолгъа. Аны кёз туурасында джашагъанды джангы джашау тау джуртунда. Мийикден джарыса да кюнню кёзю, джерге джашау, нюр да ол бергенча, узакъда болса да Москва, аны туугъан джерлери нюр таякълагъа андан чыккыгъан оноула бла бёленгенлерин биле эди. Кертисин айтханда уа, саулай Совет джуртубузну бир къан тамырладан джашау алгъан деу организмге санай эди. Олсагъатда башха джерле кёрмеген эди да, Кьобан суудан, бурма чачлы чегет сыртладан, кьар тёппели мийик тауладан, накъутналмаз Микоян-Шахардан ариу не болур, Ташкёпюрюмден багъалы джер къайда табарма деб тура эди.

Артда, кенг Ата джуртубузну хазналарын кёргенинде, суймеклиги бютеу барын кьучакълаб, джюрек къаны бла бирге санларына синген эди. Джаны чыкмай кетерик тюлдю ол. Ма ол суймекликди бюгюн да анга адамлыкны асыл шартларын букъу кьондурмай сакълатхан.

Суймеклик кёреме адамгъа кюч берген кюрешде. Нелляй бир уллу эсе ол суймеклик, аллай бир да онглу болады душман бла кюрешде адамны тёзюмю, кючу. Дуняда баргъан кюрешни эки кьауумгъа юлеширге болады: тюзлюк ючюн кюреш бла залимликге. Кerti адам бир джанында кьалмазгъа керекди ол кюрешден. Залимликни онглар ючюн тюз

иннетлиле биригирге керекдиле. Ма аллай кьаджыкъмай кюрешген, чыныкъгъан адамды Къазийланы Борис.

Аны ючюндю эндиге дери этгени кѣлюне джетмегени. Аны ючюндю сермеш эм къаты баргъан джерге тюшерге излегени. Огъай, туюлюрге излемейди ол, туюлгенле ючюп, аякъ тубге тюшгенле ючюн душманны омурауларын чыкъырдатырча сермеширге излейди.

Кѣлюн къандырыб кюреширге эркин мадар табмагъаны, бир-бирде джюрек сабырлыгъын алыб къояды. Аллай кѣзюуде кесине орун табмайды олтуруб турургъа.

Ма эшик аллына чыгъыб биягъы Борис сагъышлагъа сингигенди. Къачанга дери сакъласын бу халда?

Патчовлагъа кѣлкъалды болур джери чырта джокъду. Эт джууукъларынача къайгырадыла анга. Бир-бирде джунчугъан этеди таб, быллай бир джюрек къайгырыуну алыргъа эркинлигим бармыды, деб. Не бла къайтырыкъды менден быллагъа, бютеу юйдегиге джан къркъуу салгъан болмаса, мени алада тургъаным не хайыр береди?

Борис кесин кыйнагъанлыкъгъа, аны аурсунган джокъ эди юйдегиде. Божена уа кесини джашларындан эсе анга аслам къайгыра эди. Аны аякъ юсюне сала кирирге дыгалас этиб, ушхуурну эм маджалын анга тедей эди.

— Айюнге, ашамасанг, къарыуунг, саулугъунг да къайтамыды ызына, Джанларындан айырыллыкъла, къанынгы ичгендиле, джили-

гинги эмгендиле. Тартынма, аша, — деб кыса Божена, огъай деялмай эди. Алай а, лагерледе ачлыкыны, зорлукъну чегиб, ауаналача айланган тенглери кёзюне кёрюнселе, таб аш да энерге унамай эди тамагъындап.

Кюндюз эркишиле ишге кете эдиле. Борисни уа эшикге кёрюнюр амалы болмай эди. Кесине орун табмагъандан Боженагъа болуша эди юй джумуш этерге.

Бир-бирде уа Прагадан Людмила Кипова келнучен эди, Патчовлагъа джууукъ джетген кыыз. Боженагъа да болуша, сахарда джюрюген хапарланы айтыучан эди ол. Къуру орам хапарла тюл эдиле ала, азатлыкъ ючюу таша кюрешгенлени хапарлары эди ол айтхан.

Аллай кёзюуде, Борисни кёзлери джарыб, ичинден къууанганы таныла эди. Патриотланы кюреше билгенлерине къууана эди, кёлю ачылыб, ушакъгъа суйюб къошула эди. Алай а кёбюсуне кюнню кюн узагъы ушакъ негери Божена болуучан эди. Энци хапарын анга аслам айтыучан эди.

— Анамдан сабийлей айырылгъанма. Алай а ёксюзлюкню сынамай ёсгенме. Тамада эгечим барыбызгъа да къайгъырыб, бирикдириб, атлар атламыбызгъа опоу этиб тура эди. Бирикген толу юйдеги эдик. Талай къарнашым бар эди. Окъуб, аякъланыб, барыбыз да бирер ишге тюзелген эдик. Муратларым кёб эдиле, мама Божена. Къазауат барын бузду. Ма эки джылдан атлады адамларымдап хапарым болмай джашагъанлы. Ёхтем эдим, артыкълыкъ сынарыкъма деб акъылыма бир заманда келмегенди, алай а чекмегеним къалмады. Алай болса да, мама Божена, мен алкъын,

чотдан чыкмагъанма, кёрюрбюз энтда. Къуру да алгъа сермеген джыгъыб бармайды, кимни кёлю батыр болса, кимни борбайы онглу болса, ол хорлайды.

— Тюз айтаса, джаным. Кёлюнг батырды, борбай салыргъа керексе. Ма муну бир къабчы, — деб Божена Борисни аллына гардошу, макарону да болгъан къалын шорпа бла ичине павидло салынган исси бёрекле салады.

Тепси джанына джараша, Боженаны разы этер ючюн, — ашамаса, кёлю къалады, — ышарыб: «Сен биширгенни къалай ашамаз адам, бир татлы этесе хантны», — деб къолгъа къашыкъны алады.

— Алай керекди, Борис. Ашамасанг, кюнчюнг орнуна келмез, къарыусуз адам кесни къоруулаяллыкъ да тюлдю, биреуге болушхан къой эсенг. Сен а кюрешчисе...

Алай айта, джумушакъ къолу бла Борисни башын сылайды.

Адам сабийликден чыкъса, адам ортасына келсе да, ана къолну джылыуун кюсегенлей турады, Борисни джюрегине джылыу тегюлгенча болады. Тамагъы тюрлениб:

— Сау бол, мама Божена. Къазауат бошалса, саулай юйдегигиз бла сизни къонакъгъа чакъырлыкъма. Джууугъум кёбдю, бары эркелетирикдиле-сюерикдиле. Мен а эмчек улапынг болгъанма, кесинги джашларынгдан кери болмазма санга.

— Аллах айтсын, джашым. Сау джетейик ол кюннге ансы, рахатлыкъ джашау келирине чыртда ишекли тюлме.

Борисге джан аурутхан къуру бу юйдеги

тюд эди. Ма, сёз ючюн, Антонин Малец, кийим тигиучю. Ладислав къатыш Къазий улуну чегетден келтирген киши.

— Сенге костюм тигер муратым барды. Борис. Алгъаракъдан къалгъан бир иги къумачым барды. Эски кийиминги тешерге керексе — тозурагъан да этгенди, керексиз кёзге да илинникди. Разы эсенг, кел, ишни къолгъа алайым, — дейди ол бир кюн.

Борис огъай демейди. Накъырдасын-чамын бузмагъанлай, аны тегерегини айланыб, Малец керекли ёлчелени алады. Андан сора уа талай кере келген эди кёнчекни, жекетни ёлчелерге. Джарыкъ адам эди Антонин.

— Ма костюм десенг костюм! Экстра-прима! Прагада Пшикопдагъы салонда тигилгенди деген болмаса, угецечи портной тикгенди деб ким айтырыкъды? Ма кесинг кёрюрге, — дейди, кёзлери джарыкъ джылтырай, костюмну джер-джерин кёклеий Борисни юсюнде.

Арадан дагъыда талай кюн ётуб Антонин Малец келди. Джарыкъ эди ол, къолунда уа — бир чырмалгъаны. Аны стол юсюне ариу салыб, кесин тюзетиб:

— Хы, энди кий да бир кёрчю! — деди ышарыры келгенден эринлерин бир-бирине джыялмай, эки къолун бир-бирине ышый.

Бары джарыдыла. Артыкъ да бек Борис. Антонин стол юсюне салгъан, итиу урулуб, ариу бюкленинген джангы костюм эди.

Алай а бир кесекден аланы тюрсюнлерин кёрген кюллюгюн тыялмаз эди, артыкъсыз да Малецни арсарлыгъын кёрген — бары сакълагъан костюм тар болду Борисге: портной

ёлче алыб, бичиб, тигиб бошагъынчы Къазий улуну кефи алгъыннгы орнуна келген эди, костюм бичиле айланган сагъатда уа азгъын эди. Не этерик эдиле, «прима-костюмчукъну» алайда огъуна сёгерге керек болду. Алай а, эм ахырында, кертиси бла да, Антонин ала-мат костюм этиб берди Борисге.

— Не бла билдирейим сеннге разылыгъымы, шохум? Не бла къайтарайым къыйынынгы? — дейди Борис, Малецни къучакълай. — Туугъан джуртумда болсам, бизде джюрюген адетча саугъа этер эдим — джамчы, берк кийдириб, сайлама атха миндириб, къолунга джюгенин тутдуруп эдим. Бусагъатда уа джюрек разылыгъымы ал.

Антонин Малец, ишине къууангандан, алайсыз да атха мингенча болгъан эди, Божена уа джашыртын кёзлерине ургъан джыламукъну сюртдю. Барыны да кёллери джарыб, стол къурадыла, Борисни, Антонинни да алгъышладыла. Эм ахырында ингирде радио-приемникге тынгыладыла: алгъы бурун Лондоннга, артда — Москвадан берилген хапарлагъа. Хапарла уа иги эдиле.

Ол кюн къууанчлы кюн болуб ётдю Борисге.

Аман тюл эдиле Борисни халы, ишлери. Ашхы адамланы арасында эди. Угерцы, Теплице деген элдеде да талай жангы танышы, шоху бар эди. Бир иннетли адамла бла уа кюреш бардыргъан да тынч эди. Алай болса да сагъышлары джюрегине тынчлыкъ бермей эдиле. Дрезденден бу элге джетгинчи, нелляй бир къыйынлыкъ чекгенди? Алай а фронт узакъдады, ары ётер мадар джокъду. Да сора Моравияда партизан бёлеклеге къо-

шулса иги тюлмюдю, ала иги кюрешиб башлагъандыла? Радио билдиргенден, партизан кюреш кенг джайылыб барады, кесибизни аскерге ёталмаса да, партизанланы арасында аслам хайыр этерик эди былайдан эсе... Борис кесин тохтаусуз хазырлайды: зарядка этиб, чыныгыб кюрешеди. Хар эртден сайын сууукъ сууда джууунуб, териси къызаргъыпчы, джап джаулукъ бла ышыйды... Муну былай къаджыкъмай кюрешгенине тамаша боладыла Патчлары.

Баш сакъларгъа, кысылыб джашаргъа излеген адам болмагъанын Бедржих биринчи тюбеген кюнюнде огъуна ангылагъан эди. Бирге джашагъанлы уа Б. Патч кеси да иги танг тирилгенди. Башхаладан энчи ущакъ этнучю, ингир сайын кёзден ташайыучу болгъандыла. Къаллай да болсун, бир таша энчи ишлери барды. Ладислав бла Бедеуш, бир ишни этебиз, бизден джашырыр затлары не барды, деб сейирсинедиле бир-бирде.

Джангыз кеси Божена бла юйде къалыучу адетин эртде къойгъанды Къазий улу. Олтуруб хазна тынчлыкъ табмайды. Ингир сайын не кеси джангыз, не Бедржих къатыш къайры эсе да тас болуб къалады. Кечени не заманында къайтханларын билмей къалады бир-бирде Божена.

Ол экиси уа тамам керти шохла болгъандыла. Энди Патч кёру ташатын джыйгъан сауутларын кёргюзюб махтанмайды. Борис да болгъанды сауутлу. Аны батырлыгы, джигитлиги, тирилиги таймаздан сейирсиндиргенлей турады къарт Бедржихни. Алай сюйюмлю къарагъаны да аны ючюндю Борисге. Бир-

бирин сынар ючюн кьалмагъандыла фашистлеге кьаршчы актла бардыргъан сагъатда.

Адамлагъа кьазауатны кьалай баргъанындан радио бла эшитген тюз хапарларын джайгъан, адамлагъа сауут берген, саботаж кьурагъан ишле да аз тюлдюле, алай а бир-бирде террорист актла да керек боладыла душман бла кюрешнуде. Аны ючюндю бу экисини бир-бир затха джашланы кьошаргъа асры бек излемегенлери.

Борис хар террорист акты Ата джуртуну аты бла бардырады. Анга шагъатлыкь этедиле аны дневнигинде джазылгъан тизгинле. «Совет Социалист Республикаланы Союзуну аты бла...» деб джазылады дневникде. Андан ары тизгинла шифр бла джазылгъандыла, схема да барды, баргъан суу бла айрымкан. Биз окъуялмасакь да аны ахырына дери, халкьыны аты бла сюд этиб, граждан борчу салгъан аманатны толтургъаны хакьды.

Къыйын 43 джылны кьышы кетиб, 1944 джылны март айы келеди. Къазийланы Борис эм ахырында джолгъа хазырланады. Кьб турмай Патчланы юйдегисинден айырылыкьды. Туберлеми экинчи, кьалай болур джазыу? Борисни джолу уа тюзелирми, дже-терми муратына? Кьалай боллукь эсе да, андан ары сакъларгъа тьзюм кьалмагъанды. Белгилеген джолуна чыгъыб, аягъы таймай джеталса партизан бьлеклеге, ол анда танытыр немец фашистлеге 25053 номерли адам алкьын сауутну кьолдан атмагъанын. Опоулашыб бошагъанды тенги бла. Энди джолгъа чыгъыудан сора булджунуу кьалмагъанды.

Юсюн-башын джарашдырыб бошагъандан сора Борис къолунда бир къагъыты бла Бедржихни къатына келеди. Алгъаракъдаш джазыб хазыр этиб тура эди.

— Къыйын заманда тюбешгенбиз бир-бири-бизге, билмейме: энтда джолларыбыз чалышыр-ламы? Мен ажымсыз билген бир зат барды— ууатыллыкъды фашизм. Бизни аскер Чехословакиягъа эркинлик алыб келлигине да ажымсызма. Ол къууанч кюнлеге тюберге мардасыз бек сую эдим, алай а алкъын кюреш бошалмагъанды, алкъын кёбле берликидиге джанларын ол хорлам кюннге дери. Ма, ёлген тёрем болса, бу къагъыт сени этген джигитлигинге шагъатлыкъ этер,— деб къагъытны Бедржихге узатады Борис.

Пан Бедржих аны къолуна алыб окъуйду:

«Пан Бедржих Патчха. Угерце, Лоуны округ.

15. 11. 1944 дж.

Мен, Къазийланы Борис, Ишчи-Элли Къызыл Аскерни аскерчиси, фашист Германиягъа джесирге тюшген эдим, артда, аскер джесир-лени лагеринден (Дрезден Шт. Лаг. 4 «Б», Мильберг) къачыб, немецлеге къаршчы кюрешген сауутланган террористге бурулгъан-ма. 1943 джыл октябрны 12-ден 1944 джыл февралны 16-на дери ызымдан тюшген гитлерчи полициядан пан Бедржих Патчевни юйюнде бугъунуб тургъанма; гитлерчилеге къаршчы акцияларымы пан Бедржихге, аны юй бийчеси п. Боженагъа эмда аланы джашлары Ладислав бла Бедеушге тийишиб, аланы кесгин болушлукълары бла бардырыб

тургъанма. Бу рекомендацияны Бедржих Патчевге кеси къолум бла джазыб береме, аны оруслулагъа уллу суймеклиги бла гитлерчи Германиягъа къаршчы кюрешде меннге кесгин болушлукъ этиб тургъанын бегитир ючюн. Ол болушлукъну кесини, юйдегисини джашауларына да уллу къоркъуу тюшюб тургъанлай этгенди, энтда этеди. Алай болгъанына шагъатдыла гражданла: Ирмаковла, ол элде джашайдыла (Угерце), Теплице элни устазы Вацлав Форт.

Гитлерчи Германиягъа къаршчы кюрешге къошулгъанлары ючюн, эки къарнаш халкъны — орусула бла Чехословак Республиканы халкъын — бир-бириге джууукъ этиб кюрешгенлери ючюн Патчевлагъа мардасыз уллу бюсюреу этгеними билдире, чехословак халкъ джууукъ заманда баш бошлукъ табыб, немец фашизмден азатланган республикаларын кюрююн, политика эркинликле бла социал эркинлик табарын излейме.

Къазий улугъ

Бу къагъытны окъуб, Бедржих Борисни къаты къучакълайды.

— Ол ийнамды къарыу, кюч берген барыбызгъа да. Бусагъатда барыбызны да бирди муратыбыз, Борис. Сен да джет муратынга, иги джаш, — дейди тамагъы тюрлениб. — Мени сарытын, хорламгъа ие болсакъ, хар не биз суйгенча боллукъду.

Эм ахыры, танышлары бла, кюрешчи нёгерлери бла — Ирмаковла бла, Форт бла, кийим тигнучю Антонин Малец бла саламлашыб, Борис мартны ал кюнлеринде Угерцеден кетеди.

Ол кюн эртде тургъан эди Къазий улу, алай а Божена андан да эртде къобуб, азыкъ хазырлаб тура эди: бишген эт, кеси бишириучю ётмек бла Борис суюб ашаучу татлы бёрекчикле (ичлерине повидло салыныб). Аланы барын, ариу чырмаб, Борисни ингирде хазырланган хызенине салады...

Эртденгиликни ашыгъыш къабыб, ёрге къобдула. Ладислав бла Бедеуш кёзюулетиб къучакъладыла Борисни. Аланы тамада къарнашларыча болуб бошагъан эди, бир-бирине юреннген, илешген эдиле. Бек ауур тийибди барына да былай айырылышыб кетиу.

Аны юсюне да тюз джолгъа чыгъар сагъатда, джашланы аталары къайры эсе да тас болгъанды да, мурукку этедиле. Ол а чардакъдады, ашыкъдыргъанларын эшитеди. Эм ахыры ышара-ышара тюшеди. Чулгъанган бусхулну тешиб, ичинден тогъуз кере атылгъан ауур гёрохну чыгъарды.

— Борис, муну джанынга сал, ышангылы сауутду, мени кёзюмден тутарса. Ким биледи, джолда керек болуб къалыргъа да болур.

— Сау бол мардасыз, — деб сауутха сынаб къарайды. — Ышангылы нёгерди, мен анга не бола биллигиме ажымсыз бол.

— Билеме. Билиб береме...

Экиси да бир-бирине къараб кюледиле.

Джолгъа ючеулен болуб чыгъадыла — Борис, Бедржих, Божена. Прагагъа барадыла. Божена анда джууукъларында къаллыкъды, эки эркиши уа Моравиягъа атланлыкъдыла. Прагада темир джол станцияда алагъа биреулен туберге керекди, алагъа джол тюзетирик адам, алай келишгендиле...

«1944 джыл мартны ал кюнлеринде атам аны къатыш Моравиягъа барыргъа чыкъгъан эди. Атам бла Къазий улу къатыш анам да кетген эди. Прагагъа кеч болуб баргъан эдиле, алай а сакъларгъа керек болгъан эдиле: Моравия бла байлам джокъ эди. Ол себебден Прага-Браникде джууукъларыбызгъа къайтхан эдиле»... — деб хапар айтады Ладислав Патч, олсагъатны эсге тюшюре.

Хо, алай болгъан эди. Прагагъа кече келген эдиле. Былагъа туберик адам келмей къалгъан эди — ол эди Моравияда аланы партизанлагъа тубетирик. Алай бла кѣбден бери хазырманган план оюлду. Моравиягъа баргъан поездледе къагъытлагъа бек тинтиб къарагъанларын, тинтиуюл этгенлерин билиб, не мадар этерге табмай джунчудула. Борис кетиб къалыргъа таукел болгъанлыкыгъа, Патч джибермеди.

— Джанынгда деменгили къагъытынг джокъ, чехча уста сѣлешалмайса, билегингде лагерь номерлеринг, — сагъыш эт, — къалай умут этесе къанлы эгетлени арасы бла сыбдырылыб ѳтерге? Къой, оюмсузлукъ этме. Къайтайыкъ ызыбызгъа, энтда адам табала эсек, кѳрейик, — деб къысды Бедржих.

Тюз эди аны айтханы. Мыдах болду Борис, алай а къайтыб Угерцеге барыргъа унамады.

— Огъай, къысма мени. Темир джол бла болмай эсе, башха джолла излейим. Къалмагъанды тѳзюмюм, не боллукъ эсе да, кеси джазыууму аллына барыргъа керекме, — дейди Къазий улу, къайсы джолгъа бурулайым дегенча, тѳгерегине къарай.

— Болмай эсе, кел, джууугъубузгъа барай-

ыкъ бюгече. Ала эртдеден хапарлыдыла сени юсюнгден, биргелей оноулашайыкъ, биз билмеген бир джол табар эселе уа, ала да джукълаб тургъан адамладан тюлдюле, — деб, Бедржих бла Божена Борисни кеслери айтханнга аурдула.

Джууукълары уа Горжчицовлары эдиле, къарт коммунистни юйдегиси.

Юч келекке, вокзалны джарыкъ майданыны юсю бла учхалаб, Праганы къарангы орамларыны бирине ташайдыла. Селешмей сакъ барадыла. Алда — Бедржих Патч, аны ызындан талай атламгъа артха къалыб — Борис бла Божена барадыла.

Бюгюн джолу болмады эсе да, ажымсыз эди Борис аны джазыуунда бюгюнден джангы кезюу башланнгына. Ол кезюуде Прагада ташатын ишлеген кёб антифашист къауум бар эди. Эшите тургъанды Къазий улу аланы юсюнден, паргизанлагъа кетиб къалалмасам да, алагъа къошулурма, деб кеси кесини келюм басады. Аны къатыш баргъан Божена «анасы» уа башха сагъышла этеди: «Угерцеге къайтхан иги тюлмюдю? Кёб къалмагъанды энди сакъларгъа — азатлыкъ келликди». Сагъышын тышындан айтыргъа уа базмайды: эмчек уланыны халисин иги биледи, ышыкъгъа кириб сакъларыкъ тюлдю, башхала кюрешсинле, мен табмайма мадар деб. Огъай, аллай джаш тюлдю Борис...

Бедржих Патч, бир кесекчикге тохтаб, былагъа кез джетдириб, онг джанына бурулады. Мюйюште бирге джыйыладыла.

— Ираска, тёртюнчю номерли юй... Келдик, — дейди ол, алгъа таукел атлай...

КЪАЙГЪЫДА КЕТГЕН КЮНЛЕ

Кеч келген къонакъ-лагъа Горжчицовла, керексиз сѣз къошмай, разылыкъ бла тубейдиле. Бедржих бла Йозеф Горжчиц эртдеден шохлукъ джюрютедиле, джууукълукъларын айтмай къойсанг да, иннетлери бирди. Экиси

да коммунист партияны члендиле, арада таша затлары джокъду, бир-бири тилин ангылаб джашайдыла. Борисге да эски танышларынача тубейдиле; кесин кѣрмегенликге, хапарын эшите тургъандыла Антонин бла Людмиладан.

Эртденбласында уа Божена бла Бедржих, арада хапар джюрюте туругъа келишиб, ызларына кетедиле. Экинчи тубемезликлерин билмей эдиле бир-бирин ийнакълаб айырылгъан сагъатларында.

Борис бу юйдегиде да керти шохла табады кесине: Йозеф бла Берта Горжчицовла, аланы эгечлеринден туугъан, коммунист-антифашист Антонин Эрлих, аны суйген къызы Людмила Кипова — была бары азатлыкъ ючюн кюрешген адамла эдиле.

Ол кече, Борис келгенинде, совет аскерчини сыйына къонакъбайла столну, байрамгъа тубегенча, алай ариу джасагъан эдиле хант бла. Къазауатны аллындан сакъланган, артдагъа къысдырыб тургъан эм маджал затларын салгъан эдиле къонакъланы аллына.

Ушакъны, артдагъа къоймай, алайда огъу-

на башлагъан эдиле. Патч бла Къазий улуну хапарларына тынгылаб, Антонин Эрлих былай айтхан эди:

— Чехле бек ариу биледиле азатлыкъ джууукълашыб келгенин. Ол себебден къаршылыкъ бекден бек тирилиб барады, джорукъну къатылыгъына да къарамай. Алайлыгъын сезгендиле да фашизмни эгетлери: гестапо, полиция, аланы агентлери, — зарауатлыкъ саладыла халкъгъа. Бек къыйын болгъанды группаланы арасында байламлыкъ джюрютюу, сакълыкъ керекди. Провокация, алдау, сатлыкъ иш, душманны хыйлалыкълары кёб тюрю болгъандыла да, таб алагъа джеталсанг да, партизанла ийнаныб, кеслерине къошуб къоялмазла. Барындан да къыйыны уа Прагадан Моравиягъа джыйылыу боллукъду. Мени сартын, аллындан келишмей, ышангылы адамгъа къошулмай, джолгъа чыгъаргъа боллукъ тюлдю. Сагъыш эт кесинг: аякъ алышынгы белгилемегенлей, чегетде партизанлагъа тюберикме деб, джолгъа чыкъгъан ажымлы пелахдан сора не берликди? Огъай, алай джарамаз. Сен бир кесек тёз — мен ишни къуараргъа кюрешейим.

«Оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр» дегенлей, сылхырлыкъ этерге керек тюл эди. Кёз къарангы этиб джолгъа чыкъгъанлыкъгъа, аякъ алышынгы оноун этмегенлей, ол не берир? Бу затны сагъышын этеди Борис. Къанын-джанын кюрешге берирге излей эсе, кишиге хайыры да тиймегенлей, душманнга заран да эталмагъанлай, джолда тузакъгъа тюшюб къалса, неда джоюлуб кетсе — андан не файда. Борис Антонин айтханнга огъай деял-

майды. Быллай болумда Эрлихге таянмаса, кимге таянсын?

Антонин Эрлих коммунистди. Праганы Гостиварж районунда Патка деген къасабчыны къолунда шофер-ишчи болуб ишлейди. Ол районда уа бир-бири бла байламлыкъда ишлеген талай ташатын къауум барды. Эрлих да бирине киреди.

Ол кёзюуде Гостиварж районда, Праганы къыйырында, кючлю къауум ишлей эди. Анга башчылыкъ этген КПЧ-ни АҚ-ни члени, белгили кюрешчи Курка эди. Ладыя Грубый деген монтерну фатарында бугъунуб тура эди Курка. Аны къаууму бомбала, минала джарашдырыб, душманнга кёб къалабалыкъ сала эди.

Курка (артда гестапochу карателле бла сермешиб ёлгенди провокаторну къоратыргъа баргъан джеринде) дагыда бир башха къауум бла байламлы эди. Богницадагы больницаны ташатын ишлеген къаууму бла. Ма ол батыр, таукел, уста къураучу тамадалыкъ эте эди Антонин Эрлих къошулгъан къауумгъа. Куркача адамла кеслери тутхан ишни джарты джолда къоймайдыла. Не къыйын болумда да эс ташламайдыла ала: джол, мадар таба биледиле. Аллай адамны ызындан баргъанла экили болмайдыла.

Алайдан къарасакъ, Антонин Эрлих кертиси бла да тюз оноу этгенине ажымсыз болабыз. Алай а, конспирация кючлю къуралгъаны себебли, Антонин эрлай тамада джолдашла бла байламлы болуб къалалмайды, джетгеннге Борисни хапарын айтыб барыргъа да джарамайды — таблыкъ излейди ол. Борис а ашыгъады. Хар тюбегени сайын, Эрлихге гурушха этеди:

— Алан, энтда табмаймыса бир мадар? Тюлюкю тешикге киргенча, бугъунуб турургъа келмегенме мен Прагагъа. Хар ким кюрешген сагъатда бир кюнню тас этген да айыб тюлюкю? Къолунгдан джукъ келлик эсе, эте кир, алай тюль эсе, кесим билгенча кюрешейим, — дейди ол.

— Айхай, хар не алай дженгил болуб къалалса, ким огъай дей эди. Ашыгъыргъа джарамайды. Моравияны бусагъатда къоя тур. Болгъанны аякъ юсюне салгъандыла да, гестапону кёзю, къулагъы джетмеген джер джокъду. Темир джолну уа сорма да къой. Бир джангылыч атлам талай адамны ачытыргъа боллукъду, таб толу къауумну. Аллай юлгю асры кёбдю. Сагъыш эт кесинг, бармыды эркинлигибиз, не да болсун, биз излеген терк болсун, дерге? Эки къауумну арасында байламлыкъ джюрютген джангыз бирер адам болады, алай кючлюдю сакълыкъ Къаршчылыкъны организацияларында. Ол себебден, тилейме, ашыкъма, мен да игиси болурун излейме...

Людмила Кипова былай хапар айтады:

«Горжчицовлада мен кюн сайын Борис бла тюбешгенлей тура эдим. Мени тенгим Антонин Эрлих да тюбеше эди. Къазий улу Горжчицовлада 1944 джыл апрельге дери тургъан эди.

Къазийланы Борис бери келгенини биринчи кюнюнден башлаб да не ташатын ишлеген организациягъа, не партизанлагъа къошулургъа талпыныб эди... Бир джолда Антонин Эрлих Къазий улугъа Рудольф Куглерни юсю бла Прагада къаршчылыкъны бир къаууму бла байламгъа чыкъгъанын айтды...»

Чех Рудольф Куглер Эрлих бла бирге ишлей эди Патка деген къасабчыда. Бирге ишлегенден сора да ала татлы тенгле эдиле. Ол себебден совет аскерчини — Къазийланы Борисни, аны тилегини юсюнден джашырмай айтады. Рудольф Куглер а Ярослав деб биреуленни биледи — Къаршчылыкъны Прагадагъы «аралыгъыны» инструкторума, дейди ол адам. Ма ол адам бла сѣлешеди Куглер.

«Мен Ярослав бла сѣлешгенден сора талай кюнден, — дейди Куглер, — Эрлихге танышым къатыш келлигими айтдым. Ярослав къаршчылыкъны прагачы «аралыгъыны» къуллукъчусуду, джесир оруслуну кесиме алама, дейди ол, Къаршчылыкъгъа къошаргъа, деб хапар айтдым Эрлихге. Эрлих разылыгъын билдирди. Талай кюнден Ярослав къатыш аланы юйге келдик Прага-Браникде. Алгъы бурун Эрлихни джууукълары бла сѣлешдик, артда ала бизни джесир бла танышдырдыла. Эсимдеди, бир-бирибизни кыйналыб ангылагъан эдик, эм ахыры былай келишдик: Ярослав аны башха фатаргъа кѣчюреди, Къаршчылыкъны оккупантлагъа къаршчы кюрешген организациясына къошады...»

Бизни хапарыбыз бушуулу финалгъа джууукълашады. Олсагъатда уа Къазийланы Борис, аны къайгъырыулу шохлары — Горжчицова, Эрлих, Кипова, Куглер — билмеген кѣб зат болады. Ол себебден, Куглерни хапарын бѣлюб, андан арасын кесибиз айтайыкъ...

Бир джолда Антонин Эрлих ишден эки нѣгери бла къайтады. Рудольф Куглер бла Ярослав Сова эдиле ала. Къонакъла юйню неси бла, Борис бла да танышадыла.

Теренден къарагъан темир бетли кёзлери бла бир джукъа битген адам — алай эди Эрлихни биргесине келген. Ким болгъанын айтды:

— Ярослав Сова. Алай а тюз атымы айтмагъыз, «Франта» дегиз. Конспирациягъа алай табды. Къаршчылыкъны аралыгъыны инструкторуну келечисиме. Кюрешчи тенглеге болушуу — борчубузду, алай а сакълыкъны унутургъа джарамайды. Антонинни тилегин сансыз этиб къоялмай келгенме, совет офицер бла да кесим энчи танышмасам, боллукъ тюл эди. Аны хыйсабын, болумун таныргъа керекме. Иште не къадар тыйыншлы борчну салыр ючюн. Кюреш къарыу алыб барады, борчубуз кебдю, бизге аскер ишни билген батыр, ётгюр адамла керекдиле...

Эс бёлюб тынгылайды Борис. «Франта» адам ийнанырча сёлешеди. Кёб сёзлю тюлдю. Оюмун кесгин айтса да, Къаршчылыкъны юсюнден теренге кирмейди, сакълыкъдан эте болур. Тюз айтады ол: кюрешни таукел, къурамлы бардырыргъа керекди, душманны аякъ басхан джери оюлурча сермеширге керекди. Ма эм ахырында — кёлюн кенгдирирча сермеширге мадар! Разыды Борис Прагада Къаршчылыкъны бёлеклерине къошулуб сермеширге.

— Сакълар къарыу къалмагъанды менде. Ангылай болурсуз мени: халкъымы кюрешине болушургъа сюеме, не бла болса да хорламны джууукълашдырыргъа себеб болургъа излейме. Кёб татлы тенгимден айыргъанды ёлюм, кесими да кёб къысханды баууруна, ол себебден къоркъмайма ёлюмден; кюрешде ёлейим ансы, ёлгенге санарыкъ тюлме кесими. Мен партизанлада иги хайыр келтирлик эдим, ма-

дар бар эсе, алай тюл эсе, не диверсиан, не террорист кѡаумгѡа кѡшугѡуз, — дейди Борис орус сѡзле бла кеси билген чех сѡзлени бир-бирине чалышдыра, айтханымы ангылаталмай кѡалама деб кѡоркѡуб.

«Франта» ушакъ аны разы этгенин танытады, Борисни кюрешге иги хайыр келтирлигин чертеди, алай болгъанлыкѡгѡа, биргесине алыб кетерге ашыкѡмайды.

— Бизни центр ачыкъ сермешиуден сынамы болгъан аскерчи специалистлени бек багъалатады. Хар не сиз кесигиз излегенча боллугѡуна ышанама, алай а мен барыб сизни хапарыгѡызны айтыргѡа, оноулашыргѡа керекме. Сакѡлагѡыз, кѡб турмай энтда тюбеширбиз, — деб айырылады Борисден «аралыкѡны келечиси».

Айтханыча, талай кюнден дагѡыда келеди «Франта».

— Ишигиз аман тюлдю. Энди кѡагѡытла джарашдырыргѡа керекди сизге. Кѡаршылыкѡны хар ташатын ишлеген адамы тыйыншылы документле бла баджарылыргѡа керекди. Бизни центрге кѡыйын тюлдю аланы джарашдыргъан. Энди эки фотокарточка керекди. Партизан бѡлеклеге кетер ючюн ол сени биринчи атламынг боллукѡду, — дейди ол, Кѡазий улуну кѡлюн кѡлтюрюрге излегенча, башхасы болмай алгѡышлагъан халда.

— Ол а кѡыйын тюлдю — тюшерме картха, заман кетиб барады ансы.

Кѡысха ушакѡдан сора биягѡы «Франта» кетеди. Борис а Людмила Кипова кѡатыш Немечек деген фотографха барыб картха тюшеди: кеси джангыз да, Людмила кѡатыш да,

1944 джыл мартны ортасы сюремде Къазий улу Борис къолуна удостоверение алады, кесин да Центрге чакъырадыла.

Мартны 25-де, шабат кюн, Ярослав Рудольф Куглерни Браникге джибереди. Борисни алыб кел деб. Горжчицовлагъа бюсюреу этиб, саламлашыб, Къазийланы Борис Куглер бла бирге, трамвайгъа миниб, Прага—Винограда деген джерге келеди. Людмиланы площадында тюшедиле трамвайдан, алайдан Моравска деген орамгъа буруладыла. Белгиленген джерде алагъа бир башха адам тюбейди. Бир-бири паролюн айтыб, ажымсыз болгъандан сора, Рудольф Гостиваржда джашагъан юйуне къайтады, связной а Борисни биргесине алыб кетеди.

Ол орусча уста сѐлешген, джылы келген адам болады. Ростокиге баргъан поездге минедиле ала. Борис къалай эсе да сескеклича болады, джаратмайды джангы нѐгерин: асры джаншакъды, вагонда немецле болгъанына да къарамай, орусча сѐлешеди, таб джырларгъа да кюрешеди. Хыны этиб, аны ауузун джабдырады. Тѐгерегине сакъ къарай, къолун хурджунуна сугъады. Бедржих саугъагъа берген гѐрохну къысыб къолуна, керек болгъанлай хайырландырыргъа хазыр болады.

Алай болса да, джолда башха къайгъы болмай, Ростокиге чырмаусуз джыйыладыла. Поездден тюшген джерлеринден узакъгъа бармай алагъа джангы джол нѐгер тюбейди. Борис аны къатыш барады. Танымагъан, билмеген джери болса да, ол суююмсюз къартдан айырылгъанында, тылпыуун эркин алады.

Къаршчылыкъны Центринде кенгеш бола-

ды. Кенгешни виллада бардырадыла. Борис кимлеге тюбегенин, алайда не оноу этилгенин киши билмейди бюгюнлюкде. Аны юсюнден кишиге айтмагъанды Борис, алай а магъаналы ушакъ бардырылгъаны, анда тамада башчыладан адам болгъаны хакъды. Г. Барешни ол кёзюуледен хапар айтхан китабы барды. Заманны келишдириб, тенглешдириб къарасанг, тюбешиуде Чехословакияны Коммунист партиясыны ташатын ишлеген Ара Комитетини башчыларыны бири Ветишка бла, богнищачы больницада Трнканы башчылыгъы бла ишлеген ташатын къауумуну адамлары бла тюбешгенине ийнанаса. (1944 джыл джаз Ветишка богнищачы таша къауумну члени, санитар Ржаханы фатарында бугъунуб тургъанды, Влтава сууну бирси джагъасында, Ростокиде).

Былайда, мындаи ары хапар ангыланыр ючюн, Ярослав Сованы — «Франтаны» бетинден ауну алыргъа керекбиз. Кертисинде ол къанлы провокатор болады. КПЧ-ни ташатын ишлеген Ара Комитетине хыйла халда сугъулгъанды, алай а олсагъатда «Франта» Ветишка кертисинде къайда бугъунуб тургъанын билмегенди. Прагачы гестапону буйругъун толтура, ол Ветишканы резиденциясын табар ючюн мадар излеб кюрешеди. Борис бла танышханында уа, аны юсю бла излеген джерине джол табаргъа къан дыгалас этеди. Борисни Центрге джиберген сагъатында, кесича, сатлыкъ адамны юсю бла, ол Борис суймеген къутсуз адамны юсю бла, Ара Комитетни башчысы къайда орналгъанын билрге умут этеди. Алай болса да, мураты бу

джол толмайды. Конспирацияны кючлююлюгю палахдан кьутхарады.

Къысхасы, олсагъатда не Къазийланы Борис, не аны халал тенглери Ярослав Сова сатлыкъ адам болгъанын билмегендиле. Бир джанындан ол гестапону агенти болады, экинчи джаны бла уа Центрни кьуллукъчусуна саналыб тургъанды.

Виллада ушакъ этген сагъатда, Борис аны поезд бла ашыра келген адамны джаратмагъанын айтады. Аны ючюн болур, вилладан Къазий улуну биргесине башха адам чыгъады ашырыргъа — Йозеф Матейчек, бир эсли, сакъ адам.

Йозеф Матейчек 1914 джыл Суходолда туугъан, сынамлы конспиратор, ётгюр коммунист эди. Энци гимназияны юч классын бошайды. Коммунист джаш тёлуюю организациясына гимназияда окъугъан сагъатында киреди. 1930—1933 джыллада Прага-Либеньде район организацияны башчысы болады. Министр Бенешни джамагъат аллында сёкгенни ючюн, юч ыйыкъгъа тутмакъгъа саладыла, коммунист чакъырыулары джайгъаны ючюн да эки ыйыкъны олтурады тутмакъда. 1936—1939 джыллада аскер кьуллукъда болады, алай а ышангылы адам тюлдю деб, тюз солдатлай къайтарадыла аскер кьуллукъдан. Коммунист кьуллукъну джангыртханы ючюн 1939 джыл апрелни 29-да аны тутмакъгъа атар умут этедиле, алай а Матейчек кесин тутдурмайды, джанлайды. Ма олсагъатдан башлаб Йозеф Матейчек ташатын иш бардырады, бугъунуб джашайды. Фашист зорчулагъа къаршчы кюрешген ётгюр комму-

нистлени бириди. Таймаздан хазырлыкъда турады кюреширге, джанындан сауутун тюшюрмейди.

Ол затланы Борис билмей эди, Йозеф да кереклиге санагъан болмаз эди айтыргъа, алай болса да Къазий улу аны биргесине келген джолдаш деменгили тенг болгъанына ажымсыз эди.

Мартны 25-де кече Борис Подбабадан узакъ болмай аны таша фатарында къалгъан эди, 26-да кюндюз да анда эдиле экиси да. Прага бла Ростокини аралыгъында эди Подбаба станция. Бу таша фатарны кийим тигиучю ательени тамадасы Шора башчылыкъ этген къауум къурагъан эди. Ол къауум бла Матейчекни кюрешни тышында энчи байламлыгы да бар эди. Халкъгъа туура юйленирге хыйсабы болмаса да, аны суйген тиширыуу, джашчыгы да бар эди. Матейчек джанында джюрютген гёрохну да ол тиширыу берген эди. Шораны къауумунда кюрешген тиширыу.

Тышындан къарагъан кёзге кёрюнмегенликге, Прага бла аны тегереги джерледе ташатын ишлеген организацияла кёб эдиле. Ташыб баргъан сууну юсюнде джукъа буз бла бир-бири къолундан тутуб баргъан адамлача, кюрешчиле, къоркъуулу болумда, душман сымарлаб, ызлаб айланган сагъатда, бир-бирине болушлукъгъа къол узата эдиле. Алай а биргелей, буз тюбуне кетгенча, гестапону къолуна тюшюб, джоюлуб кетгенлери да бола эди.

Ма аллай къыйын кёзюу эди ол кёзюу. Борис кеси сезмегенликге, «Франта» аны ышангга алыб тургъан кёзюу эди. Ара штабда аны

билиб бергендиле джол нёгерге Йозеф Матейчекни. Сёз джокъду алай болгъанына. Гестапону артда табылгъан документлеринде былай чертилиб турады: «совет аскерчи кризисли болумгъа тюшген сагъатда аны Матейчек ашыргъанды...»

Борис бла Йозеф, таша фатардан чыгъыб, станция таба тебрегенлеринде, къарангы болгъан эди. Джабалакъ къар себелейди. Ала Прагадан Подбабагъа баргъан трамвай тохтаучу джерге джетгенлей, аланы ызларындан прагачы полицияны патруль машинасы джетеди. Полицияны тамада сержанты Блейгиессел бла Зиттман джолда баргъан экеуленден кёз алмайдыла. Кеч болгъанына, къар джаугъанына да къарамай, аланы бири джукъа кийинибди: башында шляпасы, юсюнле уа — къуру костюму. Узун сюекли, тири кымылдагъан адамды ол, аякъ алышы уа аскер сафлада джюрюй юреннгенинге ушайды. Терк огъуна алгъа ётюб, машина тормозларын гыжылдатыб тохтайды.

— Тохтагъыз! Немец полиция! Энци удостоверениелеригизни кёргюзюгюз? — дейди буйрукълу ауаз.

Блейгиессел бла Зиттман, машинадан тюшюб, ол адамланы бетлерин фонарь бла джарытадыла.

— Къагъытларыгъызны кёргюзюгюз!

Борис бла Матейчек къагъыт кёргюзюрге ашыкъмайдыла. Кёсюню кыйырын машинагъа джетдиреди Борис: автоматны быргъысы ышанлаб турады быланы. Машинадан тюшген экеуленни къолларында да — гёрохла.

Матейчекни къолунда портфели бар эди.

Ол, аны джерге салыб, кьагъытха узалгъанча, кьолун кёкюрек хурджунуна сугъады:

— Ким огъай дейди, джюйюсханла, ма, бу сагъат...

Алай а, кьагъыт орнуна хурджунундан гёрохну чыгъарыб, Йозеф Матейчек Зиттманнга атады, Борис а Блейгисселни бир сермегени бла джерге кьаблайды. Ол бары кёз кысыб ачхынчы болады. Борис Ростокта таба, Матейчек да бирси джанына кьачадыла. Зиттман, бир кьолу бла кьабыргъасында джарасын джабыб, бир кьолу бла тохтаусуз быланы ызындан атады. Автомат, гёрох атылгъан таууш кечени тынчлыгъын бузадыла. Полицей патрульгъа болушлукъгъа, кьайдан эсе да чыгъыб, солдатла чабадыла. Алай болса да кече кьарангы джашлагъа негерлик этеди, фашист джаллатла туталмайдыла.

Чабыб келген адамланы аякъ тауушларын эшите, Борис Влтава суу таба бурулады — аны мийик джагъасындан буз суугъа секириб, кенг кьулачла бла бирси джанына тартады. Джибиген кийимлери эркин кымылдаргъа кьоймайдыла, сюек джилклерине джетеди сууукъ, санлары тартыныр оноу этедиле, алай а Борис бой бермейди, энишгерек барыб, кьаялы суу джагъагъа чыгъады.

Сууукъ ташлагъа кьабланыб, санлары кьалтырай, тегерекге кьулакъ тигиб тынгылайды Къазий улу, Влтаваны шууулдагъаны болмаса, башха таууш эшитмейди. Бир кесекден кийимлерин тешиб сыгъады. Башха мадар табмай, аланы ызына кьаблаб, кымылдагъан бла кеси кесин джылытыргъа кюрешеди.

Кече узунун аякъ юсюнде ашырады сууукъ бла кюреше, кесин чыныкъдырыб тургъаны джарайды ансы, бек табсыз халгъа тюшеди. Сууукъча да болмай, Къазий улуну джюрегин кемирген башха затды: нек болду былай? Сылтауу неди? Патриотланы ташатын ишлерини къайсы болса да бир чыгына душман кирген болурму? Патруль бла тюбешгенлери иш этиб къуралгъан провокация болурму? Алай эсе, кимди терс? Къалай этсин мындан ары?...

Горжчицовланы юйдегилеринден башлаб, виллада штабда тюбеген адамларына дери — бютеу барын сюзерге кюрешеди. Ол орусча сёлешген къарт болмаса, джюреги ушатмагъан адамгъа тюбемегенди. Аны уа виллада болгъанла да джаратмагъан эдиле. Матейчек да не болуб къалды экен? Бирге болсала, андан ары оноуларын бирге этерик эдиле. Энди уа джангыз кеси къалды да кетди. Мындан ары хар атламы къоркъуулуду, бычыкъ ауузундача халгъа тюшгенди.

Сагъышларыны учу-къыйыры джокъду. Эм ахыры оноу этеди. Арагъа провокатор тюшген эсе, айгъакъларгъа керекди, алайсыз кёб хата боллукъду. Прагагъа къайтыб, къыппаны андан седретирге керекди. Юзюлген джерини къалайы болгъанын табмай джокъду хыйсаб. Горжчицовладан башларгъа керекди, Прагадады ким эсе да ол сатлыкъ. Къайсы бирин тюшюрсе да эсине, «Франтагъа» ишекли болургъа акъылына келмейди: документле джарашдыргъан, Борисни ташатын ишленгенлени штабына тюбетген олду сора, анга уа къалай болсун ишекли?...

Тангны мутхуз джарыгъы суу джагъаны ташларын, темир бетли Влтаваны, акъ джау-лукълу тереклени ачды. Джолтун арба келе тургъанын кёрюб, Борис, не боллукъ эсе да болсун деб, аны аллына чыкъды. Сют фля-гала джюклениб эдиле арбагъа. Арбачы джангыз кеси эди.

Арбачы аны аллына гёроху бла чыкъгъан узун сюекли адамгъа сакъ къарайды. Аны юсюн-башын кёрюб, ким эсе да бу таукел къарамлы адам, оккупацион властладан бу-гъуннган адам болгъанын сезеди. Ышармыш этиб:

— Не бла болушургъа боллукъма сеннге, ашхы улан? Мени тонар акъылынг болмаз... О-о-о, суудан чыкъгъаннга ушайса, танг ат-май джуууннганмы этгенсе? — дейди, сёзюн накъырда халда айтса да, кёлю бла къай-гъыргъаны таныла.

— Тюз таныгъанса, джууунуб чыкъгъанма... Ашаргъа, юсюю кебдирирге керекме.

— Тохтачтохта, оруслу болурмуса? Алай болса да аны юсюнден артда айтырса, кел, бери олтур, джолда сёлеширбиз.

— Да, сау болугъуз, тюз иннет бла айта эсегиз. Алай а эсигизге алыб къоюгъуз: мен тас этер зат къалмагъанды, ары-бери этеме десегиз...

— Болсун, шохум, болсун. Сеннге аман-лыкъ этерге неге керекди меннге? Қъолумдан келгенча болушурма, Хайда, олтур бери.

Арбачы Қъаршчылыкъны кюрешине джан аурутхан, совет халкъгъа бюсюреулю къара-гъан тюз иннетли адам болады, Бориси насы-бына.

Гитче юйчюкню джылы бёлмечигинде Къазий улу, ашаб-пчиб, юсюн кебдиреди. Бу огъурлу адамны къайгырыуу аны джюрегин да джылытады

Арта, Прагагъа къайтханында, Борис бу адамны юсюнден хазна хапар айтмайды. Иги адамгъа хата джетмесини деб эте болур алай, эшта. Ким биледи, ол адам богнищачы къауумдан болгъан эсе да! Богнищачы больницаны къуллукъчулары эм тирн кюрешчиледен болгъандыла. Влтаваны джагъасында больницалар сют ташычу биреулен джашагъанды къарауул юйчюкде. Ол адам Ветишканы, башха адамланы да ётдюргенди суудан. Борисге болушхан адам ол эсе да, ким билсин, документледен белгили тюлдю, алай а ол керти адамлыкъ этеди... Борисни суугъа кетген шляпасыны орнуна джылы бёрк бериб, ингирде аны Прага таба ашырады...

Кечеги Прага джукъугъа бёленибди. Хар не шыкъыртсызды. Алай а Борис хар атламы къоркъуулу болгъанын биледи. Шахарны къалай орналгъанын билмесе да, эслилиги бла кеси кесине джол тюзете, шахарны ичи бла ётюр, Браникге келеди. Ма Горжчицовла джашагъан юй.

Юйге кириб кетмей, бир кесекни туракълайды. Юйню къабыргъасына къысылыб, тегерекге сымарлаб къарайды. Сора таукел атлаб юйге киреди. Баш кюнню кечеси эди ол, Борис Ростокиге кетгенден сора талай кюн озуб. (Ол кече Йозеф Матейчекни тутханларындан Къазий улуну хапары джокъ эди. Доктор Крейчнин аты бла удостоверенниси болгъанды Матейчекни, алай а таныгъан адам эди аны

сатхан провокатор. Қыайда эди ол бусагыатда қыайдам). Босагыадан атлагыанлай, қыолуна гырохну алыб:

— Қыайда, бери бир кыргюзтчыгюз кесигизни! Қыайсыгыызсыз мени сатаргыа излеген? Энди бошалды деб, кыл басыб тургыан қыайсысыз... Кыресиз, мен алкыын саума. Сатлыкыдан бошамай боллукы тюлме! Нек тынгылайсыз?! Айтыгыыз, — сизни арагыыздады провокатор! — деб барын таргыа джыяды.

Горжчицовла, Антонин, Людмила, арсар болуб, эс ташлаб, не айтыргыа билмей, не болгыанындан хапарлары болмай, джунчуйдула. Борисни қыаны эрши тюрленнгенин кырюб, кыырыб кыояды деб кыоркыадыла.

«Бек джунчугыан эдик не болгыанын билмей. Борисни кылюн басыб, терслигибиз болмагыанын ангылатыб, патруль кеси да билмей тургыанлай тюбеген эсе уа деб, кыл кыорешген эдик. Кыюден ийнандыргыан эдик. Патчовлада да кыере тургыан эдим мен Кыазийланы Борисни, былай ачыуланыб, алай эрши қыан алыб бир заманда да кыермеген эдим», — деб тюшюреди эсине Людмила Кыпова.

Хапарны джарашдырыб айтханында, бары да қыайгыылы боладыла, Борисге кылю қыалгыан а болмайды. Бары бирге этген оноу ол болады: ишни энтда джангыдан башларгыа керекди.

Антонин Эрлих, джангыдан Рудольф Куглерге тюбеп, анга орус шохлары чекген джунчууну, арагыа провокатор тюшген болтурму деген сагыышны айтады.

— Мен Ярославгыа хапарны айтханымда, ол

Борисни джангыдан партизанлагъа ашырыр-
гъа сёз берген эди, — дейди Куглер.

Ярослав Сова («Франта») Браникге апрель-
ни ал кюнлеринде келеди. Борис бла аны ара-
сында сёз иги созулады. Къазий улу разы
болмагъанын айтады, гурушха этеди. Ярос-
лавны тюз иннетлигине ишекли болгъанын
айтады.

— Алай деген неди? Мен, Центрни къул-
лукъчусу, провокатор къалай болурма? Би-
лемисе, иги джаш, кюреши, иши бла, джанын
артха салмагъаны бла табадыла аллай ийна-
ны ташатын ишлегенле. Мен сыналыр ючюн
къалмагъанма иште. Джашаууму магъанасын
мен кюрешде кёреме бу къыйын кёзюуде.
Айтмагъанмы эдим ишибиз къоркъуулу бол-
гъанын? Провокациямы болду, огъесе полиция
кесими тюртюлдю сизге — ким айталлыкъды
аны? Биз аланы аякъларындан алыргъа из-
леб кюрешгенча, ала да хаман бизни ызы-
быздан тюшюб айланадыла, — дейди «Фра-
нта».

Борис даулашханын къояды — Ярослав
Совагъа ийнады...

Людмила Кипова былай хапар айтады:

«Франта» хапарны башдан-аякъ эшитгенин-
де, Борисини джолун къоркъуусуз эталмагъа-
нына уялгъанча болду. Былай къарагъанига,
терслигин сезгенча эди. Ол себебден, Борис
партизанлагъа джибер деб къысханында, сёз
къошмай, бой салды. Терслигин тюзетирге
излеб болгъанды былай джумушакъ деб
келген эди кёлюме. Кертиси бла да, иш андан
ары бек терк къуралгъан эди.

..Ол ушакъны экинчи кюнюнде огъуна,

бизни бла ахыр кере саламлашыб, Центрни
связною къатыш Къазий улу бизден кетди.
Моравияда партизанлагъа кетди. Ары, ол
джюреги тартхан джерге — партизанлагъа,
фашистлеге къаршы кюрешни сауут кюч
бла бардырыр ючюн, алагъа хата салмай,
алагъа дерт къайтармай аны джюреги рахат-
лыкъ табарыкъ тюл эди.

Аны ол кюнден сора кёрмегенме. Джангыз
бир письмо иймеди. Алай а кёлум къалмай
эди аны ючюн. «Франта» талай кере тюбөб
хапар айтхан эди. Борис сау-эсенди, Мора-
вияда кесини ишин иги бардырады, деб... Ий-
наныб тура эдим айтханына».

Кертиси бла да, Людмила, Антонин, Горж-
чицовлары, Патчовлары — бары да ийнана
эдиле Борисни юсюнден ол иги хапарлагъа.
Аланы шохлары джигитча кюрешгенине къуу-
ана эдиле.

Хапарны тюзюн билген а джангыз бир
адам эди, аланы барын да алдагъан, ала
бары да ийнанган, алай а бютеу барыны эм
хатерсиз душманлары. «Франта» эди ол.

Къазий улу Борисни ташатын ишлеген ор-
ганизацияны штабыны башчылары бла тюбөт-
ген сылтау бла кеси аланы ким болгъанларын
ачыкъларгъа излей эди. Кёб затдан хапарлы
болса да, конспирация кючлю къуралгъаны
себебли, ол башчылагъа джеталмай, аланы
айгъакълаялмай, гестапогъа тюб бералмай,
тарбуууннга джыйылыб тура эди олсагъатда
Ярослав Сова (Франта). Алай а Борисни сакъ-
лыгъы, Ростокиде ол тюбөген башчыланы сы-
намлылыкълары «Франтаны» муратын бол-
дурмайдыла. Экинчи кере Борисге тюбөб, Пра-

га-Браникде этген ушакълары, Къазий улуну таукеллиги бла къаты кысыб тохтагъаны хыйла агентни сагъышлы этедиле.

Борис бла аны шохларын тутдуруб къояргъа эртде боллукъ эди ол. Алай а борчу андан кенг эди: организацияланы орталарында байламлыкъ къалай джюрюгенин, алада кимле ишлегенлерин толусу бла билиб, кесини сатлыкъ бетин да баямламагъанлай, тамырындан къоратыргъа керек эди. Энди уа Борис аны ол муратларына чырмау бола эди. *Сагъыш этиб, кесини иелери бла оноулашыб, ишлени алай къурагъан эди Сова-Франта.*

Людмила айтханлай, «Франта» Борис бла селешген кюнню экинчи кюнюнде, ол Рудольф Куглерге барады:

— Горжчицовлагъа бар да, ол орус аскерчини Масарик атлы вокзалгъа алыб кел. Алайда сизге тыйыншылы адам туберикди. Борисни анга бер да, кесинг къайт, — деб буюрады «Франта».

Куглер буюрулгъаныча этеди: трамвайгъа миниб, Рудольф Круглер бла Къазийланы Борис Масарик атлы вокзалгъа келедиле. Алагъа Ярослав Сова кесн тубейди. Арада къысха ушакъ болады.

— Энди иш алайды: сени Брногъа элтирге керекме, энда антифашист кюрешчилеге къошуллукъса. Андан ары атламынги оноуун анда этерле. Алгъышлайма, ма, джолгъа чыкъдыкъ, энди чурум да, сакълау да къалмагъанды, — дейди ол.

Рудольф Куглер аладан поезд сакълаучу залда айырылады. Бир кесекден а поезд джолгъа чыгъады...

Ашхам къарангы тюшгенди. Поезд, Прагадан чыгыб, джюрюш ала, белин созуб, кюн чыкыгъан таба барады, артда кыбылагъа буруллукуду джол.

Борис бла Ярослав Сова кирген купеде эки эркиши олтурадыла.

Киргенлеге эс бѣлмей, терезеден къараб турадыла. Алагъа кѣз джетдириб, джукъ да айтмагъанлай, Къазий улу Ярославны туурасына олтурады. Сескекли этер зат кѣрмейди ол. Аны сагъышлары поездни озуб барадыла, кѣзюне джангы джашауну джигитлик суратларын кѣргюзеди. Тынч джашау тюлдю Борис кеси муратларында суратлагъан джашау. Кюрешиу, къазауат этиу, кѣолуна сауут алыб бир иннетли адамланы сафында душманны хатерсиз кыагъыу — ма бюгюн аны къанатлы муратларыны иннети.

Ол бары да рахатлыкъ ючюн керекди, алай а, печик эсе да, бюгюнлюкде партизан бѣлекледен ары атлайлмайды Борис талпынган чек.

Апрельни ал кюнлери эдиле. Эсине туугъан джурту тюшеди — бурма чегетли мийик таула, шоркъалы Къобан суу, сыртлада башынгы тѣгерек айландыргъан таза хауа. Кѣрюрмю энди аланы? Биреу джеринде инджиу сынамагъан адам ангылар хыйсаб табармы аны джюреги джуртуна къалай таралгъанын! Заман кыйынды ансы, кымылдагъан адам

джетер эди ары. Къан тѣкмей, джаннган отну джукълатмай бурунгу джашаугъа джол джокъду. Ма аны ючюн барады бюгюн баргъан джолу бла — кюреш баргъан джерге, партизан бѣлекге.

Хурджунундан чыгъарыб, сигаретни къабындырады. Терен тартыб, къалын тютюнню тышына джибергенинде, анга къараб, ышарыб олтургъан Ярославны кѣреди. Борис да ышарады, тюшча, башын басхан сагъышладан вагонну ичине къайта.

Вагонну бу бѣлмесинде тѣртеулен бардыла: эки башха эркиши бла Борис, Борисни нѣгери Ярослав. Темир чархла рельсаланы джалгъаннган джерлерине джетгенлери сайын ууакъ-ууакъ къагъадыла. Алгъы бурун санай келеди: «Бир, эки, юч... онбеш...» Хар адамны джашау джолу ма аллай кесекледен къуралады, — озуб барадыла ала, бир-бирин сюрюб. Ол себебден хар ким бош ашырмазгъа керекди заманын. Аны ызына къайтхан адети джокъду. Къолунгдан келиб этгенинг баджарылды, эталмагъанынг — къалды. Джолну аллы болгъанча, ахыры да болады. Кертиди, хар кимни джолуну узунлугъу, магъаналылыгъы да бирча болмайды. Алай а керти адам, джолу тауусулгъан сагъатда, ызына къараб, бошунагъа къорагъан заманына сокъранмазча болургъа керекди.

Борис быллай сагъышла эте тургъанлай, Ярослав, олтургъан джеринден туруб, орун джарашдырды. Джатыб тынчайырыны аллы бла эшикге къарагъанча, купеден чыкъды. Эки эркиши да турдула ёрге. Тюз ол кѣзюуде, эшик ачылыб, арам-къарам этмей граждан

кийимлери болгъан юч саубитген джаш Къазийланы Борисге чабдыла, купедеги экиси да къошулдула алагъа. Гёрохну хайырландырыргъа, кючюн салыб, аны бойнуна, имбашлары бла къолларына тагъылгъан эркишилени быргъаргъа мадар табмады. Билмей тургъанлай чабдыла, тарлыкъ этди бёлме. Алай болса да, силкиниб, эшик табагъа атды башын. Аллына тюшген биреуленни табаны бла сермеб къабыргъа джанына сойландырды, башы бла, къоллары, аякълары бла да къара къазауат этиб кюрешди, таб тюссе, ариу тишлери бла юзерик эди къайсыны болса да бойнун, алай а беш эркишини ауурлугъун, къарыуун онглаялмады. Ала уа аяу, хатер салмадыла, ууадых этиб, къолларына темир бугъоула салдыла.

Эринлерин, бетин бузуб, тапчаннга таяндырдыла.

Бютеу ачыуу, дерти кёзлерине кюйдюрген от болуб къуюлгъанча, алай ауурду Борисни къарамы, асры сылыт болгъандан кёзлерине ау чабханча болса да, аны къарамын кёлтюралмай, джаллатланы бири:

— Къарама бёрюча, омрауларынгы кыркъарма, мамукъча, джумушакъ болурса, тохта, ашыкъма,—дейди, солууун терк-терк ала, юсюн-башын тюзете.

Къазий улу ол айтмаса да биле эди фашист душманланы усталыкълары адамны сакъат этерге, аны азаб бла джанын алыргъа джете-ригин. Герман фашизм ол джаны бла адам улуну историясында эм кийик кёзюулени озгъан эди. Лагерледе кёрюр, сынар ючюн къалмагъанды алайлыгъын. Санлары не бек ачы-

са да, Борисни джюрек ачыуу аны барын да унутдурады: «Ма ахыр умутум юзюлдю, бошалды джолум. Да башхала этерле мен эталмагъанны—джокъду терслигим. Ата джуртум, сени аллынгда! Алай а къалай аманды ма былай узакъда, хапарсыз тас болуб кетген»,—деб ёкюнеди Борис.

Не бек термилсе да душманнга бетденбетге сауут бла туберге, джазыуу тутмады Борисни. Хыйлалыкъ, осал иннетли адамны хыйлалыгъы аны сыртындан салды. Кёб тыйгъычдан ётген Борис къолгъа тюшдю.

— Кенгдиригиз кёл, джан алыучула. Мен сизни тузагъыгъызгъа тюшдюм... Алай а, тохтагъыз бир кесек, заманыгъыз бошалады, обагъыз къазылыб хазыр болгъанды... Кёмюл-люксюз, шакалла. Сиз да, сизни къутуртхан фашизм да! — дейди Борис, бир кесек эс джыйгъандан сора. Андан сора ауузун ачыб бир сёз айтмайды, биле эди алаңы сёз бла ёлтюралмазлыгъын. Алай болгъанлыкъгъа ажымсыз эди тюзлюк бу зорчуланы, учхунну джел сууруб тас этгенча, тас этеригине. Дунняда джашау болурму эди, тюзлюк хорлама-са...

Талай минут ётдю дагъыда. Поездни джюрюшю акъырын бола тебреди — къайсы эсе да бир станциягъа джууукълашыб бара эдиле. Ярослав кёрюнмейди. Не болду экен? Къутулдуму, огъесе, Борисча, бугъоуланыб джатамыды экен къайда эсе да? Дауур, къалабалыкъ а эшитилмегенди. Джукъ болса, эшитиллик болур эди. Борисни сакълагъанла уа джукъ айтмайдыла бир-бирине, ариу бир зат сезерик эсе да ол.

Поезд тохтагъанлай, Борисни вагондан чыгъардыла — сауутланган командасы бла машина сакълыб тура эди. Сейирсинди анга Къазий улу: купеден тышына киши чыкъмагъан эди, кирген адам да болмагъан эди. Ал-лындан огъуна билиб тура болур эдиле.

Къазийланы Борисни машинагъа миндирдиле, андан сора джокъ эди тутмакъ. Ярослав Сова да кёрюнмеди. «Иги эди ол къутулду эсе да, мени ючюн къолгъа тюшмей»,—деб келеди аны кёлуне...

Билмей эди Борис поездде болгъан иш толусу бла Ярослав Сова джарашдыргъан инсценировкагъа кёре къуралгъанын. Бу иште Сованы юсюне «кёлекке» тюшмесин деб этген эдиле былай къуджур. Ол билмей эди Ярослав Сова джойгъан кёблени бири болгъанын кеси. Билмей эди Борис энгда, кертти патриотланы арасында айланыб, Сова аланы сатыб, аягъы басхан джерде къан ызла къоюб айланыгъын.

«Франта» кёб атлы, кёб тюрсюнлю къанлы провокатор эди. Къаршчылыкъны аралыгъында джууаблы борчланы толтура, ийнам иеси болуб, анга ийнанганланы сатыб джюрюй эди. Баш борчу: ташатын ишлеген къауумланы табыб, фашизмге къаршчы кюрешген адамланы билиб, къаршчылыкъны чыкларын бирем-бирем юзюу эди. Гестапону къанлы агенти къаршчылыкъны ишине кёб заран салгъан эди, кёб патриотдан бошагъан эди, алай а аны кертисинде ким болгъаны айгъакъланмагъан эди алкъын.

Прага-Браникде, Угерцеде ташатын ишлеген организацияланы ары дери белгили болма-

гъан чыкларын сезгенлей, ызгъа уста самырча, тахсалаб башлагъан эди. Алагъа кимле киргенлерин, къаллай бир кючлери болгъанын, кюрешни къаллай халда бардыргъанларын, алагъа кимле болушханларын билирге буюргъан эдиле Совагъа. Борис а кесини тирилиги бла, артыкъсыз да бек Ростокиден къайтхандан сора ишекли болгъаны бла, гестапону агентине чырмау бола эди. Эм ахыры аны кеси джолундан къоратды. Энди айгъакъланамма деб къоркъмай ишлерча мадар табды...

* * *

Лагерден къачыб, саулай да джыл джарымны джашайды Қъазийланы Борис чех патриотланы арасында. Эркинликде десек да, бугъунуб, ташатын джашайды, операциялагъа чыкъгъанын айтмасакъ. Азатлыкъ ючюн кюрешген таза иннетли чехле къыйын кёзюуде анга болушадыла, къонакъбайлыкъ, тенглик этедиле. Фашист режимге къаршы актланы Чехословакияда аланы болушлукъларына таяныб этеди Борис.

Қъаллай адам болады ол? Алай дженгил нек илешедиле Қъазий улу Борисге ол ары дери танымагъан адамла? Не бла ангылатыргъа боллукъду аланы хазырлыкъларын совет аскерчи ючюн башларына къоркъуу алыргъа?

Неден да алгъа Борис Совет Союзну гражданы эди. Бютеу тюз иннетли адамла бизни къралгъа дунягъа рахатлыкъ келтирир ючюн, фашизмни ууатыр ючюн кюрешген

къралгъача къарай эдиле, ашхы муратларын восток фронтда Къызыл Аскерни джетишимлери бла байламлы эте эдиле. Ма аны ючюн эди, бир джанындан, совет адамгъа болушургъа излегенлери. Экинчи джанындан, Чехословакияны патриотлары бардыргъан кюрешде алагъа ышангылы кюрешчи нёгер керек эди, совет адамдан, лагерледен алты кере къачыб, джашауну баш магъанасын фашизмге къаршчы кюрешде кёрген офицерден ышангылы нёгер ким боллукъ эди? Ючюнчюсю, Борис тыш къарамы бла, дуня хауасы бла кесине адамланы илешдирген, сёзю бла, атламы бла нёгерлерин учундургъан адам эди.

«Борис узун сюекли, къалын чачлы, суюкомлю ариу джаш эди, — деб эсине тюшюреди Людмила Кипова. — Рахат джашауну суйген, аны ючюн кюрешген адам эди. Джюреги ушатмагъан затха терк къабына эди, айтырын артха салмагъан тюз адам эди. Угерцеде кюндюз мама Патчова бла къалыучан эди, тютюнню кёб иче эди. Ушхууурну эм маджалын анга теджей эдиле, ол а унамай эди аны. Ингирни ашыгъыб сакълаучан эди. Кёз байланганлай тышына чыгъыб айланыргъа ёч эди, кёбюсюне нёгер бла чыгъа эди. Бир-бирде уа къайда болгъанын билмей къалыучан эдик. Бир джолда Горжешовичиде концерт бере эдиле. Борис велосипедге миниб ары кетди: терезе тюбюне къысылыб, музыка бла джырлагъа тынгылаб тургъан эди. Чыныкыгъан адам эди ол. Эртден сайын арбазда шоркъа тюбюнде белине дери сууукъ сууда джууунуучан эди. Таймаздан кюрешге, партизанлагъа къошулургъа хазырлаб тура эди кесин...

Олсагъатда бир-бирине ким да болуша эди. Халал джюрекли адамла бары... Барыбыз да насыбха туберге кюсей эдик, анга да насыб излей эдик. Къазауат кѣб турмай бошаллыкъды, бир-бирибизге къонакъгъа джурюй турурбуз рахатлыкъ джашауда, сени джуртунга барырбыз, деб сѣлеше эдик. Алай а, не этейик, хар не башха тюрлю болду да къалды, джет-меди ол насыблы кюнлеге...»

Людмиланы айтханында кука, алдаулукъ сѣз джокъду. Борисге Патчовланы, Горжичовланы юдегилеринде да тубей тургъанды. Багъалатхан, суйген адамларыны бири эди Борис. Картха бирге да тюшген эдиле, къалмагъандыла ол суратла ансы.

1944 джыл апрелде уа, «Франта» провокатор, алдауукъчу адам болгъанын билмей, Борис партизанла къатыш джигит кюрешни бардырады, аны анда бек багъалатадыла деген ѳтюрюклерине ийнаныб тургъанды. Ийнанмазгъа чурум да джокъ эди.

Хапар сорсала, алай айтыб тургъанды «Франта». Антонин Эрлих ол хапарны Патчовлагъа айтыб, ала да — башха тенглерине, бары ийнаныб, къууаныб тургъандыла. Борис а Прага-Панкрацда гестапону къолунда азаб чегиб тургъанды.

Дневнигинде Къазийланы Борис: «Мени джангыз бир джолум барды — кюрешиу, ахырына дери; джюрекни ахыр тебгенине, къанымы ахыр тамчысына дери», — деб джазгъанды. Алай демеклик: ол эм аллындан да билиб сайлагъан эди кесини джолун. Сокърашыр джери джокъ эди. Джангыдан бош болса, кюрешни джолундан сора башха джол сайла-

рыкъ тюл эди ол Ата джурту хорлагъынчы.

1944 джыл апрельни 3-де тутулгъан эди Къазий улу Борис. Прага-Панкрацда тутмакъ-ланы китабында былай джазылыбды: «№ 25053 — Къазийланы Борис. 1918 дж. туугъанды, Петровкада джашагъанды — СССР, Ленинградда устаз болгъанды, юйдегилиди, таша иш бардыргъанды деб терсленеди, прагачы гестапо тутханды — IV А 2 Леймер (джангыз адам тургъан камера) — 3. 4. 1944 дж., 20.00 сагъат, 26.5. 1944дж. Терезинде ёлгенди».

Петровка, Ленинград, устазма, юйдегилиме, — былай деб Борис алдаб джаздыргъанды. Башхасы уа тюздю, талай джерин айыртыргъа керекди ансы.

Апрельни 3-де тутулуб, Прага-Панкрацда 1944 джыл майны 25-не дерн турады. 52 кюнню Панкрац тюрьмеде андан соруу алыб, инджитиб турадыла. Дуниядан айырылыб, хуна кюбюрню ичинде джангыз кеси джаныуар халили гестапочулагъа бой салмай кюрешеди. 1941 джыл июлну 14-де «башсыз» болуб къалгъан патриот, буюгъуб, аскер антын унутуб бир кюнню ашырмайды.

Лагерледен къачыб, чырта бой салыргъа унамай, былай къаджыкъмай кюрешиб тургъан адамны тѣзюмюне сейирсинесе. Чырта аны экили этмеген, таймаздан анга къарыу бериб тургъан Ата джуртуна мардасыз сүймеклик бла совет халкъны хорламына, аны тутхан ишини тюзлюгюне терен ийнам эди. Аллай уланла ёсдюрген джуртну хорларгъа дунняда кюч табыллыкъ тюлдю...

Алай болса да Борисни узакъ, къыйын

джолуну ахыр кюнюне къайтайыкъ. Джюрегиз бушуулу болса да, аны адамлыгына махтаныб айтабыз бу хапарны.

Аны поездде тутханларында, энди къутулур мадар болмазлыгын билген эди Къазий улу. Алай болгъанлыкъгъа энди 1944 джыл эди — ажымсыз эди Борис фашизм бютеухалкъ дертден къутулмазлыгына, кёб турмай аны хорланнгы белгили эди. Хорлам кюннге джетерге термиле, джуртундан узакъда былай хапарсыз тас болуб кетери кыйнай эди.

«Кечигиз, Ата джуртум, туугъан халкъым, борчуму толтуралмадым эсем. Ийнаныгъыз, аямадым кесими, къолумдан келгенни этерге кюрешдим», — дейди ол шыбырдаб, бетин бузуб, санларын эзиб, Панкрац тюрьмени къарангы мылы камерасына атханларында.

Къолларындан бугъоуланы алгъандыла, алай а кёбгенлери кетмегенди, бармакъ учлары джызылдайдыла. Къолуну сырты бла эринлерин сюртеди, ала да кёбюбдюле. Санлары тутмасала да, джюрек оту джукъланмагъанды. Огъай, тобукъланныкъ тюлдю ол, сынгсырыкъ тюлдю. Ёлюу эсе, адамча ёллюкдю, душман кёл кенгдирмесин хорлагъанча кёрюб: кёрсюнле совет аскерчи хорланмагъанын.

Соруугъа чакъырлыкъ болурла деб, Борис эсин, къарыуун джыйышдырады. Алай а экинчи кюннге дерн аны киши джокъламайды: аш да джокъ, суу да джокъ, аны излеген да джокъ — унутуб кёйгъаннга ушайдыла. Джюрегин-башын къайгъы, сагъыш кючлесе ле да, тангнга дерн талай кере къалкъыйды.

Экинчи кюн эртденбла, къабыргъа бла юню башы къошулгъан джерде тар терезе ышан-

чыкъдан мутхуз джарыкъ урады. Санларын тюзете, къанын джюрюютюр ючюн, тар камерада ары бла бери барады. Мийикде уа, темир чалдышланы арасы бла, кёкню бир бурхучугъу кёрюнеди, аны тузакъгъа тюшген джарыкъ муратлары джукъланыргъа унамагъанча, кюндюз алайдан тунакы джарыкъчыкъ ургъанлай турады. Юй тюбюне джетмейди ол джарыкъ, къабыргъаны огъары кесегин джарытады. Кенг, джарыкъ дуния энди Къазий улудан алай узакъ болгъанын эсге тюшюреди, унутургъа къоймайды анда тышында, кенг дунияда, эркинлик ючюн сермеш баргъанын. Бу джарыкъчыкъ тардан урса да, дуниядан къара кючлени тюзлюк хорлаб баргъанын биледи Борис.

Терезеден ургъан джарыкъчыкъ джукъланады. Кеч болгъандан сора темир эшикни джызылдатыб кенг ачадыла.

— Соруугъа! — деб, къолунда ачхычлары болгъан къарауулну бир джанына тюртюб, фонарь бла камераны джарытды биреулен. Аны къатыш дагъыда эки адам бардыла.

...Бошалыргъа унамагъан соруула. Джесирге тюшген кюнкюнден башлаб, юч джылны ичинде ненча кере чакъырылгъанды. Аякълары бла барыб ненча кере къайтханды камералагъа джугъун да билмегенлей, джан тылпыуу чыгъаргъа унамагъанды ансы! Бир кере ёлюб къалгъан кёб кереге тынчды ёлюм бла джашауну арасында быллай учу-къыйыры болмагъан азабны сынагъандан. Ненча адам ёлгенди шашыб, быллай джаныуарлыкъны кёлтюралмай! Борис а ма энтда джангыдан ол джаханим джолгъа тюшеди. Бу ахыр тю-

бешиу, ахыр соруу болургъа боллукъду. Неди амал, джокъду мадар андан джанларгъа. Хазырды ёлюмге туберге, биринчи кере тюлдю бу, ахыры бир боллукъ болур. Эм кереклисн — эс ташламау, душманны кёзюне душманча къарау. Кесин къатдырыб, ууучха джыйыб, башын мийик кёлтюрюб барады. Аны соруугъа алыб баргъанланы темир наллы чурукълары тар коридорда къулакъларын сасытадыла.

Биреулен аллында, экиси муну ызындан барадыла. Самырлача, сакъдыла, хазырдыла сылтау болгъанлай мыллык атаргъа. Камерадан чыгъара туруб, къолларына бугъоу салгъандыла, алай а сакъдыла. Узун коридорну келиб, соруу этиллик бёлмени эшигине джетедиле...

Бу джол бла кёб кере элтедиле Борисни соруугъа. Узун коридор, инджитиу бла соруу, мардасы болмагъан зорлукъ — биягъы къарангы камера, джукъусуз кечеле. Юсюнде сау джери къалмагъанды, къалын чачы агъаргъанды. Джюреги уа тохтаргъа унамайды. Бой салмайды, сорууларына тюз джууаб бермейди Борис.

Бир джолда «очная ставка» этедиле... «Франта» бла. Юсюнде гестапochу формасы бла ол керпеслениб киреди. Суу бетли гуду кёзлерин Къазий улуну кёбген бетине къадайдды... Юч джылгъа джууукъ заманны ичинде кёб затны кёргенди Борис, алай а бу сылыкъ адамны джангы къабда кёргенинде, эки кёзюне ачудан къаны чабыб, аны богъурдагъын юзюб къояры келиб, къара мыллыгын атады. Алай болгъанлыкъгъа олсагъатдан

резин токмакъла тийиб джыгъылады... Кёл-тюрюб джангыдан скамейкагъа олтуртадыла. Не этселе да, Борис джукъ айтмайды. Энди ол биледи аны сатхан ким болгъанын. Къалай ачы аманлыкъчы эди ол!

Ачыудан, бушуудан толу мутхуз кюнле бир-бирин ауушдура барадыла. Джангы зат джокъду Борисге. Ургъанлары, туюгенлери, ашсыз, суусуз инджитгенлери да — ала бары да джангы тюлдюле. Аланы кёб кере сынагъанды. Энди ол босагъасындан атламагъан бир зат къалгъанды—ёлюм. Ёлтюрлюклерни эртде биледи. Кюсегени джангыз бир затды: ахыр кёзююнде, ичин айтырча къатында сынгар бир халал джан болса! Ол ёлсе да, ол кёргенни, ол сынагъанны, лагерледе фашист-ле совет адамлагъа джетдиргенни дунягъа бир адам къалай баямламаз? Адам улу билирге керекди фашизмни керти тюрсюнюн. Ёлгенлеге керек тюлдю ол, саулагъа керекди. Дневнигин джазыб бошайламады, халкъгъа баямлаялмады кеси билгенни; нелляй бир джигитликге шагъат болгъанды ол лагерледе. Ким билликди аланы? Джесирге тюшгенле бары хомух, къызбай болуб тюшмегендиле, аланы этген джигитликлери да бютеухалкъ джитигитликге къошулургъа керекди. Огъай, ол алай сансыз къалмаз, билирле адамла аланы. Адам дегенинг учхун тюлдю тас болуб кетерге. Керти адамгъа тас болургъа мадар джокъду. Адам эсе, кюреширге керекди. Мени болумумда да эм ахырына дери джангыз кюрешюу къалады, джыгъылсам да, кюрешде джыгъылайым. Саудан ёлюк болуу ол эркиши тёреси тюлдю, деб кеси

кесине кёл эте, кюнле да седирей барадыла бир-бири ызындан.

Прага-Панкрацда Борис чекгенни барын санарым келмейди, джазыкъсындырыргъа, ахсындырыргъа излемейме сизни. Джокъду аны кереклиси да. Биз махтаныргъа керекбиз совет адамны деменгиллигине, аны ёхтемлигине. Ол шартла эдиле Борисге не кыйын болумда да эс ташлатмагъан, адамлыкъ сыйын тюшюртмеген, хыреликге джол бермеген. Бу тюрьмеде уа кёб адамны ёлтюргендиле фашист джаллатла, кёб адамгъа сынатхандыла мардасыз кыйынлыкъ. Бу тюрьмеде Чехословакияны Коммунист партиясыны кёб махтаулу уланы бергенди джан. Мында джазгъанды бютеу дуниягъа белгили «репортажларын» Юлиус Фучик. Кёбню кёргендиле, кёбге шагъатдыла бу таш къаланы къабыргъалары. Ала сёлеше билселе, Борисден да айтыр эдиле халпар. Ол 1944 джыл 3-чю апрельден майны 25-не дери бу къаланы мылы, тар камераларыны биринде тургъанды.

Майны 25-де ингирде Къазийланы Хаджи-Мырзаны джашы Борисни Гитче Терезин тюрьмеге кёчюредице. Аны карточкасына юч хариф саладыла кызыл бояу бла «Х. У. Ч.» Алай демеклик, «Зондербехандлюнг» деген энчи буйрукъну тамалында сюдсюз, бегимсиз ёлтюрюрге, демеклик эди.

Гитче къалагъа келтирген адамлары кирген эшиклери бла ызларына къайтмай эдиле. Андан джангыз арбазгъа ачылгъан эшик бла чыгъа эдиле. Аны арбазында мийик кызыл кирпич къабыргъаны исси окъла чанчакълабдыла. Аны джанында джерге тёшелген мычхы

умурлагъа нелляй бир исси къан тегюлген болур?! Унутулурму аллай мурдарлыкъ, адам улуну исторнясында джангыдан туберми быллай зат?

Борисни ахыр джолу да алайгъа эди, биле эди аны ол. Къачан чыгъарлыкъларын билмесе да. Хазыр болгъан эди ахыр джолгъа. Ёлтюрлюклерин билиб, ахыр кечесин ашыргъан адамны кезюне джукъу кире болурму, ким билсин аны? Алай а джаны чыкыгъынчы адам сагыш этмей къалай болсун, ойсураб турмаса, неда шашмаса! Мында уа шашхан, ойсурагъан да аз болмайды. Аллай болумгъа джетдириб аладыла адамны ахыр тылпыуун мында къуллукъ этген джаныуарла.

Терезин къаланы фашистле адам джан алыучу фабрикагъа бургъандыла, Юкль деген итди аны коменданты. Поляк, чех, орус болсун аны тутмагъы, эт тирменнге башхасы джокъду — чайнайды, къанны тегеди...

Кече Борис джукъламайды. Саулай джашау джолун кезюне кергюзеди: джалан аякълай орамда сабийле бла чабышыб айланыучусун, чыбыкъдан ат этиб къызыл командир болуб ойнаучусун, школну босагъасындан биринчи атлагъанын... Джууукъларыны-тенглерини суйюмлю тюрсюнлери; туугъан эли, Къобан, аны джашаугъа ие этиб джолгъа чыгъаргъан педрабфак, Микоян-Шахарда тенглери бла бирге терекле орнатыб джасагъан орамлары... Аланы барын тансыкълаб, эркелетиб хошкъалыгъыз айтады. Сокъраныр, ахсыныр джери джокъду. Адамлыкъ сыйын джоймагъанды. «Сау къал, туугъан джуртум. Сен энтда рахатлыкъда джашнарса. Сени энди тууарыкъ

уланларынгы насыблы болсун джашаулары. Алай боллугъун билеме — кёб къалмагъанды хорламгъа...» — деб келеди кёлюне.

Джазгы кюнню кёзюн кёрюб ёлюрге сую эди Борис. Энди джангыз ол эди кюсегени, джашаудан къарангы кече кетеме деб къоркъа эди: джаллатла мурдарлыкъ ишлерин кече баджарычулары белгили эди анга. Кюн джарыкъда тюберге сую эди ёлюмюне.

1944 джыл майны 26-чы кюнню тангы атды. Борисни арбазгъа чыгъаргъанларында, бир кесекчикге тохтаб тегерегине къарады. Мийик хунала арбазны дуниядан айыргъанлыкъгъа, джерге джылыу сингиб, тышында табигъат джашнагъан эди. Аны кёзю бла кёрмесе да, хауада тереклени чакъгъан ийисин сезеди, анда-мында бир мутхуз булут болмаса, кёк чууакъды. Былай болумда кимни кёлюне келлик эди кир иннетли, джанууар халили фашистле табигъатны, адам улуну джоругъун бузуб, эт тирменнге сукъгъанча, адамлаы этлерин эзиб, къанларын сыгъыб, джанларын алыб турадыла былайда деб.

Хауаны терен солуб, сыртына тирелген автомат быргъылагъа да эс бёлмей, ол кирпич къабыргъагъа джууукълашды. Аны къабыргъагъа суюб, фашистле артхаракъ тургъанларында, Борис ызына бурулду. Сыртын къабыргъагъа буруб, душманлагъа кёкюрегин айландырды. Алай а ол алагъа къарамай эди, аны кёзлери кёкню кюн тийиучю джанына бурулуб эдиле.

Кёк чартларны аллы бла болуучусуча, Ройко автоматланы джерлерге буйрукъ бергенінде да, къарамады алагъа Борис, ала саф бо-

луб ышаннга алгъанларын да кѳрмедн. Ол кѳзюучюкде Борис кѳзюн алмай къарагъан кѳкню къыйыры эдн. Кюнню алтын кирпичле-ри джылтыраб, кѳзлерин, бетин джарытхан-ларында, Борис ышарды. Джаллатланы бир-ден атханларын эшитмедн ол, ышара тур-гъанлай тюбедн аджалына...

ЭПИЛОГ

Казийланы Борисни дневнигин кърал къор-къуусузлукъну чехосло-вак органлары табхан-дан сора, аны юсю бла кѳб затны ачыкълайды-ла. Дневник къачан, къайда джазылыб баш-ланганын, Борисни шохлары кимле бол-гъанларын, аланы джазыулары къалай бол-гъанын ачыкълайдыла.

Гестапо Къазийланы Борисден бошагъан-дан сора, Ярослав кесини къара ишин тохтатыб къоймайды. Провокаторну болушлугъу бла чех антифашистлени ызындан тюшедиле, кѳб затны биледиле. Алайлыгъына шагъатлыкъ этедиле табылгъан документле.

Аланы биринде, 1944 джыл мартда «совет джесирге эм къыйын кѳзюуде» аны Йозеф Матейчек ашырыргъа керек болгъанды, деб джазылады.

Борис чех тилни къолайлы билмей эдн, ол себебден аны биргесине баргъан Матейчек Къазий улугъа джол нѳгер болгъан къоркъуу-

лу болгъанын ариу биле эди. Алай а ол чырта экили болмагъан эди: совет патриотха болушургъа керек эди.

Аллында айтхан хапарыбыздан белгилиди: 1944 джыл мартны 26-да Матейчек бла Къазий улу, полициягъа тюртюлюб, бирери бир джары къачыб къутулгъан эдиле. Алай а Йозефни экинчи кюн огъуна тутхан эдиле.

Ол джыл майны 23-де Прагада немец сюдде «Зондеррихтни» VI-чы палатасыны заседаниесинде Йозеф Матейчекге ёлюмге сюд этиледи. Бегимге къол салгъан доктор Фрай боллады.

Сюдню бегиминде былай джазылыбды: «1944 джыл мартны 26-да ингирде терсленген адам совет гражданладан биреуленни биргесине болгъанды...

Ол полицейчини ФН 7,65 мм маркалы револьверден атыб ургъанды. Терсленген... револьверни таймаздан джанында джюрютгенди. Тутулгъан төреси болса, кесин къоруулар ючюн джюрютгенди аны. Полициягъа тюбеген джеринде аны портфели къалгъанды, нчинде да коммунист чакъырыулары болгъан къагъытла бла.

...Терсленген коммунистди. Ташатын ишлеб тургъанды. Тутулгъунчу джорукъ унамагъан КП-да ишлеб тургъанды. Биргесине табылгъан материал къралгъа къаршчы иш бардыргъанына шагъатлыкъ этеди. Эм аллындан да ол сауутну кючю бла кесин тутдурмазгъа мурат этгенди. Зиттманны ёлмей къалгъаны къалай эсе да джазыуу тутуб болгъанды ансы, ёлурча эди болуму. Бу затланы тамалында терсленгеннге ёлюм буюрулады.

Эки терслиги да 26 статьяны 74-чю номеринде айтылганга келишеди, алай бла терсленген эки кере ёлюмге тыйыншлы болады».

Қазийланы Борисни Ростокдан ашыргъан Йозеф Матейчекни бу бегимни тамалында ёлтюрөдиле.

Борис кёолунда да гёроху бла Прага-Браникде Горжчицовланы юйлерине кяайтыб кирген кече, анда бу юйден болмагъан бир башха тиширыугъа тюбейди. Ол Горжчицова Бертаны джууукъ тенги Иржина Гаикова болады, чууут тиширыу. Бу юйге кыйынлыкдан кяачыб келеди ол.

1944 джыл мартны экинчи джарымында аны кёолуна почтальон чакъырыу кяагъыт туттурады. Мартны 26-да «Прагада чууутлула джыйылгъан пунктха кел», деб джазылады анда. Ол пункту фашист джаллат Эйхман кёурагъан эди. Иржина ариу биле эди аллай чакъырыуну магъанасын. Тёрт джылны андан алгъа Гайкованы эри аллай кяагъытчыкъ алгъан эди. Эки джылдан а «Чууутлу Бедржих Гаик кёараууллукъ этиб ишлеген джеринде джюреги тохтаб ёлгенди» деген билдириу алгъан эди почта бла. Лагерледе инджитиб ёлтюрген адамларыны юсюнден немец миллетчиле аллай эки бетли халда билдире эдиле...

Бармакълары кяалтырай. Иржина Гаикова, уу джыланны кёолуна алгъанча, джюреги кьоркёуб кёарайды открыткагъа.

Совет аскерле шахарланы, эллени азатлаб джууукълашыб келген сагъатда, аланы союзниклери сёзден ишге кёчюб, кёазауат ача башлагъан сагъатда — фашизмни ахыры джууукълашхан кёзюуде — барыб кеси кяа-

лай кирсин Терезинге, магъыз, алыгъыз джанымы, мурдарла, деб. Огъай, барыб бойнун фашист мурдарланы джан алычу кылычларыны тюбуне саллыкъ тюлдю! Къачаргъа, бугъунургъа керекди, алай а къайры кирсин, кимге барсын? Аны ючюн джанына, юйдегисине ёлюм къоркъуу алыргъа ким унар? Кёб сагъыш этеди Иржина, эм ахырында 1944 джыл мартны 25-де, геттогъа барырына бир кюн къалыб, ташатын Браникге барды, Берта Горжчицовагъа.

Борис «Центрге» кетген эди, къачан къайтырыгъы белгили тюл эди, ол себебден Иржинаны Къазий улуну орнунда джатдырадыла.

— Къыйнама кесинги, джаным. Артда бир мадар табарбыз, бусагъатда уа джат да тынчай, бетингде къанынг джокъду, — дейди Берта, билмей тургъанлайларына Иржина келиб къалгъанында.

— Сау бол, Берта. Мадарсыздан келген эдим, юйге нерсиз деб да ышанмагъанлай. Мени ючюн юйюгюзню тюб этиб къоярыкъларын билеме. Сен да билесе аны... не этейим, — деб эки кьолу бла бетин джабыб джылайды.

«Тюз айтады Иржина — къоркъуу уллуду, алай а адамла бир-бирине сырт буруб тохтасала къыйын кёзюуде, неге ушар ол? Алай джарамаз, джашаргъа да неге керекди да сора, адамлыкъ къалмаса!» — деб сагъышланады Берта ичинден.

Экиси да кёллерин басыб бошагъандан сора, Берта, Иржинаны къатына олтуруб, джангы оноун айтады:

— Табдым амал, Иржина. Барды сени бугъундурургъа ышангылы джер — Угерцы. Анда Патчовла деб джууукъларыбыз бардыла, алаamat адамладыла, сёз айтырыкъ тюлдюле. Мени сартын, бусагъатда аладан таб къонакъбай табаллыкъ тюлбюз.

Гаикова Иржина бир кесек джарыйды оноулашыб бошагъанларында.

Джылы орунга кириб, джукълаб да къалалмай, сагъыш этеди. Джашаууну джарыкъмутхуз кюнлери да тюшедиле эсине. Тамам табсыз кёзююнде ашхы адамланы джан аурутууларына тюбемей къалмагъанды. Сау къаллыкъла, ала болмасала, джашау къара кечеча болмазмы эди? Ма, сёз ючюн, немецли Герхарт Нойман. Къараууллукъ этген немец полицияда ишлейди ол. Полиция оккупантланыкъыды, гестапо бла байламлыды. Нойман а, юсюнде полициячы кийини болгарлыкъгъа, фашизм бла немец миллетчиликни кёрюб болмайды.

Миллетчиле къралны ууучха джыйгъынчын да ишлей эди ол полицияда, алай болгарлыкъгъа уа кеси коммунист эди, коммунистле бла байламлылыкъда ишлей эди. Къуллукъ этген джеринде уа кишини андан хапары джокъ эди. Кесини политика иннетин джюрегини теренинде джашырыб, къралгъа къуллукъ этген бетден кёрюнсе да, коммунистлеге иги болушады. Фашист властланы чыртда хапарлары джокъ эди аны коммунистлеге, Къаршчылыкъны ташатын организацияларына болушуб тургъанындан.

Иржина Гаикова, эрини ёлгенин эшитиб, джылай тургъанлай тюбейди Нойманнга.

Олсагъатда Прагада Бавария-фильмни канцеляриясында ишлей эди Иржина. Ачы хапарны эшитиб, эки кёзюн джыламукъ басыб, аякъ басхан джерин кёрмей, арсар болуб келе эди орамтын. Ишден юйге бара тура эди. Бир эркишини юсюне тюртюлюб, башын кёлтюрюб къараса — бир узун сюекли киши. Кечмеклик тилей башлагъанлай, эркиши таза немец тилде сёлешеди:

— Пани, не джарсыуугъуз барды? Болушургъа мени къолумдан келлик тюлмюдю?

Гаикова шыбыла ургъанча болады. Джыламукъ басхан кёзлерин, ачыуу асры бек къысхандан тылпыуун алалмай, ол узун зыба немецлини бетине къадайды: аны эрин сойгъанла немецледиле, энди уа, аны аллына сюелиб, башха немецли меннге не болушлукъ кереклисин сорады!

Къоркъууну да унутуб, аузуна тюшген аманны, къаргъышны къуяды немецлиге:

— Не бла болушурукъсуз меннге?! Асмакъ бла болушурукъ тюл эсегиз. Андан сора не билесиз сиз, джаныуарла! Джаханым азыгъы болгъун сен огъесе кесинги юйюрюнг бла, туудугъунг бла. Сиз тюлмюсюз адамлагъа ёлюм, бушуу келтирген!

Иржинаны аузун джабмагъанына, уруб джыкъмагъанына сейирсинсе да, джюреги къобханы бла кесин тыялмайды.

— Мени эрими ёлтюргенсиз сиз. Сизни аллыгъызда бюгюлмегенни барын да къырыб барасыз. Нек джутмайды сизни джер, мурдарла!

Адамла, асры къоркъгъандан, къаты бла ашыгъыш озуб барадыла, немецли уа чамланмайды нек эсе да.

Ачыуланыр, сермеб алыб, тутмакъгъа салыр орнуна бу къаты сёзлени эшитген немецли, ауазын не азчыкъ да кёлтюрмей, акъырын айтады:

— Кёлюгюзню бир кесек басыгъыз. Къычырмагъыз алай бек да — хар ким эшитеди. Немецлени барына биргелей бош урушасыз, ала бары да тюдлюе фашистле. Аланы арасында да бардыла фашизмни кёрюб болмагъанла да, коммунистле да. Аланы да атадыла тюремелеге, лагерлеге, аланы да ёлтюредиле фашистле. Аланы юй бийчелери да сизнича тегедиле джыламукъ... Тилейме, былай этмегиз, къычыргъаныгъызны да тохтатыгъыз. Телилик этмегиз да, кесигизни ашыртыргъа къоюгъуз меннге...

Гаикова, бу сёзлени эшитиб, тамаша болады, джунчуйду. Асры бек джунчугъандан табогъай да демейди немецли ашыргъанында.

Иржина Гаикова джолда бу адам къалай эсе да бир башха тюрлю болгъанын сезеди. Алай а не айтыргъа билмейди: кесин огъурлу адам кибик этиб, бир таша зат билирге мураты бар болурму, ким билликди бир къа тышхан дунияда кимни не акъылы болгъанын, огъесе, джангыз бир адамны аллында болса да, кесин игича кёргюзюргеми излейди?

Аны бла тохтаб къалмайды бу экисни арасында тийишим. Орамда дагъыда талай кере тюбешедиле, биягъынлай ашыргъан да этеди. Олсагъатда Герхарт Нойман — немецли ол эди — фронтда болумдан хапар айтады, немецлени хорланыб баргъанларын билдиреди, фашизм ууатылмай боллукъ тюдлю, денди.

Къайда ишлегенин айтханында уа — Иржина чыртда ийнаныргъа унамайды. Сора Герхарт ишге къалай къарагъаныны, кесини иннетини юсюнден айтады. Нойман Иржина Гаикованы тутмакъдан талай кере къутхарады. Арт джол а Герхартны табалмайды, ариу къолундан келлик эсе да аны энтда бир кере болушургъа. Мадар табмагъанында, къагъытчыкъ джазыб атады, къайда болгъанын билдирир ючюн.

Экинчи кюн огъуна табады Герхарт Нойман Иржинаны. Узун сюекли арыкъ адам, кёзлюклени тубюнден огъурлу къарагъан уллу кёк кёллюклери бла. Горжчицовла джангы танышларын джаратадыла. Артда арада шохлукъ орналады.

Борис Горжчицовлагъа къайтыб келгенден сора, Иржина бла Борис талай кюнню ол юйде турадыла. Алай бла бир-бирин да таныйдыла.

Артда Гаикова Угерцеге кетеди, Патчовлагъа, Борисни шохларына. (Энтда сауду ол. Къазий улуну юсюнден, «бир огъурлу, чырайлы джаш эди», деб тюшюреди эсине) Бедржих бла Божена уа, Борисни юсюнден да хапар сора, ол тиширыуну кеслерини юйде бугъундурадыла.

Угерцеде джашагъан сагъатында, Иржина Гаикова Патч бла иги танышады. Анга келген адамла бла шагърей болады, дуниядан хапарлы болгъанлай турады. Патчха асламысына эркишиле келедиле, хар келген оноу, кенгеш табыб кетеди. Бир-бирде уа, шохлугъуна, тенглерине ийнаннганына да къарамай, ашырыб да ийиучен эди:

— Да, шохла, ушакъ этдик, кёз ачдыкъ, энди чачылышайыкъ: мени энтда ишим барды, тиширыула да тынчайсынла, — деб.

Къонакъла кетселе, Борисни заманындача, «Идеалны» тегерегине олтурадыла. Ол а кертиси бла да бир алаамат аппарат эди, тюз хапарны эм алгъа аны юсю бла таба эдиле.

Кюнлени биринде Патчлагъа Герхарт Нойман келеди. Бедржих онгсунмайды. Джийиргениб, тэзюмсюз айтады:

— Кимди бююнлюкде немецле бла шохлукъ джюрютген?! Иги адамды, ийнаныргъа да, ышаныргъа да боллукъду анга, дейсиз. Огъай, дагъыда огъай. Бош кюрешмегиз мени джумушатыргъа — мени энчи къарамым барды дуниягъа.

Аны энчи къарамы болгъаны кертти эди. Тэзюб болмай эди бу затда аны бла ёчешген болса.

Арада талай ушакълары болгъандан сора, Бедржих Патч бла Герхарт Нойман бир-бирине илешген эдиле. Энди ала бош тюбешмей эдиле: Герхарт ташатын сауут-саба джыйышдырыб келиучен эди. Къысхасы, къаршчылыкъны адамлары сауут кюч бла къобаргъа хазырлана эдиле...

Патчовлары бла Горжчицовланы арасында байламлылыкъ юзюлмей эди. Не Антонин Эрлих, не Людмила Кипова джюрюте эдиле арада хапарны. Бир-бирде уа Нойман да толтура эди аллай джумушну.

Антонин келгени сайын, Бедржих Борисни юсюнден хапар сорургъа унутмай эди, ол а «Франта» айтхандан башха хапар билмей эди.

— Борис, партизанлагъа къошулуб, кючлю къазауат этеди, бары да анга бек разыдыла, дейди Франта. Ишек джокъду хапарны кертилигине, Борисни халисин менден эсе сиз иги билесиз: бош олтурургъа бармагъанды ол партизанлагъа.

— Тюз айтаса сен, Тони. Фашизмни кёрюб болмайды ол. Батыр джашды — мен аны иште кёргенме, аллай адамла джигитлик этерге тууадыла.

— Сизде уа къалайды иш, Бедея? Берта Иржина къайгъылы болгъанлай турады, хатасыз турамысыз?

— Аман тюлдю. Божена къайгъырыр керекли этмейди, кеси да юлю болуб бошагъанды. Айт алагъа: къайгъы этмесинле. Бир джанына джаякълаб орналгъаны ючюн болур, асры кёб джокъламайдыла элибизни.

— Игиди, алай, эсе. Быллай джерде джашагъан бир ышангылы адам излей эди Къаршчылыкъны аралыгъыны адамы.

— Кимди ол, сен иги таниймыса?

— Борисге болушхан Франтагъа айтама, ол центрни келечисиди. Тюбешдирсем, огъайынг боллукъмуду, къалай къарайса?

— Да, керек эсе, ким огъай дейди. Келсин, кёрейик, не керек эсе да бизден.

Арадан кёб заман ётмеди. Бир кюн Антонин Эрлих биргесине Ярослав Сованы («Франтаны») алыб келди.

Патч бла Сова танышдыла. Кёб затны юсюнден барды ушакълары. «Тыйыншлы чекден атламагъанлай» келечи Бедржих Патчны къанатландырырча затла айтды. Иги шохлача айырылышдыла.

— Не айтырыкъ эселе да башчыларыбыз, билдирейим. Мени сартын, сиз бизге керекли адамсыз, этген ишлеригизге да бек разыма. Сакълаб турмай, бирикгенигизни, кюрешгенигизни иги этесиз, — деб кетди Сова.

Экинчи кере кеси джангыз келди. Тирилиги бла, салгъан планларыны уллулугъу бла ол бек къууандырды Бедржихни.

— Джангы заман джууукълашыб келеди — энди кюрешни да башха тюрлю къураргъа керекди. Алай этер ючюн а, къаршчылыкъгъа къошулургъа хазыр адамланы ачыкъларгъа борчлубуз. Бир башчылыкъгъа бойсунган сауутланган кюч къурасакъ, душманны джелкесинден къагъыб, кезюн къарангы этдирибиз.

— Да бош турмайбыз биз да былайда, сауут джыйгъанбыз, ышангылы, сьналгъан адамларыбыз да бардыла...

Патч, сауутну юсюнден айта келиб, Нойманны атын сагъынады. Сова ичинден къуанады, къутурады, «махтау табаргъа тебегенме иелеримден», деб.

— Джетишимли болугъуз, Пан Бедржих. Сизге тюбегениме къууанама — сиз кертти патриотсуз. Эсен кёрюшейик, кёб турмай энгда бир джокъларма...

* * *

1944 джыл августну аягъы эди. Антифашист къозгъалыу къарыу алыб бара эди. Словакия къоба башлайды, сауутлу кюрешни джилтинлери Чехиягъа да джетедиле. Кеси

разылыкълары бла кьуралгъан бёлекле Моравия бла Словакияны чегинден ётюб Къаршчылыкьны кьауумларын кьурайдыла.

Ол кёзюуде гестапо да джангы тактика джарашдырады: бёлеклеге кесини агентлерин аслам кьошады. Провокаторла, чибни ау сокъгъанча, къара ишлерини кенг джаядыла. Мурат бирди — кьуралыб, кюч алыб баргъан къаршчылыкьны тамырындан юзюу.

Ярослав Сованы чабдырыб айлашган да ол муратды, аллындан джарашдырылгъан ин-сценировкагъа кёре ойнайды ол.

Прага-Браникде Горжчицовланы джокь-лагъанлай турады, кёз туурадан джибермейди бир атламны да. Ол джыйышдыргъан хапар гестапону столуна тюшеди, алай а къабханны атылтыргъа ашыкъмайдыла — заманны сакълайдыла.

Бир джолда Йозеф Горжечиц бла ушакъ эте туруб, Къаршчылыкьгъа кьошарча адам билмеймисе, деб сорады Сова. Къазауатха дери Лотцде управляющий болуб ишлеген бир тенгини атын айтады Йозеф. Ярослав Сова, нёгерге Йозефни алыб, Ечинскогъа барады. Экси да разы болуб кьайтадыла — халкъ кьозгъалыб барады, кюрешчилени саны кёб боллукьду.

Тышындан кесин ышартса да, Сованы ол иш бек кьоркьутады. Ол кеси кёзюу бла кёре турады миллетчи фашист властха джашаргъа кёб къалмагъанын, алай а кьайтыр, тохтар хыйсабы джокьду энди. Алгын аманлыкьны фашистледен кьоркьуб этген эсе, энди джангы кючледен кьоркьгъандан этеди: биледи этген мурдарлыкь ишлерни ючюн джууабха

тартыллыгъын. Гестапо да ашыкъдырады. Джанына къоркъгъаны бир джанындан, къайнаб кёкюрегин толтуруб баргъан ачыуу экинчи джанындан къыздырыб, ол къутургъан къазакъ бёрюча болгъанды. Тынчлыкъ табмай ишлейди. Хыйлалыкъ бла ол сугъулмагъан джер джокъду. Прагачы гестапону IV-II б бёлюмюне бир-бири ызындан джангы хапарла тюшедиле: кимни къайры баргъаны, ким бла селешгени, не этгени. Къаршчылыкъны башчыларындан хапары болгъаны себебли, башчылары да сатады, тюбюнден бирем башха табханын, къауум-къауум табханын да сатады. Патриотлары андан хапарлары болмайды, кёб атлы, кёб бетли хыйла провокатор кесин джашыра биледи.

Угарцеде аны аллын ашыгъыб сакълайдыла — Центрни оноуу керекди алагъа. Айтханыча, Сова Патчлагъа келеди.

— Центр сизге бек магъаналы борч салады: сизни юйде бютеу Къаршчылыкъны башчыларын тыш къраллада кюрешгенле бла байламлы этген радиопередатчик орнатыллыкъды, — дейди Сова.

Кертиси бла да, ол кёзюуде КПЧ-ни ташатын ишлеген Ара Комитети таймаздан ишлеген радиобайламлыкъ къурар муратлы эди. (Угарцеде джашагъанла Сованы — «Фронтаны» хапарына бек къууанадыла, быллай затны ала этген ишге мийик багъа берилгенге санайдыла).

«Фронта» юйге тинтиб къарайды. Чардакъгъа да къарайды: анда алгъын Борис тура эди, энди уа Иржина джашайды.

— Радиопередатчикни чардакъда орнатхан

таб боллукъду, — дейди ол, кесин сагъышлы этиб. — Ол себебден пани Гаикова башха джерге кечсе керекди. Аны гестапо излеб айланады, ол себебден, Иржина сизде кьалса, табсыз боллукъду. Сагъыш этигиз кесигиз: Иржинаны ызы табылгъан тѳреси болса, бютеу Къаршчылыкъгъа уллу магъанасы болгъан иш оюлуб кьаллыкъды. Бусагъатда барыбызгъа да радио бла байламлыкъ кьурагъандан онглу иш джокъду.

— Айтханынг а тюздю, алай болгъанлыкъгъа сагъыш этерге керекди: кьайда бугъундурайыкъ аны?

— Анга мени иги планым барды: Шумавада партизан бѳлекге ашырайыкъ. Анда Иржинагъа кьоркьуу аз боллукъду, анда аны болушлугъу керекли иш да табылыр, — дейди Сова.

Бары да ол оноуну кьабыл этедиле, кѳллери уа жарыкъды. Кѳб турмай уллу ишле башланыргъа тебregenдиле, угерчечиле ол ишлени арасында боллукъдула. Уллу сый тюлмюдю ол!..

Талай кюнден Иржина Гаикова кетерге хазыр болады. Аны ашырыргъа Герхарт Нойман келеди. Антонин Эрлих бла биргелей. Мында ала Ярослав Совагъа тюбейдиле.

— Немец полицияны кьуллукъчусу Герхарт Нойман, — кѳккѳз, узун сюекли немецли—кьолун Ярослав Совагъа узатады.

— Франта. Танышханыбызгъа кьууандым, — дейди Сова, джунчугъанын джашыра.

Аны джунчугъанын киши эслемейди, киши магъана бермейди анга. Нойман а кесин Къаршчылыкъны башчыларыны инструктору-

ча танытхан адамдан, аны шохлары кеслерини ышангылы кьонакъларына санагъан провокатордан тартынмайды, кълюн анга ачады.

Гестапону IV-II б бълюмюню архивинде быллай билдириу табылгъанды артда:

«Коммунист Антонин Эрлих ШУПО-ну кьуллукъчусу Герхарт Нойманны Къаршчылыкъны ташатын ишлеген кьауумуну эки адамы бла танышдыргъанды. Аладан бири белгили инженерди, экинчиси уа—белгили «Франта». Ол, Нойманны танышдыргъан сагъатда, экисине да аны ышангылы адам болгъанын, чехлеге джан басханын айтханды. Арадан бир ыйыкъ чакълы кетиб Нойман «Франтагъа» адреслери бла список бергенди...»

Информатор кълню билгени танылыб турады. Парашютистлеге, саботаж кьурагъанлагъа къаршчы кюреш кьалай баргъанын, эркинликсиз сауут джюрютгенле кимле болгъанларын ариу билиб, отчет бериб турады ол. Ала бары да тутулгъандыла тилчини болушлугъу бла. Эрлих бла Нойманны юсюнден толу отчет берилибди, атлары да толусу бла айтыладыла. Псевдоним бла айтылгъанла Ярослав Сова бла «Инженердиле» — Голик. Голикни аты айтылады Къазий улуну ашыргъан Матейчекни юсюнден тил этилген сагъатда да.

Августны аягъы бла сентябрны аллында кьозгъалыу уллу болады: Моравиягъа партизан бригадала киредиле, Чехияда талай партизан бълек кюрешни кьызыу этеди. Кълпюрлени атдырадыла, саботаж этиледи, темир джоллада джюрюш бузулады, гестапону билдириулеринде джангы антифашист кьагъыт-

ланы юсюнден кёб айтылады. Сынгар «Авангард» деген ат кеси огъуна гестапону къулдукчуларыни къалтыратхан этеди. Ахыр кюнлери джууукълашханыни сезедиле ала. «Франта» бла аны кертти «Центри» — фашист гестапо — ахыр дыгаласха киредиле...

* * *

1944 джыл сентябрны онбиринден онекисине кече айырылгъан кёзююдо. Кече къарангыды. Ююю болгъан юююнде орунга джарашханды, ююю болмагъан да — таша ышыкъгъа. Быллай кёзюуде орамгъа чыкъгъан къоркъуулуду. Къарангы, кеч болгъанлыкъгъа, гестапону кёзлери, къулакълары бир минутха да джукъламайдыла; аскер патруль бла полицияды бу кёзюуде орамны неси. Аладыла, сормай-ормай, ач бёрюлеча, джукълаб тургъан юйлеге сугъулгъан. Аланы аякълары басхан босагъаны кыйынлыкъ джокълайды. Шахар шыкъыртсызды, алай а тынчлыкъ джокъду. Быллай шошлукъ чегетде эрши джанууар уугъа чыгъыб, къайсы болса да бир насыбсыз джанны бууаргъа кысылыб баргъан кёзюудечады...

Алай а, ма, бузулду тынчлыкъ. Печкув къаладан, асры кыызгъандан моторлары улуб, бир-бири ызындан тизилиб машинала чыкъдыла. Прагачы гестопону джууаблы къулдукчуларыдыла машиналада баргъанла, Алагъа башчылыкъ этген криминалистка бёлюмню баш секретары Блюмбергди. Вацлав майдандан ётюб, машинала къарангы орамгъа ташаядыла, ардан Миллет театрны къаты бла Суу джагъасы орамгъа чыгъадыла.

Ышаннга алгъанлары Форштовнде тёртюнючю номерли юйдю. Джаныуар, тишли ауузун кенг ачыб, джез тырнакъларын чыгъарыб, къаплы той ачаргъа барады.

Танг аласы бола, Горжчицовла терен джукъугъа бёлениб тургъанлай, къызыб келген машиналаны моторлары джукъланыб, тормаз тауушла чыкъдыла. Ала тохтар-тохтамаз, къолларында да сауутлары бла, гестапочула мыллыкларын джакъсыз юйге атдыла. Эшикле туююлген, хыны ауазла эшитилдиле. Ашыгъыш эдиле гестапочула. Джукълаб тургъан адамланы орундан тартыб аладыла, эс джыяргъа къоймайдыла, хар нени къатышдырыб, тинтиуюл этиб башлайдыла.

Эс джыйгъан эм алгъа Берта болады. Ол гестапочуланы арасында «Франтаны» кёреди. Провокаторну тартыныр, уялыр акъылы джокъду, хатерсиз къан алыб, къолунда гёроху бла айланады.

— Ай, къаны келлик сатлыкъ! Ай, мурдар, сен да быладанмыса? — деб къычырады Берта, асры джюрексингенден башха сёз табмай.

Ярослав Сова сёз къоратмайды, кёз къакъмагъанлай гёрохну Бертаны бетине бурады. Қъаны бетин, кёкюрегин джууа, ол полгъа джыгъылады. Алай а Берта ёлмейди: окъ, аны протез джаягъын чачыб, ауур джаралы этген эди...

Машинала джангыдан гюрюлдейдиле. Энди ала ызларына барадыла — Печкув къалагъа. Бир машинагъа Йозеф Горжчицни, Антонин Эрлих бла джаралы Бертаны атхандыла. Юслерине автоматланы быргъыларын буруб барадыла.

Аланы ызы бла Печкув къалагъа Людмила Кипованы да келтиредиле.

Аланы тюрьмеге атыб, гестапочула энтда джолгъа чыгъадыла. Кюн ортагъа Угерце элге джетедиле. Алай болгъанлыкыгъа—Патчовланы юйде кишини табмайдыла. Эрлай тинтиуюл этиб, биягъы машинала бла гестапочула вокзалгъа джетедиле. Анда Бедржих Патчны табыб тутадыла. Аны бла болуб къалмайдыла, джыйын джанлы сюргенча, къачханланы ызларын тюзете, тегерекге чабадыла. Божена бла Иржина Гаикованы элден тышында табыб тутадыла (бачхалада бугъунган эдиле ала).

Арта Печкув къаланы залында Патчовлары — Бедржих, Божена, Ладислав, Бедеуш: Горжчиовла — Йозеф бла Берта; Антонин Эрлих, Людмила Кипова, Иржина Гаикова, Герхарт Нойман тюбешедиле. Аланы арасында болмагъан «Франта» эди. Патриотла къан ауузлу болуб, туюлюб, эзилиб, ахыр джазуларын сакълапъан сагъатда, Франта — Сова, борчун бет джарыкълы толтургъан адамча, юсюн-башын джылтыратыб, орамда керпеслениб айлана эди.

1944 джыл октябрны 3-де чех патриотлагъа сюд этиледи. Сюдню протоколунда былай джазылгъанды:

«Немец халкъны атындан!

Терсленедиле:

1. Угерцеде 48-чи юйде джашагъан, 28. II. 1893 дж. туугъан элли Бедржих Патч.

2. Угерцеде 48-чи юйде джашагъан, 1. III. 1897 дж. туугъан Божена Патчева, кыз тукъуму — Теброва.

3. 12.II.1924 дж. туугъан ишчи Бедржих Патч.

4. 29.IV.1921 дж. туугъан шахтер Ладислав Патч.

5. Прага — 14-де, Форштевне орамны 4-чю номерли юйюнде джашагъан, 13.I.1891 дж. туугъан элли Йозеф Горжчиц.

6. Аны юй бийчеси, 14.IV.1899 дж. туугъан Берта Горжчицова.

7. Прага-Браникде, Ирасков районда 4-чю номерли юйде джашагъан, 18.XII.1915 дж. туугъан шофер Антонин Эрлих.

8. Прага — 14-де, Земинскийни орамында онунчу номерли юйде джашагъан, 9.VII.1904 дж. туугъан джарым чуутлу Иржина Гаикова.

VI. Прагада джергили сюдде кьуралгъан энчи сюдню камерасында 1944 дж. октябрны 3-де джабыкъ заседаниеде. Анга кьошулгъан-ла:

Джергили сюдню председатели Фрай;

Джергили сюдню кенгешчиси доктор Завар;

Присяжныйле.

Бедржих бла Божена Патчевланы, Йозеф бла Берта Горжчицовланы, Антонин Эрлихни терсге санаргъа эмда, граждан эркинликлерин сыйырыб, ёлтюрюрге; Бедржих Патчны — юч джылгъа каторга тутмакъгъа, Ладислав Патчны — эки джылгъа каторга тутмакъгъа, Иржина Гаикованы — тёрт джылгъа каторга тутмакъгъа.

Сылтаулары — влахта кьаршчы саботаж, сауут джайыу; кьаршчылыкьны организацияларын кьураугъа кьошулуу».

Людмила Кипованы ёлюмден кьутхаргъан кьарнында сабийи болгъаны эди. Немецлиге — Герхарт Нойманнга — сюд башха этилген эди.

Следствие баргъан сагъатда, сюд этилген сагъатда Ярослав Сованы атын сагъынмайдыла. Гестапочу Блумберг алай айтыб кьойгъан эди олсагъатда: властны излемине кьаршчы болмаз ючюн, тутмакъла бла байламды адамны сюдге чакъырлыкъ тюлбюз.

Къазийланы Борис бла аны чех шохларын Ярослав Сова сатхан эди. Алайлыгъын Ладислав Патч былай айтыб бегитеди:

«1944 джыл сентябрны 11-де тутхан эдиле бизни юйдегини — атам бла анамы, мени, мени кьарнашым Бедржихни. Мени тутхан полицейскийни тукъуму Червенка эди, Эвдомелицден эди ол. Ржещице деген элде болгъан эди ол. Алайдагъы управлениеге элтиб, эки кьолума бугъоула салыб, Едомелицеге келтирген эди. Ол кюн мени полицей управленнеде кьойгъан эдиле. Кече да анда кьалгъан эдим. Экинчи кюн эртденнгиде поезд бла Прагагъа элтиб алайдан Печкув къалагъа ашыргъан эдиле.

..1944 джыл сентябрны 12-де ...менден биринчи сорууну алыб, Прага-Панкрац тюрмеге салдыла. Артда да юч-тёрт кере алгъан эдиле соруу. Алай а кьолумдан келгенни джашырыргъа кюрешген эдим. Киши бла бетлешдирмеген эдиле мени. Соруу алгъан а гестапону комиссары Блумберг эди.

...Печкув къалада «Кинозал» деген бёлмеде, соруугъа келтиргенлеринде, Горжчицовланы, атам бла анамы, Антонни Эрлих бла Иржина Ганкованы кёрген эдим. Артда, фур-

гон бла элтген сагъатларында, таблыкъ тюшгенлей, атам Ярослав гестапону агенти болгъанын, ол атама къаршчы шагъатлыкъ этгенин шыбырдагъан эди. Атам айтхандан, Ярослав Угерцеде аланы тутханла бла бирге болгъанды. Печкув къалада соруу алыб, бизни Прага-Панкрац тюръмеге элтген эдиле. Биз анга джууукълашханлай, бомбалау башланды. Тюръмеде къалабалыкъ уллу эди, аны бла хайырланыб, дядя Йозеф Горжични къатына бардым. Ол да айтды Ярослав сатлыкъ адам болгъанын, Прага-Браникде аланы тутаргъа келгенин...

1945 джыл майны аягъында, Германияда концлагерден къайтханлай, мен гестапону агенти Ярославны излеб башладым. Талай замандан аны атасы-анасы джашагъан юйню табдым. Алагъа барыб, Ярослав деб джашыгъыз бармыды, деб сордум. Аны картлары къргюзтюрюклерин изледим. Меннге къргюзген картларындагъы гестапону агенти Ярослав болгъанын ажымсыз таныдым. Аны керти тукъумун алайда билдим. Ярослав Жиха.

Къартладан ол Прага-Виноградада Корунни проспекте джашагъанын билдим. Аны фатарында сынгар къатыны бла эки джашчыгъын табдым. Ярослав Жиха юйден 1945 джыл майны 5-де кетген эди, андан бери хапарыбыз джокъду, не болуб тура эсе да, деди Жиханы къатыны. Мени тилегим бла Ярослав Жиханы талай сураты бла бир-бир энчи къагъытлары берди. Бир къагъыт аны аты бла берилген эди, экинчи — Карл Лишканы аты бла... Аланы экисине да Ярослав Жиханы картлары джабышыб эдиле.

Айтылгъан документле бла Ярослав Жиханы фотография суратларын алыб полицей управлениеге баргъанымда, ол ёлгенди, деб билдирдиле.

...Къазийланы Борис къатыш мен оккупацияны кёзююнде немец фашистлеге къаршчы кюрешген эдим.

Мени къарнашым Бедржих Патч, портной Малец Антонин, мени бла экиде тургъан эгечим Людмила Кинова, устаз Вацлав Форт — ала бары да биле эдиле Къазийланы Борисни.

Къазий улу бла суратха талай кере тюшген эдик, алай а, тинтиуюл этген сагъатда, гестапо барын да алыб кетген эди...»

* * *

Фашистле айырылыб ол къачда уллу къыйынлыкъ салгъан эдиле. Джаныуарлыкъ этиб, террорну кенг къураб, антифашист къозгъалууну тунчукъдуругъа, кеслери джашауларын бир кесек созаргъа дыгалас эте эдиле. Ташатын кюрешгенлени башчыларындан бошау баш муратларыны бири эди. Ветишканы, Курканы, дагъыда башхаланы ёлтюрюб бошагъандан сора, 1944 джыл октябрда КПЧ-ни ташатын ишлеген Ара Комитетини белгили къуллукъчусу Эмиль Шевчикни соядыла.

Богницде психиатрия больницада, кесин шашханча этиб, кёб кюрешеди Эмиль Шевчик, гестапочулары алдаб. Ташатын ишлеген Ара Комитетни кассасын, аны таша затларын билдирмез ючюн этген эди алай, къолгъа тюшгенинде. Богницни ташатын ишлеген адамлары

Шевчикни къачырыргъа умут этиб тура эдиле. Джоллары болмайды—аланы кеслерни тутуб къояды гестапо.

1944 джыл октябрны 10-да больницагъа гестапону машинасы келеди. Эмиль Шевчикни Терезин тюрьмеге элтедиле. Тюрьмени арбазында Штефан Ройко деген джаллатны эсирген нёгерлери Ройкону буйругъу бла, сюд зат да этилмегенлей, алайда, арбазда, тьююб ёлтюрюб къоядыла.

Къазийланы Борисни ёлтюрген башкесерле эдиле Эмиль Шевчикни ёлтюргенле да. Ала къаннга ненча адамны боягъанларын билген къыйынды. Не ючюн десенг, Терезин тюрьмеде антифашистлени, коммунистлени, джесирлени, чуутлуланы къырыб тургъандыла.

Мурдарланы бары да тюшмегендиле къолгъа. Энтда джашайдыла аланы кёблери джер-джерде бугъунуб, атларын тюрлендириб...

1945 джыл Чехословакия азатланган кюнледе аманлыкъчыланы кёблери тутулгъан эдиле. Кёб атлы, кёб бетли провокатор Ярослав Жиха уа майны бешинде кесин тагъыб къойгъанды.

* * *

Кюнле, айла, джылла оза, биз хапарын айтхан къыйын кёзюу узакъдан узакъгъа кете барады. Алай а бизни бююнню насыбыбыз ючюн джан бергенлени атлары унутулмайдыла, джюрекле унутмайдыла аланы. Джашауну сакълаб ёлгенлени атлары биргебизге джашайдыла.

Къазийланы Борисча, къазауатны биринчи кюнлеринден башлаб джанларын аямай кюрешгенлени кёблери джетмегендиле Хорламны кьюуанч кюнюне. Хорламгъа элтген джолда джигитлик этиб джыгъылгъанла, ёлюб кетгенле — кёбдюле ала. Ала-ны арасында Борисни аты да сый бла сакъланлыкъды туугъан халкъыны арасында.

Ташкепюрде уа, Борисни туугъан элинде, бюгюн аны атын билмеген сохта джокъду. Аны юлгюсю патриотлукъгъа, интернационалист иннетге, халкъны, туугъан Совет джуртубузну керти уланыча сюерге юретеди.

Хапарсыз болуб тургъан Борис, арадан кёб джылла озуб, туугъан джуртуна джигитча къайтханды. Джигитликге уа ёлюм джокъду.

ДОКУМЕНТЛЕ БЛА СУРАТЛА

АРХИВНАЯ СПРАВКА

По документам партийного архива Карачаево-Черкесского обкома КПСС установлено, что постановлением бюро Карачаевского обкома ВКП(б), протокол № 11, § 1 от 15 февраля 1938 года т. К а з и е в Борис Хаджи-Мурзаевич, рождения 1918 г., член ВЛКСМ с 1934 г., образование среднее, последняя работа — инструктор Уполкомзаг СНК, выдвинут на должность помощника Карачаевского областного прокурора.

Основание: ф. 45, оп. 1, д. 75, л. 112.

*Зав. партархивом
обкома КПСС*

А. ТИТОВ.

19.V.72 г.
2-аф.

КОПИЯ

**ПРИКАЗ № 1126
ПРОКУРОРА РСФСР**

гор. Москва

4 ноября 1938 г.

§ 1.

КАЗИЕВА Б. Х. с 26 сентября 1938 г. считать освобожденным от должности пом. прокурора Карачаевской автономной области с отчислением из органов прокуратуры в связи с призывом его в РККА.

Основание: сообщение прокуратуры КЧАО.

П. п. и. о. прокурора РСФСР

ВОЛИН

Копия верна:

Прокурор отдела кадров

(БУБЕННОВА)

**ВОЕННО-МЕДИЦИНСКИЙ МУЗЕЙ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ СССР**

АРХИВ

военно-медицинских документов

17 сентября 1973 г.

№ 5440

Сообщаю, что: политрук 229 с/п КАЗИЕВ Борис Хаджимурзаевич, 1918 г. р., на фронте Советско-Финляндской войны 9 марта 1940 г. получил сквозное пулевое ранение в области левого плечевого сустава, по поводу чего находился на лечении (дата и где — не указано), откуда выбыл 1 апреля 1940 г. в санаторий «Хилово».

Основание: История болезни № 529 ЭГ (не указан).

Начальник 4 отделения

БОРИСОВ

Пану Бедржиху ПАТЧЕВУ
Угерце, окр. Лоуны
15.II.1944 г.

Я, Борис Казиев, воин рабоче-крестьянской Красной Армии попал в плен фашистской Германии, затем бежал из лагеря военнопленных (Дрезден, Шт. лаг. 304, позже переименованный на Шт. лаг. «4 Б» Мильберг), из пленного превратился в вооруженного террориста против немцев, в период с 12.X.1943 г. по 16.II.1944 г. я скрывался от преследования гитлеровской полиции в доме пана Бедржиха Патчева; свои акции против гитлеровцев я проводил в тесном контакте и с конкретной помощью пана Бедржиха, его жены п. Божени и сыновей Ладислава и Бедоуша. Эту рекомендацию, написанную мною собственноручно, даю Бедржиху Патчеву, как свидетельство его большой симпатии и конкретной помощи русским в борьбе с гитлеровской Германией, которую он оказывал и оказывает с риском для своей жизни и жизни всей семьи. Свидетелями тому являются граждане: Ирмаковы, проживающие в том же селе (Угерце), и учитель села Теплице Вацлав Форт.

Выражаю безграничную благодарность Патчевым за их участие в борьбе с гитлеровской Германией, за сближение двух братских народов — русского и народа Чехословацкой республики, которому желаю в скором будущем увидеть независимую и свободную от немецкого фашизма республику, получить политические права и социальную свободу.

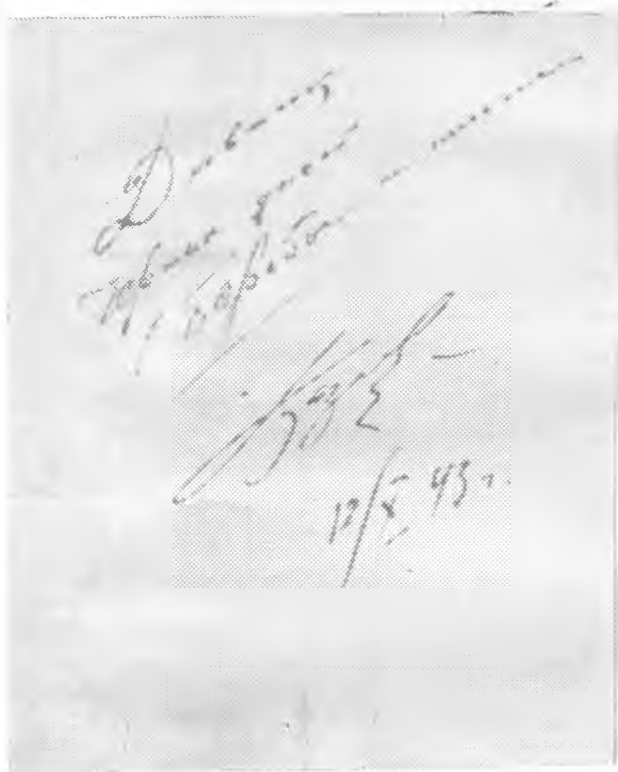
КАЗИЕВ.

Къазийланы Борис Берджих Патчка берген шагъатлыкь къагъыт.

(Перевод с чешского)

**Выписка из книги заключенных с 1944 года —
тюрьма Прага—Панкрац**

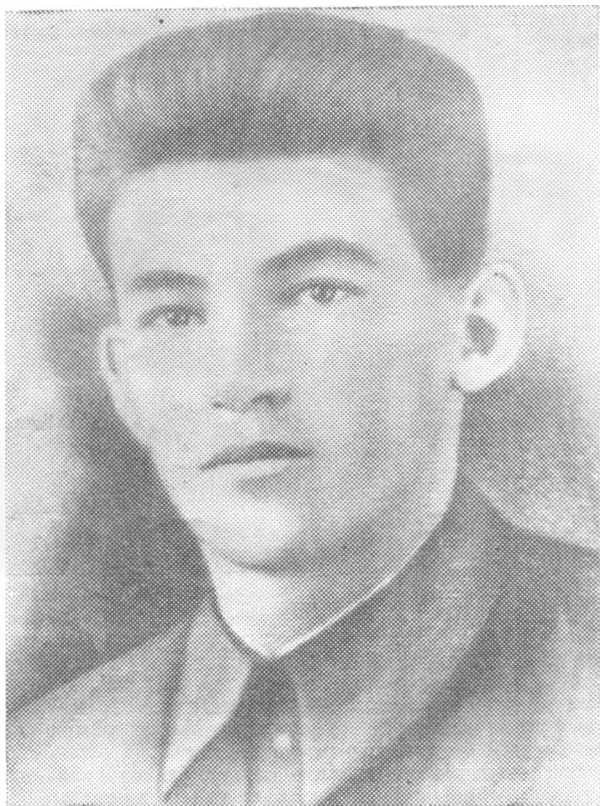
№ 25053 — КАЗИЕВ Борис, 1918 г. р., урож. Петровки — СССР, учитель из Ленинграда, женатый, подозревается в подпольной деятельности, арестован пражским Гестапо-IV а 2 ЛЕИМЕР (одиночная камера) — 3.4.1944 г. в 21.00 ч., умер в Терезине 26.5.1944 года.

«Кюреш бла джесирликни къара кюнлериини дневниги» — Къазийланы Хаджи-Мырзаны джашы Борисни дневнигини тышы. 1943 джыл джазылгъанды ол.

Бу дневник 1967 джыл Прагада табылгъанды. Апы юсюнден ол джыл «Ингирги Прага» газетде, «Ленинградская правда», артда «Ленинин байрагъы» газетде басмаланганды.

... менге джангыз бир джол барды -- ол, кесими бор-
чуму сезиб, кяанымы ахыр тамчысына дерн кюрешну-
дю. Мени кьолумда энтда барды сауут, ол мен 1941
джыл июлну 14-де тас этген сауутча болмаса да», --
деб джазады дневникни бу бетинде Борис.

Къазийланы Хаджи-Мырзаны джашы Борис.
Суратха Къызыл Аскерде къуллукъ этерге кетгинчи
тюшгенди: Къарачай автоном областны прокуроруну
болушчусу болуб ишлеген сагъатында, 1938 джыл сен-
тябръа дерн.

Къазийланы Борис кърнашындан туугъан къызчыкъ бла бирге. 1940 джыл майда тюшгенди суратха. Борис, 1939 джыл 229-чу полкнуну политругу болуб, Азатлау походха къошулгъанды. Артда акъ финнге кършчы къазауатда джигитча сермешгенди. Маннергеймни кючлю бегинген бетджанларын алгъан сагъатда этген джигитлиги ючюн командование сагъат бла саугъалагъанды. Ол сермешнуде билек къошундан джаралы болгъанды, Ленинградда госпиталда, «Хилово» деген санаторийде джарасын бакъдырыб, юнге отпускакъа келген сагъатда тюшгенди суратха.

Бедржих Патч — чех антифашист. 1943 джыл кьачдан башлаб 1944 джыл февралгъа дери Борис аны юйюнде тургъанды. Биргелей кюрешгендиле фашизмге кьаршчы. 1944 джыл кьачда Прагада гестапо ёлтюргенди. Кьаршчылыкьны организацияларын кьурагъа болушханды, сауут джыйгъанды, саботаж кьурагъанды, фашист властлагъа кьаршчы хапарла джайгъанды, деб терсленгенди коммунист Бедржих Патч.

Бедржихни патриотлукъ ишине Къазийланы Борис уллу багъа бериб, анга шагъатлыкъ кьагъыт бергенди.

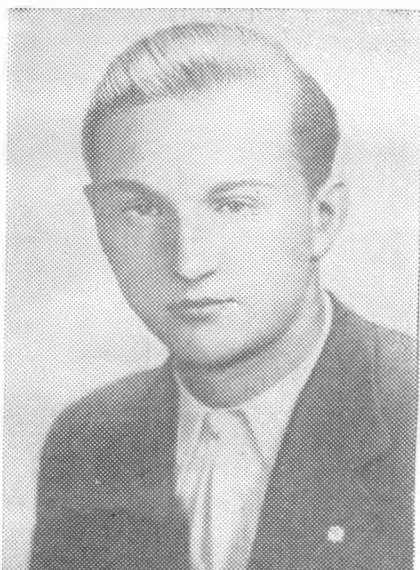

Патчева Божена — «Мама Божена», Бедржихни юй бийчеси, 1897 джыл туугъанды, 1944 джыл ноябры 24-де гестапо эри бла биргелей ёлтюргенди.

Божена, эри бла бирге ишлегенича, эки джашын да патриотла этиб ёсдюргенди.

Джумушакъ джюрекли огъурлу ана, адамлыкъ сыналгъан кыйын кёзюде, кърккъуудан баш бурмай, фашизмге кършчы кюрешгенди.

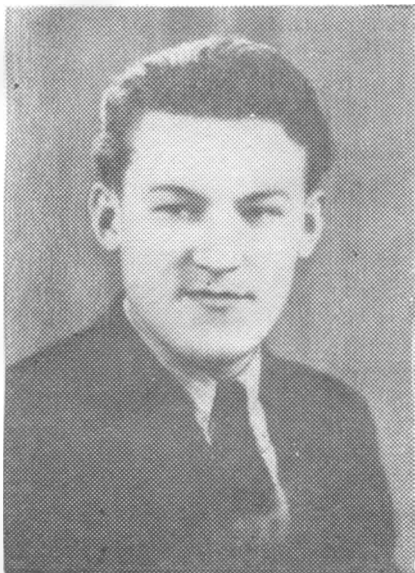
Къазийланы Борис аланы юиге келгенинде, джашларындан кери этмей, анга да кесини уланынача къайгъыргъанды. «Мама Божена» деб эркелетгенди Борис аны.

Ладислав Патч — Бедржихни тамада джашы, 1921 джыл туугъанды. Атасы бла анасы къатыш тутулгъанды. Гестапо каторга тюрге атаханды 1944 джыл октябрда, ёллюк джеринден 1945 джыл майда совет аскерле бош этгендиле, бусагъатда да сауду.

1943 джыл къачда Къазийланы Борисни юйге алыб келген Ладислав болгъанды, немецлеге къаршчы кюрешде Борисге кёб кере болушханды. Ладислав кеси айтхандан, Борис бла бирге суратха талай кере тюшгенди, тинтиуюл этген сагъатда гестапо алыб кетгенди суратланы.

Тутмакъдан чыкыгъандан сора, аланы барын да джойгъан провокаторну — Ярослав Жиханы — аманлыкъларын айгъакълар ючюн уллу болушханды.

Бедржих Патч — Бедеуш, Патчевлени экинчи джашлары, Ладиславны кичи кърнашы, 1924 джыл туугъанды. 1944 джыл къачда юч джылгъа каторга ишлеге сюд этилгенди, Германияда лагерлени бирине ашырылгъанды. Тутмакъдан 1945 джыл совет аскерле азатлагъандыла, бусагъатда да сауду.

Къазийланы Борисни юсюнден хапарла айтады, биз Чехословакиягъа ийген суратлада Борисни таныб, ала бла бирге кюрешген совет аскерчи ол болгъанын кърнашы къатыш ол да бегитгенди.

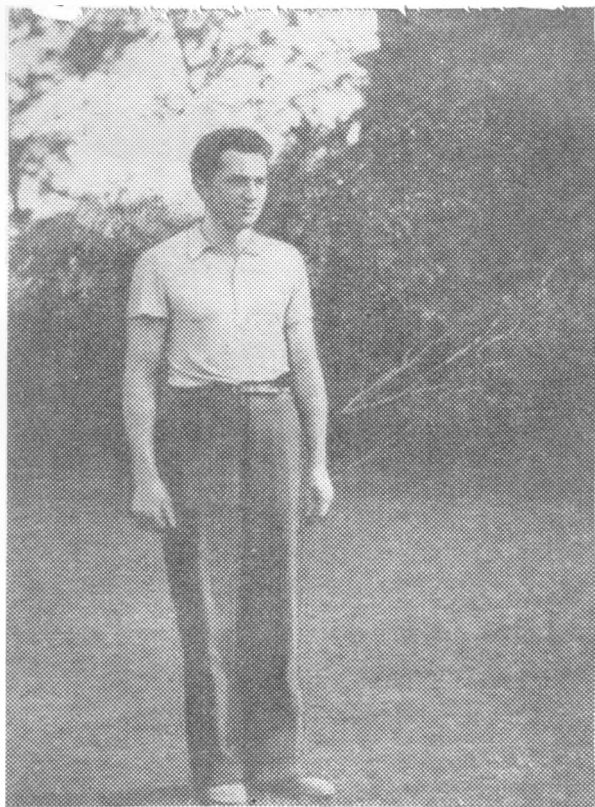
Немецле Чехословакияны кючлеб тургъан сагъатда, аны зор бла шахтада ишлетгендиле, алай а джаш патриот немецлеге кършчы кюрешиб тургъанды тутулгъунчу.

Берта бла Йозеф Горжичцов. 1944 джыл ноябры
24-де гестапо ёлтюргенди. Алагъа да Патчевлегеча
терслениу салыннганды. Прагада Къазийланы Борис
аланы юйлеринде джашагъанды.

Иозеф Матейчек — коммунист, 1939 джылдан башлаб ташатын ишлегенди, фашист режимге кършчы кюрешгенин билиб, тутаргъа излеб тургъандыла эртдеден огъула. 1944 джыл мартда Къазийланы Борис бла бирге келе тургъанлай, полицияны засадасына тюртюлюб, аланы бирин джаралы этиб къачады. Ташатын ишлеген Центр бла байламлы болады. Гестапо Матейчекни 1944 джыл мартны 27-де тутады, майны 23-де анга суд этиледди. Коммунист партияны члени болгъаны ючюн, фашист властлагъа кършчы кюрешгени ючюн, джанында сауут джюрютгени эмда аны хайырландыргъаны ючюн сюдню бегими бла ёлтюредиле.

Антонин Эрлих — коммунист, Прагада Қаршчылыкны организациясыны членн, Горжичовланы джуугу, Қъазиланы Борис бла байламлы болады. Фашизмге қаршчы кюрсигени ючюн гестапо 1944 джыл ноябрны 24-де ёлтюргенди. Патчевле бла бирге этилгенди сюд.

Лоун округда Угерцы эл, Патчевлени юлерини ар-
базы. Бу юйде бугъунуб турганды Борис.

Оккупацияны заманында бу юйде сауут джашырыб,
радио хапарла алыб, аланы кюрешчилеге джайыб тур-
гъандыла. 1944 джыл джай Къаршчылыкны радио-
станциясын мында орнатыргъа оноулашхандыла.

КЪЫЙЫН КЮНЛЕДЕ

Акъбайланы Идрис-ни джашы Исмаил, 1916 джыл Учкуланда туугъанды, ВКП (б)-ге членнге 1935 джыл киргенди, 1934 джыл Микоян-Шахарда кооператив техникуму бошагъанды. Облпотребсоюзда, финанс бөлүмде,

Микоян-Шахарда урунганланы депутатларыны шахар Советини джууаблы секретары болуб ишлегенди.

1939 джыл сентябрь айда аны Кърал къоркъуусузлукъну органларында ишлерге джибердиле. Кърал къоркъуусузлукъну кичи лейтенанты Акъбайланы Исмаил НКВД-ни Учкулан район бөлүмюню тамадасы, артда, тамада лейтенант этгенден сора, НКВД-ни Микоян район бөлүмюню тамадасы болгъанды.

Уллу Ата джурт къазауатны джылларында, бизни областны джерин немец оккупантла кючлеген кёзюуде, «Ата джурт ючюн» деген партизан бөлөкде тахчасы къауумгъа баш-

чылыкъ этгенди. 1942 джыл июнну 27-де «Ата джуртну партизанына» деген экинчи дараджалы медаль бла саугъаланнганды (ёлгенден сора). 1941-1945 джыллада Ата джурт къазауатда немец-фашист кючлеучюлеге къаршы кюрешде этген джигитлиги бла эркишлиги ючюн СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1965 джылдан Указы бла Къызыл Джулдузну ордени бла саугъаланнганды.

Карачаевск шахарда орамланы бирине Акъбай улуну аты аталгъанды.

...Август. Эртденги. Микоян-Шахар къуушуу болгъанды. Аны Ташкёпюр таба баргъан кенг орамыны огъары къыйыры сюреминде, ич ишлени область бёлюмюню юйюнде, танг джангы атханлыкъгъа, адам кёбдю. Къуллукъчула ашыгъыш къымылдайдыла: бир-бир къагъытланы кюйдюредиле, бир-бирлерин да, къаты къысыб, къайры эсе да элтирге хазырлайдыла. Сейфлени, стол ящиклени, шкафланы тинтиб, бир джазылгъан къагъыт къоймай къоратадыла.

Кёб турмай, бир адам да къалмай, арбазгъа чыгъадыла. Ашыкъгъанлары танылса да, арсарлыкъ джокъду. Хар не белгиленген план бла, этилген оноугъа кёре барады. Юслеринде джолоучулукъгъа келишнулю кийимлери, сауутлары. Къарамларында, — таукеллик.

Арбазда джерлениб тургъан атланы къатына келиб хар нелерин тинтедиле, айылланы бегирек тартадыла.

Сюеги алай уллу болмагъан, уллу къара кёзлери бла, къалын къош къашлары бла бир

джаш адам ат белине артмакъланы тюзетиб, къанджыгъасына туюкю къара джамчыны къантарады. Аны ариу къыйылгъан джумушакъ эринлери бир-бирине къаты къысылыбдыла. Бу субай санлы джашны хар халисинде деменгилилик бла гыртчылыкъ танылады. Акъбайланы Исмаилды ол, джангы къуралгъан «Ата джурт ючюн» деген партизан бёлекни тахчасы къауумуну тамадасы.

Тёбентин заман-заманы бла, кёк кюрюрегенча, джерни дюнгордетиб, хыны тауушла эшитиледи. Ала джууукълашыб келгенчадыла. Кече дюнгордеген тауушла чыкыгъан джанында, кёкню этеги къарамны къарангы сызына къошулгъан джерде къалтырауукъ джарыкъ кёрюнюб тургъанды, джарыкъ шынкъартны от тилин джел тарагъанча. Немец аскерле Микоян-Шахаргъа джууукълашхандыла.

Атлы бёлекни тамадасы Исаков Михаил атылгъан тауушлагъа къулакъ тигеди. Сагъышлыды аны къарамы, сёзюн кёбге созмайды. Хар айтханы кесгинди — бары ангылайдыла.

— Хайдагъыз, джашла! Тебрегиз, кечикмейик, — деб ауузлугъун чайнай тургъан аджирге минеди.

Джашла мычымайдыла. Ат белинде орамгъа чыгъадыла. Алайда уа — къартла, тиширыула, талай сабий. Юйде олтуруб туралмай, адамларын ашырыргъа келгендиле. Тюбеширлеми энди, къалай болур джазыулары? Джауну хорланнгына джокъду ишек, алай а къайсы насыблы тюбер ол къууанч кюннге?

Былайда атлыла бир кесекге мурукку этедиле. Къысха сёзле. Кёб сагъыш бла сезимге

бөленген сөзле. Джюрекден джюреке бар-
гъан, семизленн къозгъагъан сөзле, айтылмай
къалгъан сөзленн танытхан къарамла...

Исмаил, сабийчиги бла юй бийчесин эрке-
летирге адамладан тартынса да, ийнакъла-
гъан къарамы бла алагъа кёл береди.

— Къоркъмагъыз, джигит болугъуз. Бир-
биринге билек болугъуз, болушугъуз. Фашист-
ле аякъ орунлу боллукъ тюлдюле. Унутмагъыз
айтханымы: Къызыл Аскер мукъут ийнс этди-
риб чыгъармаса кёрюрсюз алашы, — деб кёл
береди къартлагъа ол.

Бир акъсакъл къарт, джыламукъ ургъан
кёзлерин зыбыр къол аязы бла сюрте, былай
айтады:

— Аллах айтсын, джашым, аллах айтсын.
Алай а ортабызда къалсагъыз иги тюлмю эди?
Джашырыр эдик, эл ичинде болсагъыз, бири-
бизге болгъан болур эди барыбызгъа да.

— Огъай, акка. Бизни джаудан къачхан-
лыгъыбыз, андан бугъуунганлыгъыбыз тюлдю.
Кюреш алкъын аллыбыздады, бизни орпубуз
а кюреш болгъан джердеди. Джау хатерсиз,
кечимсиз джауду, бир-биринге сакъ болугъуз.
Биз а алагъа тынчлыкъ бермесбиз, рахат къал-
кьюу табмазла бизни джерледе, хар агъач,
хар таш алагъа ёлюм чачыб атылыр, ашыкъ-
масынла... Да, эсен болугъуз, сау къалыгъыз,
кьюуанч бла тюбешейик.

— Джолугъуз болсун, сау джюрюгюз, джаш-
ларым. Джер бир джутар эсе уа халкъны кю-
нюн мутхуз этген маджаланы. Сизни уа сакъ-
лаб турлукъбуз, аллыгъызгъа къараб...

Атлыла бир-бири ызындан тизилиб орамны
ёрге буруладыла. Ташлы, чегетли тар джолла

аланы кьоркьутмайдыла. Къайры эмда нек баргъанларын, не ючюн кюрешриклерин биледиле. Ата джурт кьоркьуугъа тюшгенди, хар адам бу кыйын кюнледе кесини граждан борчун толтурургъа керекди. Исмаил а ёлюрге да хазырды джурту ючюн.

* * *

...Сентябрны ал кюнлеридиле. Тубан джаумла, сууукъ кечеле. Ач бёрюлеча, фашист карателле, аланы эгетлери «Ата джурт ючюн» деген партизан бёлекни ызындан тюшюб айланганлы талай кюн болады. Къысха, хатерсиз сермешиуле. Богъурдакыгъа дерн сауутланган, эсирген карателлени саны кёбдю. Партизанланы саны, сауутлары аз болса да, бой бермейдиле кюндюз. Кече уа кьоркьадыла алагъа тиерге карателле. Джер-джерге постла салыб, къызбай джюреклерине аракыы бла от алдыра, танг джарыгъын сакълайдыла, эртдепбласында кече кьоркьгъанлары ючюн, тынчлыкълары бузулгъаны ючюн дерт алыргъа, биягъы партизанланы ызларындан тюшерге хазырланадыла.

Ташкёпюр ёзенни таша дорбунларыны биринде — талай адам. Дорбунну аллына ышыкъ этиб, ортасында от тамызгъандыла. Тубанлы кечеди да, тышындан къарагъан тютюню айырыб эслеяллыкъ тюлдю. Кийимлерин кебдиредиле, къалгъан окъларын, сауутларын тергейдиле.

Азыкъ хазна да къалмагъанды. Ала бла халпар джюрютючю къошлагъа аякъ басарча

тюдю, кюн аманны къаргъаларыча, карателле, полицайла тегерекни басхандыла.

Исаков Михаил терен сагъышха киргенди. «Къачхы кюн аманла башлангандыла. Къышха бу тегерекде база къуарача таблыкъ да къалмагъанды. Болум кыйын болгъанды. Саут-саба азды. Нарсана тегерегинде партизанлагъа къошулургъа керекди. ...Мурукку эте турургъа заман джокъду. Былайдан ары бир чыкъсакъ, энтда кюрюбюз ким кимни табан тюбюн къыздырса да... Нек мычыды экен Исмаил?»

Кеси да эслемей тургъанлай, арт кезюуде кез къысмагъан командир джылы от джагъада, мылы кийимлери тююнлей, къалкъыугъа кетеди. Эрикген улу, командирни къатында олтуруб, отну акъырын ышырады. Джангур таууш болмаса, шыкырт джокъду. Дорбунну тегерегинде рахатлыкъ уюб тургъанча кюрюнгенликге, къарангыны къанат тюбюнде къоркыуу да, аман иннет да бугъуб турадыла. Ала партизанланы аякъ ызларындан къалмай келгендиле бу ёзеннге дери.

— Михаил, Михаил...

Исаков кезлерин ачыб къараса, — юсюнден джамчысын да тешмегенлей, Исмаил аны алына сюелиб тура.

— Не хапар, Исмаил? Чыгъаллыкъбызмы?

— Хапарла бизге кереклисича тюдюле. Алай а сакъларча таблыкъ джокъду...

Гестапочула бла полицайла партизанланы ызларындан тюшюб, аланы джолларын кесер ючюн Акъ Къая тюбюнде Уллу Айры бла Гитче Айрыда, ёзен башлада постла салгъан эдиле. Къошлада да, эртденбла чегетни тараб

чыгъаргъа хазырлана, бал чибинлеча гюрюл-дей, эсирген карателле кѣб эдиле. Кишини не тышына чыгъаргъа кѣоймай эдиле, не келгенни тинтмей кѣоймай эдиле. Тюз адамла партизанлагъа болушур мадар табмай эдиле. Душман партизанланы бу батыуда ууучха джыйыб кѣояр муратлы эди. Джашла танг атхынчы чауулладан чыкъмасала, ауушдан ѳт-меселе, боллукъ тюл эди.

— Ма алайды хапар, командир джолдаш. Мени сартын, заманны ашырмазгъа қерек-биз, — деб бошайды кесини хапарын тахсачы.

— Хайыр. Хазырланыгъыз джолгъа.

Кѣб турмай кѣарангы, джауумлу кече талай атлыны кѣлеккеси, терекле ичинден чыгъыб, ѳзенни огъары джанындагъы кѣошланы тюбю кѣулакъчыкъ бла сыртла таба ауады.

Исмаил, адетдеча, алгъаракъда барады, кѣалгъанла аны ызындан. Кѣоркѣуулу зат болгъанлай, ол белги берликди.

Сыртла бла, кѣулакъла бла аууб, Уллу Айрыны тѣбен джаны сюремде, Акъ Кѣая тюбюнде, танышларыны кѣошуна джууукълашадыла. Ол кѣыйырда эди. Анда душман болмагъанын биле эди Исмаил. Атлыла, джоппу джыйылыб, бир кесекни мурукку этедиле. Сора кѣош таба буруладыла. Кѣошну иеси партизанла бла эртдеден бери джюрюте эди байламлыкъ, алай а, ауруулу эди да, аланы биргесине кѣошулурча хыйсабы джокъ эди.

Атланы кѣошну таша джанына тартыб, джашла кѣошну иеси бла кѣысха ушакъ этедиле.

— Тюненеден бери мени талай кере джокълагъандыла. Ишек эте болурламы деб турама.

Айрыны сакълайдыла. Энди танг да атады кёб турмай. Юслерине тюртюлюб къалырсыз деб къоркъама. Не мадар этсин адам, билмегениме, тейри. Азыкъ бла къалайсыз? Хазыр затчыкъларым бардыла — ала барыгъыз... Къошха чакъыра турурча тюдю, не болады, не къалады, танг белги бергинчи, бу къуршоудан чыгъаргъа керексиз. Тубан болмаса, джарыр заман да болгъанды...

Болушлукъ керек сагъатда тенглеринге болушмасанг, андан уллу бушуу не болур джюрекге? Не этсин? Не бла болушсун алагъа? Атлыланы ауаналары ташайгъандан сора да кёб турду къош аллында сюелиб, тенглерини ызындан тарала, ол киши.

Танг атды. Чаууллагъа илине, акъсыл тубан ёрге кёлтюрюлюб барады. Тёбендеги сыртланы кюн джылтырата башлагъанды, Акъ Къаяны кёлеккеси тюшюб турады джууукълагъа ансы.

Мийнкден кечеги ишибизге бир къарайыкъ дегенча, мамукъ къыппалача чырмала, акъ булутла тау башлагъа къоннгандыла. Джарыкъ кюн таякъла кюн бетлени ышартхандыла. Бир тукъум бир затха къарамай, табигъат кесини этиучю ишин этеди.

Мында уа, тюбюнде, партизан джашла чаууллада бугъуннгандыла. Ала — талай адам, аланы ызындан тюшюб айланнганла уа—кёб.

Къысха заманны ичинде немец кючлеучюле-

ге талай чабыуул этгендиле. Къарачай таула-
да дагъыда барды талай партизан бѣлек, ала-
й а ала энди Нарсана тегерегинде джюрю-
генлеге къошулгъанны таб кѣргендиле. Бу таб-
сыз болумда андан башха джоллары джокъ
эди. Алай болгъанлыкъгъа джол кесилгенди:
карателле джолланы, ауушланы джабханды-
ла, къапхандан чыкыгъанча, аланы тузагъын-
дан чыгъаргъа керекдиле.

Ташланы джанына къысылыб, кѣзюлдюре-
уок бла Уллу Айры таба къарайды Исаков.
Кюн ариу джарытыбды Айры башын. Алайгъа
чыкъсала, къутулургъа боллукъ эдиле. Джуу-
укълаша келиб, табыкыны мараргъа керек-
ди.

— Исмаил, энди сен алгъа бар, бир кѣрей-
ик ёталлыкъ эсек. Башында адам эсленмей-
ди, — дейди командир.

Кѣкенледен атланы чыгъарыб, башларын-
дан тартыб, ёрге таяна башлайдыла. Айхай,
ала олсагъатда билселе уа карателлени бир
къаууму, аланы эслеб, тѣбен джанындан джу-
уукълаша келгенлерин. Биреулени да айры-
гъа чыкыгъан джолну тубюнде бугъунуб тур-
гъан полицайлагъа ийгендиле хапар билдире.

Исаковну къаууму билмей тургъанлай, тѣ-
бен джанындан, къурмач чартлагъанча, шкок-
ла атылыб башлайдыла, алагъа автомат чыкы-
ырдагъан тауушла къошуладыла.

Партизанла эс ташламайдыла, ташла арты-
на, джаргамлагъа къысылыб, къолда болгъан
саут бла джууаб этедиле. Алай а, не медет,
партизанлада саут-саба азды, окълары джет-
мейди.

— Аяб атыгъыз. Айры таба джанлай ба-

райыкъ, — дейди Исаков Михаил, чубур сах-
тиян тончугъуну кёкюрек туймелерин теше,
алгъа силкинирге хазырланыб.

Партизанлагъа окъладан бугъунургъа чау-
уллада таб болгъанлыкъгъа, джаулагъа да
болушады ол таблыкъ. Ала уа джууукъдан
джууукъ кириб келедиле.

— Атлагъа минигиз. Ызыбызгъа къайтыр-
гъа джол къалмагъанды. Айрыгъа... Ёталгъан
мурукку этмегиз. Хайдагъыз!

Эрлай атлагъа миниб, кенделен джаяу
джолчукъ бла мыллыкны ёрю сюремге атады-
ла. Алай а Айры таба, быланы джолларын кесе
талай атлы тырнакълаб келгенин эслейдиле.
Дженгил къымылдаргъа керекди.

Исмаилны аты, кеси да тирирекдиле. Ол
алгъа чыгъыб барады. Ма, айры да... Талай
адам аллына чабадыла. Алай а джамчы этек-
лерин джел тарай, ол аланы юсюне къушча
учады. Гёрохдан тохтаусуз ата, аланы муш-
тукъул этиб, къатлары бла шыб деб озады.
Ары ётюб, нёгерлерин джокълай, атны джю-
генин тарта, ызына бурулады. Олсагъатлай
кёкюрегин сермей, атдан кетеди. Мурдарны
къолундан чыкъгъан окъ тау къушну джа-
шаун юзеди

Исаков бла Эрикген улу Исмаил къутул-
ду деб тура эдиле, энди уа, алагъа да башы-
на чыгъаргъа бир кесек къалгъан сагъатда,
алларына сауутладан от джаудура, атлы бё-
лек чыгъады — джолларын кеседи. Исаковну
къолуна окъ тийиб, ол атдан кетеди, Эрикген
улу болушургъа чабады. Ол кесек мурукку-
чукъ бла хайырланыб, джаула партизанланы
къуршоугъа аладыла...

Уллу бушуу тюшгенди Акъ Къалагъа. Залимлик кыдыргъан кёзюуде, айланма сууну башына кёмюк, джонгурчха къалкъыгъанча, къайда масхабсыз, къайда тутхучсуз, бирер сауут алыб немец джаллатлагъа тагъылгъанды да, ала аз болсала да, элни бетин джоядыла. Ма бююн да айланадыла ала ат оюн этдириб, бир джигитлик этгенча. Халкъны ирияты да бир джетерге унамайды алагъа...

Кюн бир ачыла, бир джангур джауа тура эди ол кюн. Акъ Къая тубюнде партизанланы тутхандыла деген хапар джайылды элге.

Кёб турмай хапарны кертилигине да ийнандыла. Эки адамны тегерегин алыб суу ызына эндирдиле. Аланы бири Исаков, экинчиси Эрикген улу эди. Джашлары фронтда къазауат этген анала суу алыргъа Къобаннга энучю джолну онг джанында, таш хунаны къатында, аланы экисин да ёлтюрөдиле джаллатла.

Сыйлары бла джашагъанча, тобукъланмай, кечим тилемей, башларын мийнкде тутханлай, ёхтем ёлдюле коммунистле.

Не ючюн кюрешгенлерин биле эдиле ала, ийнана эдиле хорлам келлигине. Бир такъыйкъагъа экили болмагъанлары аны ючюн эди.

Мискин, такъыр, кызбай кёллю адамла эдиле ол кюн алайда джигитлеге къол кёлтюргенле...

Гестапочула партизанла ёлгенден сора да къоркъа эдиле аладан. Кийимлерин, затларын тонаб, алай кёмген эдиле Исаков бла Эрикген улуну индекге, ёлюклерин джууукъларына берирге унамай.

Экинчи кюн Эрикген улуну атасы бла эгечи арба алыб келген эдиле, ёлюкню элтирге. Атасыны бети кетиб, джюрегин уллу бушуу басыб болса да, кёзлери кьургьакъ эдиле. Эгечи уа ол кюн кьаллай бир эзилген эди. Кючу джетмей эди дерт алыргъа ансы, джюреги чырт кишиден кьоркьмай эди. Фашизмге, Гитлерге, аны эгетлерине, джаллатлагъа да айтмагъаны джокъ эди.

Кечеси бла кьоратыб кетген эдиле ёлюкню. Исаковну да арадан бир кюн озуб алай элген эдиле. Эки ёлюкню кьоратыргъа да алайда джашагъан бир киши болушхан эди.

Акьбайланы Исманлы ёлюгюн а эсирик джаллатла селеке этерге умут этген джерлеринде Къызыл Къаладан бир кьарт бла аны эки джашы кьара кьазауат этиб сыйыргъан эдиле, кеслерини джашауларына кьоркьуу сала. Артда Ташкёпюрде асырагъан эдиле Исманлы. Ташкёпюрдеги кьабырлада эм сыйлы кьабырланы биринди джигит партизан джатхан кьабыр...

Кьыркъ джыл болуб барады совет халкъ Уллу Хорламны болдургъанлы. Ол хорлам ючюн джан бергенле халкъны эсинде хурмет бла сакъланадыла. Аланы ишлерин алгъа джангы туудукъла элтедиле. Унутулмайдыла Исаковну, Эрикген улуну, Акьбай улуну атлары да.

Къыйын кюнде Ата джуртларын сатханланы, джаугъа этек, дженг болуб джюрюгенлени уа халкъ, тотну джууб кьоратханча, ортадан кьоратханды. Алайды джашауну джоругъу: историяны чархына тыйгъыч болама деген аны тюбуне тюшмей кьалмайды.

КЪЫШХЫ КЕЧЕ

Саман юйню терезелерин джылтырауукъ акъ кырау джабханды. Оджакъны улугъаны, чапракъсыз терек булчукъланы боран, джел сызгыртыб тарагъаны эштиледди. Отджагъада алаша шиндикчикге олтуруб,

юсюнде да сырылгъан габрайчыгъы бла гитче джашчыкъ печни аузуна къамишленн бюклеб-бюклеб сугъады. Бир джууаблы ишин баджаргъанчады кесин джарашдырыб олтургъаны. Къамни чырылдаб джанса, аны тегерек бегчигинде джарыкъ келеккеле ойнайдыла. Отха къараб тургъан къара кезчюклеринде уа от джилтинчикле джылтырайдыла. Узун ингичке къашчыкъларыны ортасы бир-бирде эки сынганча бюгюледди, бир-бирде уа, къанатлыча, ала ёрге учуб, эки джылтырауукъ кезчюк урчукъ ийире тургъан анасына битедиле.

Печь къалакъгъа салыныб тургъан фатеген лампа мутхуз джарытады: лампа баш сынганды да, къабыргъасына къагъыт джабышдырылгъанды. Печь башында, кызчыкъ бла джашчыкъ бир-бирине кысылыб олтурадыла. Печни къатындагъы узун шиндикде, апаларыны къатында олтуруб, эки абаданыракъ сабий, къурмач ашагъанларын да бёлмегенлей, хапаргъа тынгылайдыла. Ол а, урчукъну да бура, кесин, сабийлени да джубатады.

Къазауат баргъан хатерсиз, къутсуз къыш. Ууакъ юйдеги, печни къатына къысылыб, атасыз кечелерини бирин ашырады.

Ана сабийлеге Сахибджамал бла Бузджигитни суймекликлеринден, аманлыкъ бла игиликни арасында кюрешни юсюнден айтады. Аланы кёзлерине къызгъанч, махтанчакъ ханны, зар Зейтунну, джигит Бузджигит бла ариу Сахибджамалны тюрсюнлери кёрюнеди...

— Суймекликни кючу уллуду. Ол адамгъа таукеллик, тёзюм да береди. Дунияда хар ашхы ишге джол ачхан суймекликди. Джашауну, эркинликни суймеселе, аскерде джашла, къазауат этиб, джанлары да бермез эдиле. Джанчыкъларым, суймеклик болмагъан джерде огъур, нюр да болмайды. Ма сизни суйгенден, джуртубузну, халкъны суйгенден айланады быллай боран кечеледе, джанын-къанын да аямай, къазауат этиб сизни атагъыз, — дейди Ана.

Былайда аны тамагъы тюрленеди. Отджагъада олтургъан джашчыкъ, аны кёзлерине джыламукъ ургъанын эслеб, сескекли болады. Алай а къайдан билсин ол аланы аталары ёлгенин Ана джашырыб тургъанын! Эрлай джаулукъ учу бла кёзлерин сюртюб, урчукъну бурады. Эки къолун кёзлерини туура сына дерн кёлтюрюб, акъ билезикни бармакълары бла соза, бирча ариу халы ийиреди. Юсюне кийими таб джарашхан, гитчерек къатангы тишируу. Акъ бетинде къара кенг къашларыны тюбюнден, сакълаууллача, сакълыкъ кёзле къарайдыла. Аланы теренинде бютеу дуняны бушууу, къайгъысы джазылыбды, алай а толу, джумушакъ эринлерини

ортасындан джумушакъ, сернуюн ауаз эшитиледи...

. — Бузджигит бла Сахибджамал бир-бирин суйгенликге, алагъа бир болургъа джол бермейдиле. Зар Зейтунну тили бла, зулмулугъу бла чагъыргъа джукълатычу уу къошуб ичиредиле да, Бузджигитни ханны эгетлери тутадыла. Ма ол заманда айтханды бу сёзлени Сахибджамал, — деб ару джырлайды:

Ай Бузджигит, Бузджигит, —
Кёб ичинде аз джигит,
Джан чыгъаргъа джетибсе,
Акъылынг джокъ мас джигит...

Сабийле шыкъыртсыз болуб тынгылайдыла.
— Сахибджамалны атасы кызын ханлагъа, бийлеге берирге излегенди. Кёб кюрешгенди кызына Зейтуннга бар деб. Ким болгъаны, къайдан келгени белгили болмагъан Бузджигитни не этесе, мен айтханнга бар, саугъа, харакет да берирме, сени тилей кёб джерден келедиле келечиле, аланы Бузджигитден нелери кемди? — дейди къаты джюрекли хатерсиз хан.

Бузма, балам, юйюнгю, —
Ханладан хат келеди,
Сейир, ашхы джигитле
Бары сени тилейди, —

деб, хан Сахибджамалны кеси айтханнга берирге излегенликге, терилтдирмейди кызы кесин.

Сени суйген Зейтунунг,
Сыртын алтын этсенг да,
Ичин джаухар этсенг да,
Бузджигитим болалмаз.

Бузджигитни бир туюгон
Минг Зейтуннга бермезме,
Бузджигитни бюртуюгон
Алтын юйге бермезме...

Джюрекни таралтхан сёзле ариу макъам
бла джырланадыла. Печь башындагы кызы-
чык кесин тыялмай джылайды, алай а кьал-
гъанла, аны да тыйыб, андан арысын да айт,
деб тилейдиле Анадан. Бусагъатда ала башха
дунияда болгъанча кёрюнеди отджагъадагы
джашчыкыгъа: ханланы омак кьалалары,
байлыклары, тегерекде уа — артыкылык;
Сахибджамал бла Бузджигит, алагъа болу-
шургъа излеген тюз адамла. Алай а ала кес-
лери да зорлукда джашайдыла. Болушур-
гъа — кючлери джокъ. Алайды эски зор ду-
нияны халы.

Аны кьулагъына Бузджигитни сёзлери эши-
тиледиле (ол узакъ джарыдан келгенди суй-
меклик сюрюб):

Табанларым оюлуб,
Таудан-ташдан ётдюм мен,
Сахибджамалым ючюм
Кёб кыйынла кёрдюм мен...

— Ання, андан сора уа не болады, ёлтю-
ремидиле Бузджигитни? Къачыб кетсе, не бол-
лукъ эди? — деб сорады кьатындагы джаш-
чыкъ.

— Къачмайды, джаным, къачмайды. Сахибджамалсыз Джашауну Джашаугъа санамагъанды ол, алай бек суйгенди. Адам суйген заты ючюн кюреширге керекди. Ол да кюрешгенди амалына кёре. Алай а байла, ханны тепси тюбюн джалаучу, андан саугъа алыучу къауумла Бузджигитден бошагъандыла. Аны эшитиб, Сахибджамал уллу инджилгенди, сарнагъанды...

Урчукъ бла билезикни тутхан къолларын да тобукъларына салыб, Ана джырлайды. Отну ышыргъанын къоюб, отджагъадагъы джашчыкъ анасыңа кёз къакъмай къарайды. Ана кеси джылауун айтханига ушайды нек эсе да. Джашчыкъны гитче джюрекчиги джуммакъ болуб, тылпыуун алмай тынгылайды. Айтылгъан затланы кёзю бла кёргенча болады.

Къумгъа булгъаб башынгы,
Къаннга бояб чачынгы,
Кёзюнгден акъгъан джашынг
Джерге агъар эрми эдинг?
...Къара къанды кезлериинг,
Сени къайда кёрюме,
Сен деб кимни сюерме?
Сен эсиме тюшгенлеи,
Джаннган отда кюерме...

— Сахибджамалны тенглери, джумушчу къызлары, аны ортагъа алыб, джюрегин джапырыгъа кюрешедиле. Алай а:

— Сиз, ашхыла, къалыгъыз,
Муратыгъызны алыгъыз,
Биз аманла кетейик,
Ахыратха джетейик, —

деб кесини джюрек аузуна къаманы уруб къояды.

Аны алай этгенни билгенінде, зар Зейтун да ёлтюргенди кесин. Аны осияты бла Сахибджамал бла Бузджигитни къабырларыны ортасында басдыргъандыла Зейтунну.

Ёлгенден сора да къоймагъанды ол эки суйгенни бир болургъа. Сахибджамал бла Бузджигитни къабырларына хар джаз сайын арну гокка хансла битселе, Зейтунну къабырына эшек чыгъанакъ битиб, бир-бирине созулгъан гокка хансланы ортасын айырыб тургъанды.

Алайды аманны джашауу, иши да. Ол адамлагъа ачудан, зарандан сора хайыр келтирмейди...

— Игиликни, тюзлюкню джакълагъан, аманига, зорлукъгъа къаршы кюрешнучю болугъуз, джанчыкъларым. Атагъыз да аллайла боллугъугъузну сие эди, — деб, Ана, ёрре тураб, къол ишин олтургъан джерине салыб, орунланы джарашдыра башлайды.

Сабийле уа талай заманны шум болуб турадыла. Сора тамада къаууму эшитгенлерин сюзюб башлайдыла.

— Келигиз, джукълар заман болгъанды, джатыгъыз, — деб чакъырады Ана сабийлени.

Эки къызчыкъны кесини орнуна джатдырыб, шекер баш токъмакъчыкълача, башлашыб-аякълашыб кенг агъач орундукъгъа джатхан джашчыкъланы юслерин-башларыны къысыдырыб, биягъы Ана орнуна олтурады...

Эшикте боран сызгъыргъан таууш бла бирге, белляу айтхапча, Ананы джумушакъ

ауазы эшитиле, сабийле джукъугъа бёленедиле. Ол кече сабийле тюшлеринде не кёре болур эдиле, къайдам. Ана уа кёб олтурады, ишин эте. Сагъышла аны джаш заманын кёз туурасына келтиредиле. Суймеклик, чырмаула, алай а эки суйгенни насыблы болгъанлары, юй къурагъанлары... Къазауат. Энди уа, къайда эсе да, къарлы тюзде джатады джашау нёгери.

Джыламукъ джибитген кёзлерин сюртюб, джукълаб тургъан сабийлерини юсюне сюелиб бир кесекни, турады.

Лампаны джукълатыб джатханында, джел тохтаб, эртденбла ариу кюн тиеригин биле эди. Кюн а къарны да эритир, энтда джаз келир, джанкъозла, гюлле джашнарла, джангы джырла джырланырла...

ПОРТРЕТ БЛА УШАКЪ ЭТЕМЕ

Къабыргъада — джаш солдатны портрети. Ненча кере келеме аны аллына, джюрегими терен сагъышла, сезимле тарай. Ушакъ этеме портрет бла. Огъай, тышымдан сёлешмейме. Джюрегими теренинде къа-

ладыла айтыр сёзлерим. Эштирик тюддю сёзюмю: урушлада ёлгенди, кесими тыялмай сёлешеме ансы.

Мени атамды ол. Атам... Гитче къарнашым тенглиди. Джашды ол менден...

Кимгеча сѣлешейим анга? Тенг тенгигеча?
Огъесе гитче къарнашнычамы эркелетейим?!
«Атам» деб къалай айтайым кесимден джаш
адамгъа?

...Сѣлешеме атам бла. Сѣзсюз... кѣзле бла,
джюрек бла, ичимден. Мыйымы уа кюйдюреди
бушуу, ёмюрде толмазлыкъ кюсеу: ким кѣр-
генди сау болуб ёлгенни?!

Мен кесим да энди атама. Джюрегими джы-
лыта, «атдя» деб сѣлешедиле манга да. Тау-
гъача базадыла манга сабийле. Қъолумдан кел-
мезлик джокъду деб турадыла дуняда...

Эх, заман, заман! Мен да ышана болур эд-
им санга сабийликде, таурухда тюбеучю деу-
геча. Тура болур эдим мен да ёлюк тюлсе
деб ёмюрде.

Не медет, кючлю болду сенден эсе ёлюм.
Қъоргъашын кесек джыкъды сени къарнашла-
рынгча тенглеринги къаны сингнген исси джер-
ге. Джыгъылдынг, илячин санларынгы кѣнг
джайыб. Исси къанынг бла туугъан джеринге
бердинг джюрек джылыуунгу, ызынгдан къал-
гъан туудукъларынга чагъар кибик гокка ханс-
ла. Джашауунгу сен бердинг джурт ючюн,
джашау ючюн.

Деу кѣре эдим сен... Сен бла тенглеринг
кибик, бютеу сизни тѣлю да — къазауат этген.
Кетдигиз сиз джашлай, джашауну бизге ама-
нат этиб. Барабыз сиз къойгъан джол бла туу-
дукъланы къолундан тутуб, андан таймазгъа
ант этиб.

...Бир кюн, бара тургъанлай, бир къынгыр
къартха тюбедик. Атам, къарт эди ол, сени
атанг кибик... Алай а къайдан билгин атангы
къартлыгъын, сен кѣрмегенсе, олсагъатда

джаш эди... Къартны кѣрюб, къашын-башын тую, сагышланыб, джашчыкъ меннге сорду:

— Атдя, сен да боллукъмуса аллай къарт?

— Ёлмесем, боллукъма. Сен да ол кѣзюуге уллу боллукъса.

— Мен суймейме — болма аллай къарт. Къарт болсанг, ёлюб къаллыкъса... Андан эсе мен гитчелей тураим...

О, халал кѣллю сабий! Мен да огъай демез эдим атам джашлай, саулай турса, мен кесим а — сабийлей. Алай а, огъай... Иш алай болса, джашау да болмаз эди. Джюрюш, ёсюм, тюрлениу — олду джашау, олду дуняны алгъа элтген; атала туракъламасала артха, хорлам ючюн кюрешселе хар иште, балалагъа этедиле джол джангы мийиклеге, ёрюшлеге.

Мен бек сюер эдим атам къарт болгъунчу джашаса: къарт болуб, хар ата, туудугъуна хапар айта, сынам бере джашаса.

...Къоркъма, джашко, сен ёсерсе. Сени аллында толтурурма мен борчуму, къарт болгъунчу джашамай ёлсем да... Къалай толтурайым мен джаш атам аллында тургъан борчуму? Ол джашлай ёлюб, къарт болмагъан эсе, джашауун меннге саугъа этгенча кѣреме!..

Къабыргъадан атам меннге къарайды, гитче къарнашым кирик, джаш атам. Къалай берейим анга мен джашау?

...Сизге берейим анга къайтарыгъа буюрулмагъан борчуму, сабийле! Сиз да бара-баргъан заманда сизге «атам» дериклеге берирсиз. Ата сыры унутулмасын, ашхы мурат джутулмасын — таукел сайлагъыз барлыкъ джолугъузну...

Ушакъ этеме къабыргъада портретден къа-

рагъан суююмлю джаш атам бла. Мен къарт болсам да, ол турлукъду джашлай. Ышаргъанлай, кёзлери кюлгенлей турлукъду, ёлюм тиймегенча чырта алагъа...

АНАНЫ СЮЙМЕКЛИГИ

Ананы суймеклигине ёлчем джокъду. Сёз да джокъду ол хурметге тенглик этерча. Сеннге джашау берген, къанындан, хар джилгинден юлюш этген анадан бек ким суюер сени!

Гитчелей ёлюб кетсе да сабий, ана джюрек унутмайды аны. Аны юсюнде хар ышаны, хар сёзю, хар гитче затчыгы ананы эсинден кетмейди. Таб не къарт болса да.

Бир-бирле: «Ай юйюнге, джангыз баласын игитда кемсиз суюди! Эрке этгенлерине не айыб», — дерге ёчдюле. Кёб сабийли ана балаларын джангыз сабийи болгъандан кем суюе болурму?

Огъай.

Не кёб болса да сабийлери, ана аланы бирча мардасыз суюди. Анагъа суймеклик бир мардада бериледи, кёбге ол суймекликден аз юлюш, азгъа кёб юлюш джетеди деб келмесин кишни да кёлюне.

Арнузатны джети сабийи болгъанды: тёрт джашы бла юч кызы. Тюнгюч уланы бла

кызы — Хыйса бла Люаза — бек гитчелей ёлгендиле. Қыалгъанлары уа саудула. Бусагъатда Ариузатны джыйырмадан артыкъ туудугъу барды, иги джашагъан адамды. Унутхан болурму ол ёлгенлерин, не уа сауларындан кем кёре болурму?

Унутмагъанды, гитче сагъатчыкъларындача суюди...

Ариузатны бир кюбюрчекчиги барды. Не алтын, не кюмюш, не ачха сакъламайды анда. Алай а багъалыды ол. Кюбюрчекчик кеси тюл, аны ичиндеги. Ол кюбюрчек сакъланганлы къазауатны кыйын джыллары да кетгендиле, ма рахатлыкъ джашауда кыркъ джылны ашырыб да барабыз, кюбюрчек а аджашмагъанды, тозурамагъанды, ариу сакъланады.

Бир кюн, орунга олтуруб, Ариузат кюбюрчекчикни аллына алды. Бети агъарыб, сагъышлы, огъурлу кёзлери сакъ къараб, эки кюлу бла акъырын аны башчыгъын кёлтюрдю. Сора, бармакълары бла эзерге кюркъгъанча, эсеб бир туюмчекчикни чыгъарды.

Бир кесекден аны ичинден кызыл фес бёркчюк чыкъды, ариу кыуш тюгю бла. Алгъынлада джумушакъ, акъ кюоллары бла сабийчигини башын сылагъанча, къургъакъсыгъан, иште чыныкъгъан кюолларындан джылыуу ура, кёзлерине джууукъ элтеди бёркчюкню. Эринлери ууакъ къалтыраб, уппа этиб, бетине кысады.

Джан джылыуу кетиб къалады ичинден дегенча, бёркчюкге алай джумушакъ тиеди. Элли джыл болады анга. Аны кийген джашчыкъгъа да боллукъ эди аллай бир.

Ана унутады баласын, дейбиз. Унута эсе, ачыу сына эсе, нек тёнгерейдиле исси джыла-

мукъла ананы мыдах кёзлеринден. Тузлу суу кёзлени тубан этсе да, алагъа добар къоллу токъмакъ джашчыкъ кёрюне болурму? Ма ол къабыргъадагъы суратдан ышарыб къарагъан тегерекбет, уллукёз джашчыкъ. Ана, шум болуб, кеси сагъышына бёлениб олтурады. Аны къулагъына балачыкъны биринчи кере «анния» дегени эшитиле болур... Не уа, эшта, тамакъ ауруу тылпыусуз этиб, ол мыллыгын анасына атыб, къарыусуз къолчукълары бла бойнундан къысыб, эринчиклери кегериб джылагъан таушу эшитиле болур. Кёремисиз ананы эки къолу тобукъларына къарыусуз тюшюб, эки кёзюн къысыб, башын эки джанына булгъагъаны...

Багъалы ана! Эзме джюрегинги... Тилейме, эзилме аллай бир, кетгенин къайтаргъан адет болса, баласыз болурму эди ана! Энтда бардыла джашларынги, нек къыйналаса аллай бир!..

— Хыйса, джаным, кетиб къалдынги да замансыз! Джарыгъынчы джукъланыб къалдынги да, джулдузум...

Огъай, джожьду бирн бла бирин ауушдургъан адет. Ананы джюрегинде хар балагъа энчи орун барды.

...Ариузат фес бёркчюкню ызына салады. Аны ууакъ къалтырагъан бармакълары джибек джаулукучукъну сылайдыла. Чачакъларында — къарасаут салынган кюмюш токъмакъчыкъла. Анга да болады къыркъ алты джылдан аслам. Джаулукучукъну ичинде... бал бетли джумушакъ бурма чашчыкъ.

— О, Люазачыгъым, нек джабылыб къалды сени уа эшигинги...

Ананы чыракъ баргъан кѣзлерине бурмачач, акъбет алакѣз кызычыкъ кѣрюнеди, юсюнде да акъ дарий чепкенчиги бла. Акъ дарий чепкенчик, къудору оюучукълары бла, дженгил гѣбелеккечикча. Кюмюш къонгураучукъча, «кыыл-кыыл-кыыл» деб кюлюучю кызычыкъ.. Керти да, гѣбелеккечикча, учду да кетди джаз дуния джашнагъан сагъатда.

...Чилле джаулукуну ичинде бурма чашчыкъ. Ненча кере джибитгенди ананы исси джашагъан туудукъланы анасына. Ким айтыр

Ариу чырмаб, чилле джаулукуну фес бѣркчюкню къатына салары. Биринчи туугъан эки сабийинден джангыдан айырылгъанчады аны халы, аны бушууу. Ненча кере асырайды алааны ана ма бу халда джангыдан!

Къарагъыз ананы мыдах бетине, насыблы джашагъан туудукъланы анасына. Ким айтыр анга бир джангыз сабийи болгъан анадан кем сюеди балаларын деб?..

Ана, хурметли ана, чексизди сени суймек-лигинг!

К Е З Л Е

Джайгъы исси кюн. Ичи джолоучуладан толгъан автобус, джау джагъылгъан джибча, джылтырауукъ чайыр джолтун Къобан бойну бла ёрге барады. Къалын хауада тылпыуунгу эркин алалмайса.

Туурамда манга ай-

ланыб бир къарт амма олтурады. Къалыны-
ракъ кийинсе да, юсю-башы игиди. Схарла
джаулугъуну тюбюнден акъ чачы эсленеди.
Эки тобугъунда — огъурлу ишчи къолла.

Кёксюл къан тамырла бла сингирле джу-
къаргъан терини тюбюнден кесгин кёрюне-
диле. Дукъур бармакъ джиклери. Эки къолун-
да да бармакъ учлары, адам иш этиб бюк-
генча, токъмакъ-токъмакъ болуб, бир джаны-
на бюгюлгендиле. Къарт адамны джиклерине
туз къозласа болады алай.

Ичимден сый бере, кёб къарадым амманы
ишни суйген къолларына. Сора бетине да
къарадым.

Заман терен баразала къойгъан мутхузуракъ
бет. Эринлерини кыйыры бла ёрге бла энш-
ге хатерсиз сызла тизилгендиле. Къачан эсе да
арну тегерек бетни джылла эритгендиле, тыш
къабугъу къалгъанды. Юйюкген тогъай къаш-
ланы тюбюнде, — суууй тебреген джилтинле-
ча, арыгъан, мутхуз кёзле.

Иссиди. Тер уруб барады амманы акъ ма-
нгылайына, кюн, аяз кюйдюрген бетине да.

Амманы кёзлери сагъышлыдыла. Не сагъ-
ыш эте болур?.. Къайдам. Аланы тегерегинде-
ги терен сызчыкъла ,суудан толуб, башхасы
болмай, кёллеге акъгъан ырхычыкълагъа ушаб
турадыла. Амманы кёзлери — кёлле, аланы тё-
герегиндеги джыйрыкъчыкъла уа — ырхычы-
къла. Мутхуз этгенди аланы заман. Джюрек
от джукъланса бола болурму алай?..

Мен амманы бетинден кёзлерими айыралмай
тургъанлай, автобусну арт джанындан бир
добар джашчыкъ келиб аны тобукъларына
къабланды (туудукъчугъу кёре эдим, артда

билдим). Олсагъатлай амманы кёзлери джарыдыла. Бетинде, эринлерини тегерегинде джыйрыкъчыкъла джазылдыла.

Тюрлендиле ол мен къараб келген мутхуз кёзле — тамам джарыкъ кюнлеге, нюр тегген джулдузлагъа ушаб къалдыла, «ырхычыкъла» уа — кюн таякълагъа. Бютеу бетинден нюр джылыу ургъапча болду...

МЕН ҚОММУНИСТМЕ

Эсге тюшюрюу

Бу хапарны араб къралланы биринде таулу джаш айтхан эди. Отуз беш джылгъа келген, чырайлы джаш.

— Коммунистме мен, Партияны, кесими энчи ишими юсюнден айтмайма, аны кереклиси джокъду.

Коммунистлени партиясына нек киргеними айттайым. Аны магъанасы бек уллуду меннге.

Ол сиз хапарын билген джарлы элде — Блейде туугъанма, анда бошагъанма эл школну, андан келгенме шахаргъа да. «Коммунист» деген сёзню биринчи кере эл школда эфендиден эшитгенме. «Динсизле» деучен эди кеслерине да. «Джерни, сууну, кёкню, адам улуну джаратхан аллахды. Хар адамны мангылайына джазылыб турады джазыуу. Джашауум аманды, игиди деб тарыгъыргъа, махтаныргъа

да джарамайды. Аллах буюргъаннга бой салыргъа керекди, коммунистле уа, аллахха бой бермей, дунияны тюрлендирирге мурат этедиле. Ала ибиллиси кьуллукъчуларыдыла, кеслерини да мюйюзлери барды, адам сыфатха кириб айлансала да. Сёзлери татлыды, хыйладыла, кесигизни сакълагъыз, тюшмегиз тузакъгъа, джаханим тебеси болурсуз...» — деб, эки кёзюн да кёкге аралтыб, джюрегибизге кьоркьуу сала эди.

Сагъыш эт, туугъан кюнюнгден башлаб, те-герегингдеги адамланы мангылайларын намазлыкъдан алмай джашагъанларын кёрсенг, ийнанмай не этерик эдинг аллай фатауалагъа.

Алай а джашау дегенингден онглу школ джокъ кёре эдим. Эски джашау, дин сагъыш этерге, кёзю кёргени оюм бла сюзерге кьоймай юретгендиле ансы, акъылында хузумлугъу болмагъан терсени, тюзю айырыргъа уа бол-лукъду, тейри.

— Эл школну бошаб, андан ары окъургъа хыйсаб табмай, мында кумач сокъгъан фабрикагъа джарашдым ишлерге. Коммунистле-ни юсюнден ишчилени арасында кёбюрек эшит-те башладым. Школда эшитгеним таурухча болса да, мында «коммунистле» деб бир адам-ла болгъанларына ажымсыз болдум. Алай а мында да эки тюрлю айта эдиле аланы юсюн-ден. Бир-бирле аланы махтай эдиле, аладыла ишчилени джашауларына, урунганланы джа-зыуларына керти къайгъыргъанла, дей эдиле. «Алай деген къалай болады, ала кюндюз адам тюрсюн алыб айланганлыкъгъа, ингирде-зат-да кеслери джыйылсала, керти тюрсюнлерине киредиле: мюйюзлери, къуйрукълары барды,

аякъларында уа — джууаклары», — дегенни да эшитдим. Не да болсун, бу айтыула бек къыздырдыла мени, башхасы болмай, кюсеген эте эдим кёзюм бла кёрюрге ол «коммунист» дегенлени къаллайла болгъанларын.

Кюнлени бириде, эртденбла ишге келгенимде, ишлеучю орнумда бир басмалаанган къагъытчыкъ кёрдюм, бир мюйюшюнде оракъ бла чёгюч сураты бла. Урунганланы ишлерини, джашауларыны юсюнден, тенглик джашау къураргъа кереклисини юсюнден айтыла эди анда. Хар сёз мени кесими юсюнден айтылгъанча эди. Сейирсиндим, алай а къоркъгъандан эрлай къойнума джашырдым.

Ишден чыкъгъанымда да окъудум аны. Коммунистле чыгъаргъан къагъытчыкъ эди. Талай кюнню айландым башымы сагъыш басыб. Ары дерн ишчилени, урунган халкъны болумуну юсюнден, джашауну тюрлендирирге керекди деб, быллай зат окъумагъан эдим не китабда, не газетде. Ол «коммунист» деген сёз эди армау этген ансы, башхасы джюрегиме джауча джагъылгъан эди.

Тёзюмюм тауусулгъанында, бир кюн цехни устасы бла сёлешдим. Бир иги адам эди, келген кюнюмден башлаб кесиме да кёб болушхан эди.

— Алкъын джашса, кёзюнг джити, акъылынг ётгюр болсун, хар затха багъа берирге, сюзерге юрет кесинги, ол заманда кишиге сормагъанлай да ангыларса... Алай болса да, кёлюнге къалай келеди, тюзмюдю анда айтылгъан?

Тынгылауну бердим. Тилими учунда «тюздю» деген сёз айлана тургъанлай, базмадым

айтыргъа. Уста, эки къолун эки имбашыма салыб, кёзлериме джити къараб ышарды:

— Иги джаш бол. Къуру кесинги сагъышынг бла джашаучу болма. Адамны малдан айыргъан оюм эте билгениди, акъылынг бла сорушуучу, акъылынга таяныучу бол. Бусагъатда уа — бар, ишле. Дагъыда этербиз ушакъ. Алкъын заман кёбдю аллыбызда, — деди. Артдаракъ, профсоюзгъа кириб, тёгерегиме къарай тебрегенимде, бир-бирле, уста да ала-ны ичинде болуб, къуру кеслерни ючюн тюл, бютеу барыбыз ючюн къайгыргъауларын сезе башладым. Бир кюн а уста меннге бир адрес берди.

— Кёз байлангандан сора алай ары кел, солугъан да, ушакъ да этербиз. Кишиге джукъ айтма, — деб, эки къолун сюрте, кёз къысды.

Бардым. Талай адам джыйылыб тура эди, орталарында мен танымагъанла да бар. Уста, орнундан туруб, аллыма келди:

— Келдингми? Иги этдинг. Эшитгенинге эс бёлюб тынгыла. Энтда къайтарыб айтама: берри келгенинги, кимни кёргенинги, не эшитгенинги юсюнден кишиге эшитдирме. Кёзюме эртдеден илиннгенсе, ышаныб чакъыргъанма. Адам боллугъунгу суюме... Ол меннге соргъанынги уа кесинг ангыларса. Кел, олтур.

Ол кюн алайда таша литература окъудула. Окъулгъанны сюзюуге бары да къошулдула. Бизни фабрикадан да юлгюле келтириб, мени ары дерн эсиме келмеген затланы ангылатдыла. Мен окъугъан къагъыт бла алайда баргъан сёзню магъанасында кёб бирчалыкъ таныдым.

Алай бла мен бир башха дуниягъа эшнк ачханча болдум, магъанасын алкъын ангылаб

бошамасам да. Уста бла мени ортабыз алгъындан да иги болду. Кесим магъанасын билмеген кѣб джумуш эте эдим.

Арадан талай заман ётюб, бир даулу иш болду фабрикада. Андан сора мени устам тутуду. Бир кюн а мени да чакъырдыла соруугъа. Анда билдим устам коммунист болганын. Аны бла ишден сора къайда тюбегенни, нени юсюнден сѣлешгенибизни, биргебизге ким болганын сора эдиле. Хар соруугъа огъайдан сора джукъ айтмадым.

Ол кѣзюуден башлаб джазыуум тюрленди, джангы тенгле, керти шохла табдым; мен табмадым — мени табдыла, адам этдиле. Бир кече таша фатарда коммунистлени джыйылыууна чакъырдыла. Не сынаб къарадым эсе да, кишиде не мюйюз, не къуйрукъ, не джууак кѣрмедим, акъыл сѣз эшитген, таукеллик, джамагъатны насыбы ючюн кеслерин аямазгъа хазырлыкъны сезген болмаса. Ма ол кюн англаб бошагъан эдим коммунистлени юсюнден джюрюген ушагъыусуз сѣзлени ачыулу, халкъгъа къаршчы адамла айтханларын, аллай сѣзлеге къарангы адамла ийнаниганларын. Кѣб турмай мен да кирдим партиягъа. Къолумдан келгенча ишлерге кюрешеме. Билмейме, сабийлени мени бла къоркъутханла бар эселе да, мюйюзлери барды деб. Мени сартын, сабийлеге насыблы джашау къураясакъ, манга андан уллу къууанч керек тюлдю. Алай а насыб кесн аллына келмейди. Аны кюрешде табарыкъбыз. Да кюрешебиз, эртде-кеч болса да, социализм къураыгъыбыз хакъды, дуняны ёсюм джолу анга элтеди. Ёсюмге джол ачхан коммунистледиле, мен да коммунистме.

БАСМАЧЫНЫ ХАПАРЫ

Келин келген джерге кьонакьгъа чакьырылгъан эдик. Тойдан кеч чыкьдыкь. Къарангы мийик кёкде джарыкь джулдузла, алтын кирпичлерин джылтыратыб, андан салам бергенча кёрюнедиле. Биз чыкьгъан юден ал-

кьын кьобуз-той таууш эшитиледи.

Къазауат салгъан джарсыу, къайгъы бу рахат кечеде аз да танылмайды. Мийик хуналы тар орамчыкь бла сахар таба саркьыб барабыз джаяулай. Бизни кьонакьгъа чакьыргъан юй сахарны огъары кьыйырындады, кюн кьууургъан акьсыл тауланы тюбюнде. Кенгден кюндюз къарасанг, бал четенле тизилиб тургъанига ушайды алайы. Бусагъатда уа къарангы кёлекке болмаса джукь кёрюнмейди. Джер бла кёкню чегинде — тауну башында — вышкада электролампада джанадыла.

Къауум-къауум болуб барабыз. Аллыбыздагъылары ушагъы болмаса, шошлукьну бузгъан зат джокьду. Мында кёргеними, бюгюнню тойну, бурун Кавказ тауладан айырылыб бери келгенлени туудукъларыны бизге былай сейир тукьум джарыкь тюбегенлерине кетиб эсим, сагъыш эте келе эдим, ушакьгъа къошулмай. Мени аллымда баргъанладан айырылыб биреулен, къарнашча, къолуму эки къолу бла алыб, эркелетгенча сылады. Сейирсиниб, бетине къарадым, къарангы болса да, 19—20

джылыгъа келген бир суйюмлю джашчыкъ бар эди да, ол болгъанын таныдым. Дамаскда бизге хошкелдиге келген биринчи къарачай джашланы арасында кѳрген эдим аны алгъы бурун. Огъурлу кѳзлери бла уялчакъ, чырайлы джашчыкъ эди, ышарса, сынган ал тиши кѳрюне. Айтыр заты болгъанча ангылаб, бир-эки атламны артхаракъгъа къалдым нѳгерлеримден.

— Газетде ишлегенинги эшитгенме, — деди ол акъырын ауазы бла, уялгъаны таныла. — Мени ишим да сизни ишигизге бек джууукъду. Басмачыма. Кѳб бояу бла басмалаучу машиналары устасыма. Бир-бирде башха шахарлагъа да чакъырыучандыла. Асры джашды деб къарамагъыз...

Къарангыда ышаргъанын эследим.

— Билемисиз, адам ичин джан аурутур адамгъа тюбѳб тѳкмесе, бир ауур болады. Тюбегенин барына айтыб барыргъа да джарамайды кѳлюнгдегин, айхай. Аны тышында энчи джашау да... — деб терен ахсынды.

— Джаш адамса да, алкъын энчи джашауунгда не болур сени ахсындырырча? — дедим, кѳзюме Ата джурт къазауатны заманында аны тенгли джашлагъа тюшген сынамны кѳргюзе.

— Огъай. Мени сартып, джылы бла ѳлчеленмейди адамны джазыуу, аны бойнуна тюшген сынам къарыууна, болумуна кѳре болуб бармайды. Алай болса да, кертиди, хапарда айтырча уллу затым джожукъду. Нек эсе да, сеннге айтырым келиб, башлагъанма ансы. Айыб этме, кесиме тынгылатама деб, зорлукъ эте эсем да, билмейме, — джашны тамагъы тыгъ-

ылгъанча эслеб, нчимден кесиме уруша, кеч-меклик тиледим.

Имбашына къолуму салыб:

— Иги джаш, кѣлунгю къалдырма. Барынгдан да хапарлы болургъа бек разыма, айт, тынгылайма, — дедим.

— Джашау уллуду, кѣб тюрлю зат болады дуняда, сени тамаша этер затым джокъду, алай а бизни ангыла деб айтханлыгъымды. Биз эки къарнашбыз. Аскердеди тамадам бу-сагъатда... Ёксюз ёстенбиз. Бизде уа ёксюзлюк бек ауур таякъды сабийге, сабий юйле джокъдула, сиздеча. Атам манга юч джыл болуб ёлген эди. Анам башха эрге барды. Энди ангылайма аны, харибни, башына джашау мадар излеб баргъан эди, бир кесек рысхысы болгъан адам эди да. Алай а ол бизге ата болмады, ауурсунду. Анамы уа башха сабийлери да болдула. Айырылалмады ол адамдан бизни ючюн деб, башхаларыни да ёксюз этерге кѣлю баргъан болмаз эди. Къысхасы, биз экибиз эшикге атылыб къалдыкъ. Бек къатылыкъ этген эдиле, бюгюн да эриялмайды джюрегим... Аякъ тюбге тюшюб къалмадыкъ, огъурлу адамла болушдула. Энди уа, кесибизни кечиндиргенден озуб, хайыр этерча кѣре болур, ёге атабыз джокъларгъа излегенча кѣрюнеди, алай а... Билемисиз, ата-ана джылыуун, аланы кенгешин билмей ёсенг, ёмюрге бир затынг джартылай къалгъанча, джюрегинги бир зат кемиргенлей турады. Ол затны кеси сынамагъан къайдан ангыласын.

Бизни ачлыкъ ёлюмден къутхаргъан, аякъ юсюне салгъан ишчиле болдула. Газет чачуучу, типографияны тазалаучу, чабчы-джортчу

болуб, кѣб ишлегенме, басма ишге уллу суй-меклигим болгъанын сезиб, керти ишни кыйырыш кѣолума тутдургъунчу. Энди уа уста болгъанма, иджилмей башымы асырарча хыйсабым барды. Хар кимге да тюшмейди аллай онг бизни джашауда.

Ушакъ эте, биз сахарны джарыкъ орамларына чыкъдыкъ. Кеч болса да, тюкенле джабылмагъандыла, анда-мында аллыбызгъа суратчыла чыгъыб, суратыгъызыны алыб берейнк, дейдиле. Арлакъда кърал банкны уллу арну межямыны аллында сауутланиган къарауул сюеледи, алай а эсим джашны хапарындады. Ишчилени сагъыннганында, аны бети джарыгъанча кѣрюндю кѣзюме.

— Сынаб къарасанг, ишчилени оюмлары, джюреклерни да башхаладан онглуду, — деди ол, кѣзлерин джумаракъ этиб. — Мени башыма да синггенди аланы оюмлары, джюрегим да аланыкыйча тебеди. Коммунистлени иши бла ала шагърей этдиле мени. Андан бери джашаугъа джангы кѣз бла къарайма.

— Къалайгъа таныйса да аланы ишлерин?

— Иши, оюму, кюреши бла да меннге юлгю болгъан бир багъалы адам барды. Ол мени тамада къарнашымды. Коммунист, — бу сѣзлени дженгил, джюрегини теренинден махтаныб айтды. — Мен алкыйн коммунист тюлме... Огъай, тюз айтмайма: оюмум, ишим бла коммунистме, билет алыб хурджунума салмагъанма алкыйн ансы. Сабийлей да коммунист чакъырыулары джашыртын чачыб, газетлени джайыб тургъанма. Типографияда ишлеб тебрегенimde уа басмачы болуб, аллай къагъытланы басмаларгъа, асыраргъа да болушханма. Аланы

хар барын эм алгъын кесим окъуй эдим. Кёб затха кёсюмю ачхапдыла ала. Джыйылыулада да болуучанма, менден джукъну да джашыр-маучапдыла.

— Къоркъмаймыса, революционерни, кю-решчини иши кыйын болгъанын биле болурса?

— Билеме, сынагъапма. Къоркъмайма. Тюзлюгюне ийнанган къоркъмайды, терс иш этген, халкъгъа къаршычы баргъан къоркъсун — эртде, кеч болса да, аллай адам терслигине джолукъмай къаллыкъ тюлдю. Мен а партиягъа кирирге деб турама.

Аллыбызда баргъанла, бир кесек туракълаб, кеслерни джетдирдиле.

— Алапма, нек энчилегенсиз, сёзюбюзню эте болурмусуз, — деди, ышарыб, къара мыйыкъларыны тюбюнден арну акъ тишлери кёрюше, джашланы бири. Лахор эте, къонакъ юй таба бурулдукъ. Анда бошады хапарын нёгерим. Мен а бек сейирсиниб тынгыладым.

— «Къоркъмаймыса?» — деб сордунг манга. — Аны юсюнден бир гитче мисал келтирейим. Талай джылны мындан алгъа коммунист-леге бек кыйын эди ишлеген. Реакцион кючле къатылыр ючюн къалмай эдиле. Къайсы коммунист да бюгюнмю, тамбланы келедиле тутаргъа деб тургъан кёзюу эди. Бир кече, къарнашым бла мен джатыб тургъанлай, эшигибиз къагъылды. Ачдыкъ — полиция. Типтиуюл этдиле, болгъанны башын тюбюне айландырдыла — джукъ табмадыла. Къоркъуулу затланы барын да ал кюнюнде джашыргъан эдим, насыбха. Джукъ табмасала да, къарнашымы къолларына бугъоу салыб, алыб кет-

диле. Кёзюме джукъу кирмей, башымы сагыш басыб танг аласына джетдим. Сагъат алты бола уа бнягъы эшик къагъылды. Эшикни ачыб къарасанг, аллайгъа къарасын джауунг, къарнашымы не бетинде, не юсюнде адам таныр заты джокъ, джапгыз кечеге азаб салыб, туюуб, ичинде джап тылпыуу аз таныла. Адам танымасын деб этген болур эдиле — полицейлени бетлери чырмалыб. Кёзюме-башыма джетдириб, бюгече къарнашынгы бизде болгъанын киши билсе, джашаудан умут юзюгюз, деб кетдиле, аны да юй туюбуне быргъаб. Еллюкдю да ёллюкдю, бизни къолубуз да ёлмесин деб келтирген болур эдиле. Кюрешиб джукъ айтдыралмагъан эдиле. Эки айны къазауат этди ёлюм бла джашауну арасында — джашау хорлады. Ол аны ючюн революцион ишин къойду дебми турасыз? Бек да къояр! Аллай адамла бой бермейдиле. Ма аллайладыла менге юлгю. Сора керекмени мен къоркъаргъа? Ала кёбдюле. Ма, сёз ючюн, партияны лидерлеринден экеулен — араб джаш бла черкесли, — аланы джигитликлерин ким билмейди. 4—5 джылны ичинде не кюрешиб да аланы ауузларындан бир сёз чыгъарталмагъандыла. Черкеслини уа сырт омурауларын сакъат этиб ийген эдиле да, сизде бакъдырыб келгенди...

Джаш кёб хапар айтды. Бюсюреу этиб къарадым аны кёзлерине. Алада мыдахлыкъ, арсарлыкъ танымадым, таукеллик бла ийнам болмаса.

— Кёресе, сагыш этдирген зат аз тюлдю. Заман, джашау бизге кёб борч, кёб соруу салгъанды, джаш, къарт болсакъ да, аланы ба-

джарыргъа, излемге кёре джууаб табаргъа керекбиз, — деб ышарды ушакъ нёгерим. Аны биягъы сынигап тишин кёргенимде, ким билсин, аны кесни да туюген эселе да, алай а айтамыды аны юсюнден, деб келди кёлюме.

Билмейме, джаш манга хапарын айтханында, аны джюрегине тынчлыкъ келдимн, келмедимн, ёнге, арадан талай джыл кетсе да, кесин кыйын кюрешге хазырлагъан ол джаш адамны сыфаты кёз туурамдан кетмейдн. Чыртда ишегим джокъду аллай таукел адамла ашхы муратларына джетериклерине.

ЁРЮШГЕ ЭДИ ДЖОЛУ

Башха кюнлеча эди ол кюн да. Анда-мында къараууз булутла кёрюнгенликге, эртден, бладан башлаб да исси эди. Энтда джангур джауарыкъ болур, былай эртденден кыздырыб нек тебрегенди?

— деб ичимден, Басманы юйюне кирдим. Кабинетге кириб, терезелени да кенг ачыб, стол джанына олтурдум. Календаргъа къараб, июлну онтёртюнде эм алгъа баджарлыкъ ишлерими алдым къолгъа. Телефонну зыгырдагъан тауушу бёлдю эте тургъан ишимден сагъат он бола.

Телефон бла сёлешген Гочияланы Софья эди, илму-излем институтну къуллукъчусу. Биричи сёзлеринден огъуна ангыладым не эсе

да бир табсыз зат болгъанын: ауазы тюрлениб эди, аны къатында уа кимни эсе да джылагъан тауушу чыгъа эди.

— Не болгъанды, Софья? — дедим джюрегиме къайгъы кириб.

— Къара пелях болгъанды... Батчаланы Мусса ауушханды. Ток ургъанды, дейдиле. Тюсюн алкъын биз да билмейбиз. Ах, бу къыйынлыкъгъа бир къарачы, не этейик, ха?!...

Не этейик? Къалай табсын адам джууаб. Къулагъым бла эшитгениме джюрегим ийнапыргъа унамайды. Джангылыч болурму, деб кеси кесни алдаргъа кюрешеме. Адам кеси кёзю бла кёрмесе, джюреги бир умут джилтин излеб тура кёреме...

Машина къураб, Байрамукъланы Халимат, Къагъыйлашы Назифа, Къобанланы Ахмат, Ахметов Мухадди, дагъыда башхала джолгъа чыкъдыкъ. Бир-бири кёзюбюзге къараялмайбыз, бир терслигибиз болгъанча. Тынгылаб барыргъа кимни къолундан келсин. Хар ким эсине Мусса бла тюбешгенин, неши юсюнден сёлешгенин тюшюреди. Барыбыз да ангылайбыз къуру тенгибизден айырылыб къалмагъаныбызны, литературабызгъа ызына къайтмазлыкъ къоранч тюшгенин да.

Джетдик Къумушха. Ма мен таныучу юй да. Аны къаты адамдан толуду. Ары дери да бир кере келген эдим бу юйге. Олсагъатда уа къууапчха джыйылгъан эдик. Бюсюн былайгъа басынганла мыдахдыла, ауазлары кючден чыгъады. Аланы арасында таныш-джууукъ бар эсе да, кишини кёрмейди кёзлерим: эсим андады, юйню ичинде. Эки тюрлю сезим, бир-бирине чалышыб, арсар этиб турадыла — кёзюм

бла кёрмей къалай къояйым Муссаны, бу болумунда кёрюб да къалай айырылайым кёзюме кёрюне тургъан сау Муссаны сфатындан (эки-юч кюн бола эди экибиз менде олтуруб ушакъ этгенли)!

Ма арбаз. Узун тизилиб, къартла олтурадыла. Юйню ичинден тиширыу сарнагъан таууш эшитиледи, джюрегими сууукъ, алгъанча болуб, таш басхычла бла чыгъыб, пёгерлерим бла бирге юйге киреме.

Юйню ичи толуду. Джыламукъ кюйдюрген кёзлери къызара, бир-бирине къысылыб, къара кийген тиширыула олтурадыла. Аланы арасында — къарачай адетдеча, кесни ууучха алыб, джылагъан-сарнагъан да этмей, Муссаны анасы. Эри да бир ачы ёлюмден кетген эди, энди уа аны аллында, джашил джабыу атылыб юсюне, джашы джатады. Бу гитче сюекли къарт тиширыу алай тургъанлай бушуудан согъулуб къалгъанча кёрюнеди кёзюме, алай ауурду аны нмбашларындан басыб тургъан ачыу. Къатына барыб кёл этерге, сёлешиб, джюрегин къозгъаргъа болалмайма.

Мусса уа — ма ол, тюзетилиб, къымылдамай джатады. Джукълаб тургъаннга ушайды. Эринлерини къыйырлары ышарылыб тургъаннга ушайдыла. Алай а энди ала бир-биринден айырылыб сёз айтырыкъ тюлдюле. Эштирик тюлбюз аны джумушакъ шош ауазын. Эки кёзюн ачыб дуннягъа къарарыкъ тюлдю. Муссадан айырылдыкъ. Ашхы муратлары кёб эдиле — кетди барын да къойду да. Биз а, аны фахмусуна, чыгъармачылыкъ кючюне базыб, литературагъа уллу юлюш къошарыгъын сакълаб тура эдик. Туура кючю келген сагъат-

да, фахмусу, акъылы бишген сагъатда замансыз кетди да къалды.

Бетниден эки кёзюмю алалмайма. Сыфатын джюрегиме джазыб къоярым келеди. Кенг мангылайы, тегерек бети, арну къыйылгъан эриплери, кенгирек битген тюз бурну, сол къашыны къыйырында табчыгъы. Эки къулагъы бла эриплерине кёксюл чабханды.

Джашлай кетди Мусса. Алай а июлну 15-де, аны асырагъан сагъатда, аны шохлары, тенглерни, аны чыгъармаларын суйгенле къалай кёб болгъанларын кёрдюк.

Къумушну къабырларында джолну огъары джанында асырадыла Муссаны. Гокка ханслы кенг тала. Былайдан къолну аязындача кёрюнеди эл. Бу арну джерде андан алгъа кетген элчилерини арасында асыралды Мусса. Мамукъдан джумушакъ болсун джатхан джери, туугъан джери, суйген джери. Фахмусу бла джасагъан эди элни, элчилерини сыфатларын суратлау чыгъармаларында унутулмазча джарашдыргъан эди. Энди уа эртделей огъуна къайтды туугъан джерине.

Муссаны хапарын эшитгенинде, ставропольчу джазыучу Вадим Чернов былай джазгъан эди меннге: «Къалай ажымлы, къалай чюйре ёлюм болду бу. Акъылым, джюрегим ийнаныргъа унамайдыла Муссадан айырылгъаныбызгъа. Татлы тенгим эди. Акъыллы, фахмулу джазыучу эди. Бир кесек асламыракъ джашаса, ол совет литературагъа махтау келтиргенлени бири боллугъуна ажымсыз эдим. Бизде сёз барды: «Алгъы бурун аллах да фахмулланы алады» деб. Аллахны билмейме, биз а уллу хазнаны тас этдик. Кёлюм асры такъыр»

болгъандан, кесими тыялмай джылайма. Кетди кьайтмаздан бизни багъалы тенгибиз. Мамукъдан джумушакъ болсун джатхан джерн».

Барыбызны акъылыбыз да алай эди: Мусса литературагъа уллу юлюш кьошарча мадары болгъан адам эди, муратлары толмагъанлай къалдыла толусу бла ансы.

Творчество муратлары уллу эдиле. Кьолгъа уллу ишлени алыр ючюн кьб хазырлагъан эди кесин. Педагогика институтну филология факультетин, А. М. Горький атлы Литература институтну баш курсларын, экиджыллыкъ сценарий курсланы тауусхан эди. Кесини практика ишинде эндиге дерн болдургъан джетимшлерин баш муратларына элтген атламлагъа санай эди. Мураты уа, уллу темаланы алыб, проблемалы, психология джаны бла адамны ич хауасын терен ачыкълагъан чыгъармала джазаргъа эди. Адамны иннет, намыс, эстетика ангысын байындырырча чыгъармаланы.

Проблемасыз чыгъарма кьгетсиз терекчады, дей эди ол. Адам улуну джашауунда кимге да бирча тийишген затла боладыла. Андан сора да джашау хаман алгъа барыб турады, алай демеклик — джашау тюрлениб барады. Ол тюрлениу а кьб тюрлю байламы болгъан процесди, кесн да адам бла, адамны дуния къарамы бла, аны психологиясы бла, эстетика, адеб, намыс хауасы бла бирге тюрленеди. Джазыучу, бу затланы терен ангылаб, кесини чыгъармалары бла прогрессге къуллукъ этерге керекди. Адамны адамлыкъ шартларын ёсдюрюрге, аны ич хауасын байындырыргъа керекдиле джазыучуну чыгъармалары, деучен эди Мусса энчи ушакъларыбызда.

Уллу прозагъа, драматургиягъа аслам эс Бёлюрге, сценарий джазаргъа умут эте эди.

Мусса, аны бла тюбешгенлерим, арада ушакъ этгенибиз хаман эсиме тюшгенлей турадыла. Акъыллы ушакъ негер эди: тынгылай, ёчеше да биле эди. Кесини оюмун тенгleshдирнуле бла, логика бла бегите эди. Ушакъ эте тургъанлай жангы сёз, таб сёзтутуш, айтым, неда тенгleshдирну эшитсе, блокнотун чыгъарыб, джазыб алыучан эди.

Батчаланы Муссаны чыгъармачылыкъ фах-мусуна литературоведле тыйыншлы багъа берлик болурла, къарачай литературада аны орнун белгилерик болурла. Мен бусагъатда кесиме аллай борч алмайма. Энци дневниклеримде Муссаны юсюнден джазылгъан талай затны чертерге излейме.

Биринчи кере Батчаланы Муссаны юсюнден студент сагъатыбызда джазгъан эдим, 1960 джыл. Андан бери кёб къошханма. Энди уа аланы жангыдан окъуб, Муссаны суююмлю сыфатын кёзюме кёргоземе.

Бир джылгъа тамада эдим мен, кесим да бир курсха андан алгъа бара эдим. «Устаз» деген бютеуинститут къабыргъа газетни редактору эдим. Газетни студентлени эм фахмулуларыны болушлугъуна таяныб чыгъара эдик. Мусса редколлегияны члени эди. Олсагъатда «Джанкъоз» деген литература къабыргъа газет чыкъмай эди (аны артда Хубийланы Магомед къурагъан эди), алай а биз сатира газет да чыгъара эдик. Бизни биргелей ишибизде Мусса кёзге кёрюнгенлей тура эди. Тема берилгенлей, аны баш муратын ангылаб, эрлай бир таб формада джазыб берпучен эди.

Артагъа созгъан къылыгъы джокъ эди, барыбыз олтуруб тургъан джерде джаза эди. Эсимдеди: биринчи назмусун С. М. Кировну туугъан кюнюне атагъан эди — «Мальчик из Уржума». Ары дерн да джаза тургъан болур эди, алай а къабыргъа газетде биринчи чыкыгъан назмусу ол эди. Устазларыбыз Вера Герасимовна Яшина, Людмила Петровна Егорова бек джаратхан эдиле назмуну.

Алай болса да, мени сарытын, литератор боллукъ адамча кесин танытханы 1960 джыл мартны 15-де болгъан эди. Институтда ол кюн китаб окъуучуланы конференциясы болгъан эди. Дневнигимде ол кюнден къалгъан тизгинле: «Джашланы арасында авторну муратын терен ангылагъан, чыгъарманы баш чыкларын былай къарагъанлай айыргъан бай сезимли адамла аздыла. Мусса уа чыгъарманы сюзюуге къуру окъуучуча къошулуб къалмайды. Чыгъармачылыкъ сезимлери къозгъалыб, джазыучу точка салгъандан сора да, аны оюмларын андан ары къалайгъа дерн эмда къалай бардырыгъа боллугъун сезеди. Сёз ючюн, Батчаланы Бергер да фахмусу болгъан джашды, бара-баргъан заманда кертти литератор боллугъуна ийнанам, алай а Мусса андан теренрекча кёрюнеди».

Олсагъатда биз, билим алгъан бла бирге, джашауу жангырыб, айныб баргъан халкъыбызны культурасына къолубуздан келгенча юлюш къошарбыз деб, кесибизни учундуруб кюреше эдик. Бир-бирбизни ашхы муратына,

¹ Батчаланы Бергер — студент тенгибиз, арта — устаз, поэт, илинемек аджалдан замансыз ёлюб кетгенди.

сёз бла болса да, джакълыкъ эте эдик. Керти патриотизмни резиги джашлыкъдан бегитиб башлайды тамырларын. Бизни да джаш заманыбыз, джюреклерибиз учунуб, кеси-кесибизни ишге, джашаугъа хазырлагъан кёзююбюз эди. Бир-бирибизде, не гитче болса да, ашхы ышан кёрсек, аны бегитирге дыгалас эте эдик.

Алтмышынчы джыл февралны онунда тенглеримден бирини суратын салгъан эдим. Карандаш бла салынган сурат эди, алай а иги танг ушагъан эди. Аны кёрдю да Мусса, къолуна къагъыт алыб, сагъыш этиб кюрешмегенлей бу тизгинлени сызды:

Сенде кючню кёргенме
Бу суратны кёргюнчю,
Ишле, ишле, кёб ишле —
Ишле, Рашид, ёлгюнчю.
Суу баргъанча тенгизге,
Бар талпыныб сен алгъа...

Анга джууабха мен да бир затла джазгъан эдим.

Олсагъатда биз накъырда эте эдик. Алай болгъанлыкъгъа, накъырдабызда да керти кёлюбюзде болгъан затла таныла эдиле — халкъгъа хайырлы болургъа тырмашуу. Студентле эдик. Хайырлы болуу дегенни керек джерде къыйын салуу дегенча ангылай эдик. Мусса джамагъат ишге тирри къошула эди. Къайсы муратха да тохтаусуз, чалыкъмай ишлеу джетдиргенин биле эди.

Берилген дерслени Муссадан иги билгенле да тюбей эдиле, алай а ол къуру дерсле бла кюрешмей эди, кесин бютеуден толу хазырларгъа тырмаша эди. Сёз ючюн, устазла Муссаны башхаладан бек джарата эдиле. Дуниягъа

терешрек къарагъанын сезиб, келир заманда джазычу болурча ышанларын таныб эте эдиле алай.

Мартны 26-да институтда Къарачай-Черкес областны джеринде Совет власть орналгъаныны 40-джыллыгъына аталгъан къууанч ингир болгъан эди. Ингирни суратлау программасын филология факультетни экинчи курсу хазырлагъан эди. Аны юсюнден дневнигиме былай джазылгъанды: «Бир-бирде бизни студентлеге, джарыкъ ингирле къурай билмейсиз, деучен эдиле. Огъай, алай тюлдю: студентле къачан да студентледиле. Бюгюн ала джюрек учунуу-ну, фахмулары болгъанын да танытдыла. Таба билрге, башчылыкъ этерге, джол кѳргюзюрге керекди ансы, фахму да бар, усталыкъ, тырмашыу да бар, къолдан келлик зат да кѳб.

Батчаланы Мусса уа артыкъ да бек къууандырды: бюгюн аны ауазын барыбыз да эшитдик. Алкъын толу кюч бла айталмаса да сѳзюн, бир кесек тартынса да, айта биллигин, айтыр заты болгъанын танытды. Келир заманда джетишимлери боллугъу ачыкъды...

Ортабайланы Рая уа? Аны накъырдасы, къобуз сокъгъаны, Гогольну чыгъармаларын азбар айтханы?

Бюгюн джюрегим джарыкъды, джылыды. Студент тенглерими джетишимлерине, аланы келир заманларына къууангандан джылынады джюрегим».

Адамны джашаууну, магъанасыны юсюнден кѳб ушакъ этнучен эдик. Аны ючюн къалгъанды дневнигимде олсагъатда джазылыб бу оюм: «Къалай аманды заманны былай дженгил ѳтюб кетгени. Къалай аз джашайды адам!

Нелляй бир ашхы оюм, ашхы мурат джю-
рютеди джюрегинде ол, алай а аланы баджа-
рыргъа берилген заман къалай къысхады. Ким
кѣб ишлей эсе, ким кѣб къуллукъ эте эсе аш-
хылыкъгъа, сынгар ол боллукъду джашауун
магъаналы да, узакъ да эталлыкъ...»

Заман дженгил озду — биз институтну тау-
усуб, джангы джашаууну босагъасындан атла-
дыкъ. Алай узакъгъа кетмесек да, андан бери
талай ашхы тенгибизден айырылдыкъ. Алгъы
бурун Ёзденланы Махмут кетди. Ингил сезим-
ли, джумушакъ кѣллю Махмут къалай арну
джырлай эди! Кѣб тилде джырлай эди, музы-
ка инструментлени кѣбюнде согъа эди. Сурат
салыргъа уста эди, литератураны бек сюе эди,
гитче суратлау чыгъармачыкъла да джаза эди.
Этда джырлагъан тауушу къулагъыма кел-
генча бола турады бир-бирде. Ол суугъа кетиб
ѣдю. Кимни кѣлюне келлик эди, алай болур-
деб, аны джюзе билгенин кѣргенледе?

Аны ызындан Батчаланы Бергер кетди. Ча-
мчы, джарыкъ джаш, уста къураучу. Ол къо-
шулмай джарыкълыкъ болмай эди. Аккордеон-
ну алыб ортабызгъа кирсе, джырламагъан
къалмаучан эди. Студент джылларыбызда кол-
хозлагъа болушургъа барсакъ, биргебизге нел-
ляй бир джыр, нелляй бир джарыкълыкъ эл-
те эдик! Ол джарыкъ кѣзюулени Бергерсиз эс-
ге тюшюрген къыйынды, аны замансызлай
ажымлы кетгени уа джюрекден кетерге уна-
майды.

Энди уа, ма, Батчаланы Муссаны юсюнден
да озгъан замандача сѣлешибиз, алай а ал-
къын эсибизде сауча сакъланады.

Арт кѣзюуледе аны бла кѣб тюбешнучен

эдим. Литератураны, творчестволу интеллигенцияны борчларыны юсюнден этиучен эдик ушакъ. Адамны джашауунда суратлау сёзю, суратлау сифатланы магъанасын терен англагъан, таймаздан творчество излемни джолунда джюрюген адам эди Мусса.

1979 джыл декабрны 5-де Лайпанланы Сетини джангы романыны юсюнден сёлеше келиб, эмоция бла оюмну арасында байламгъа, творчество ишге башлам берген учунуугъа кечдюк. Мусса кесини кёлюне келгенни айтды: «Мени сарытын, творчество ишни тамалы джашауну, джашауда болгъан затланы иги билгенден къуралады, автор кеси суратларгъа алгъан затны терен, тамамлы билгенден сора башларгъа керекди джазыб. Экинчиден, автор эмоциялы халда алыргъа керекди сезимлени. Акъылын, джюрегини къозгъагъан сезимле ичине сыйырмай, аланы айтмаса, джюрегине тычлыкъ кирмей тохтаса, неши юсюнден къалай айтырыгъы белгилениб бошаса, къаламны алай алыргъа керекди къолгъа джазыучу. Мыйысы бла, акъылы бла сорушмай, къуру сезимлени тамалында башласа джазыучу, эмлик атха мингенча, джолун кесини белгилеялмай къаллыкъды. Джангылычсыз тюз дуня къарам творчество ишде мукъладис кибикиди.

Андан сора къошарым: окъуучугъа не болса да бир джангы затны билдирирге керекди. Арну, ол билген затны юсюнден джаза эсенг да, ол затны юсюнде ары дери ол эс бёлмеген, ол кёралмагъан бир затны табаргъа керексе. Биз нени юсюнден джазасакъ да, ашхылыкъ болсун деб джазабыз. Ол себебден ашхылы-

къны адамла джакъларча, аман затха аланы джюреклеринде къаршчылыкъ тууарча, къысхасы, окъуучу сангырау, сокъур болмаз ючюн, аны таукелликге хазырларгъа керекди. Суратлау сѣз бла адамны тириликге къозгъар ючюн, чемерлик керекди.

Хар ким теблеген джол бла барыб турургъа болмайды джазыучугъа, аны кесини энчи хаты, энчи творчествулу бети болургъа керекди».

Ол джыл декабрны 31-де творчество ишни, авторну позициясыны, адамланы халисине къалай къараргъа кереклисини юсюнден барды ушагъыбыз. Қъалай да болсун бир-бир адам бла ушакъ эталмайса, экинге да бирча сейир тема табалмайса.

Мусса бла уа нени юсюнден да ушакъ этген тынч эмда сейир бола эди.

Джазыучула таймаздан бир-бири бла тийише турмасала, арада творчествулу шохлукъ болмаса, бир-бирин билимлери бла, муратлары, иннетлери бла байындырмасала, хар ким сынгар кесини дунячыгъына бѣлениб, кесини къабына кириб джашаса, джеттишим, ёсюм да къыйын келликди деген оюмда тохтадыкъ экибиз да.

— Да сора алай кереклисин ким да ангылай эсе, не затды да чырмау болгъан? Майна, нелляй бир джаш авторубуз барды, творчество джолгъа джангы чыгъыб башлагъандыла ала. Кимден да бек алагъа керекди да сынамы болгъан авторланы кенгеши. Нек джокъду бизде школ да, бир-бирине тюбешиу адет да? — деб сордум.

— Билмейме. Бир джаньндан алыб къарасанг, джазаргъа кюрешген кѣбдю. Алай а не

джаны бла да дараджалары бир-биринден узакъ адамла бардыла: билими, окъууу, сынамы, культурасы дегенлигимди. Аллай адамла ны арасында уа бирча хауа къуралыб къалалмайды. Экинчи джанындан, аз билгенлени арасында кеслерини болумларын ачыкълаб къояргъа тартынганла бардыла. Сынамы, билими болгъанланы арасында да тюбейди керексиз зат: кесини заманын башхалагъа къоратыргъа суймеген, кесини творчество планларын, муратларын баямларгъа суймеген дегенча. Къысхасы — къызгъанчлыкъ.

— Ууакъ кёлкъалды бла орталарын айырыб тургъан адамла да тюбейдиле. Бир-бирине хатер этиу, ууакъ затны кечиб къоюу деген болмайды нек эсе да. Ич культурасы, адамлыгъы болгъан адам аллай ууакъ затладан огъары болургъа керек тюлмюдю? Джазычулагъа джюрекленни инженерлери дейдиле. Искусствону, литератураны къуллукъчусу интеллигент деген затны эм ашхы шартларын джюрютюрге керек тюлмюдю?

— Билемсе, бир-бир адамны къылыгъын бузгъан экстремизмди. Аллай адам ашхылыкъ этерге да болады, алай а кесине да ол зат бла, аллай мардада тёленигин излейди. Хар не, базмандача, теп-тенг болмаса, кёлкъалдылыкъ, джаулукъ башланыб къалады. Аллай адам кесини атламында марданы билмейди, бир ары, бир бери оздуруб барады. Марда, тэзюм, рахатлыкъ да джокъ.

— Мен да тюбегенме аллай адамлагъа. Алай болса да башха тюрлю халили адамла да бардыла: таб-таза иннетли, халал джюрекли огъурлу адамла. Алай а ол ашхылыкъ

аланы ичлеринден тышына чыкъмайды. Адам-
гъа суймекликлерин, джюрек джылыуларын
иш бла бегиталмайдыла, кишиге джукъду-
ралмайдыла. Да сора къайсы игиди дерге
боллукъбуз: аман иги эсе да кесини халисин
иш бла танытханмы, огъесе алай тургъанлай
ич дунясы огъурдан толуб тургъанлай, ки-
шиге джукъ хайыры неда зараны джетмеген
адаммы? Экинчиге, ахырсы, иги дерге да бар-
мыды эркинлигибиз?

— Хар не да иште танылады деучендиле.
Аманлыкъ, ашхылыкъ да алайдыла. Алай а,
мени сарытын, джюрек хауасы, иннети да кюн
тюрленигенча тюрлене тургъандан суймезим
джокъду. Адамны адамлыгъын танытхан аны
юсюндеги шартладыла, ол себебден ала де-
менгили орналыргъа керекдиле. Адамны
халиси, шартлары юсюне кийген кийимича
тюрлениб барсала, аны ким эмда къаллай
болгъанын да билаллыкъ тюл эдик, аяга
таянган хауагъа таянганча боллукъ эди.

— Хо, сен айтханча болсун. Мени дагъыда
бир къошарым барды. Адамны адамлыгъы сы-
налгъан къыйын кёзюуде, ары-бери да къо-
шулмай къалыучула, этимсиз, оюмдан ишге
кёчерге таукелликлери джетмеген хыбыл
адамла болуучандыла. Джашауну джюрюшюне
ала тирилик къошалмайдыла, суу элтген кыл-
ды тёнгекча, джюрюшге да чырмау бола, аны
къатыш тёнгерей барадыла. Ма аллай адамны
сыфатын суратларгъа тирилик бла къошулур-
ча этерге, аланы джюреклерин уятыб, кёзлерин
ачыб, адамны джазыуу ючюн тири кюрешчи
этерге керекди деб кёлюнге келгенмиди? Аман-
нга, игиге да саналмазча, кеси-кеслерини

ичинде джашагъан адамла тюбейдиле да?

— Тюбейдиле аллайла. Кертисин айтсам, аллай адамны юсюнден джазартгъа мени кёлюме эндиге дери келмеген эди. Планларым а кёбдюле. Бусагъатда уа пьесала джазар акъылым барды. Пьеса, аны сценадан джамагъатха кёргюзюу чыгъарма адамланы сезимлерине, акъылларына, ангыларына тюзюнлей эмда дженгил къатылырча этеди. Бизни турмушубузда, адетлерибизде, халибизде алкъын дженгилирек къорартгъа керекли затла аз тюлдюле. Былайда драматургияны хайыры аслам болурму деб келеди кёлюме, — деди Мусса.

Ол кюнню ингиринде Батчаланы Муссаны юсюнден талай зат джазгъан эдим дневникге. Ма ол тизгинле:

«Эртдеден бери таныйма Муссаны. Къалайды бюгюнлюкде аны мен кёрген сыфаты? (Джангылмай эсем, мен кесим кёргенча суратлайым.)

Орта сюекли, токъ битген адамды. Былай къарагъаннга, акъырын къымылдагъаны ючюу болур, хыбылыракъча кёрюнеди. Кертисинде уа, кючлю, таукел адамды. Сабыр къымылдайды, ашыкъ-бушукъну билмейди, хар атламын эсебге алыб джюрюгенчады. Тёгерек бетли, къызыл къанлы адамды. Иги кесекден бери кёзлюкле кыйиб джюрюйдю. Джашлай огъуна мангылай джанындан чачы тюшгенди. Кеиу мангылайлы аууруракъ башы имбашларына деменгили орналыбды. Тыш къарамы сабырча, эриниб къымылдагъанча кёрюнгенликге, джалкъаулукудан кериди, артыкъсыз да бек оюмуну юсюнден айтсакъ. Терк тюшюннген, сагъыш эте билген адамды. Кёб ишлейди, иш-

ни дженгил баджарады. Аны творчество ишине кьарасам, кёзюме бир-бирде чархла юсюндеги джолоучу кухня кёрюнеди. Башы кьаты джабылыб кетиб баргъан кухняны кёрсенг, аны ичинде не бола тургъанындан хапарынг болмайды. Хар ким бла биргелей кетиб барады ол, кёксюл тютюнчюк оту джукъланмагъанын танытады, алай а киши билмейди кьазанда неле бола тургъанын. Алай а ,ма, кетиб баргъанла солургъа тохтайдыла. Кьазанланы башлары ачыладыла, исси тылпыу бла бирге хантны ийиси чыгъады, хар ким, андан кьабыб татыуун сынаргъа ашыгъады. Татыуу кьалай болса да, ашыгъыб сакълагъанла ёзлю, татимлы хант аладыла. Алай а ашагъанланы арасындан, аллай зат, быллай зат кьошулмагъанды дегенле, бир айтылыб тургъан ресторанда ашагъан ханты бла тенглешдириб, аныча тюлдю дегенле да табыладыла.

Джолоучу кухня аланы биргелеринде баргъанын, бошупагъа силкине бармай, исси тылпыудан кьазанла атылыргъа джетиб, хант бишириб баргъанын эсге алмай кьоядыла. Кухня уа, бары бла бирге джол кьоратыб, дагъыда хант бергенди.

Ма аллайын, Мусса бара тургъанлайыбызгъа кьолубузгъа джангы чыгъармасын тутдуруб кьояды. Бизден киши этмегенни этеди кёбюсюне. Джетишдириб кьоялмагъан заты тюбей эсе да, ол джангы джол табаргъа излейди. Творчество башламчылыкъда алгъа барама дегеннге кьыйын тиеди. Уллу сынам болмагъан джерде джангы сокъмакъ ачама дегеннге таукеллик керекди. Муссада аллай таукеллик барды. Бир-бир джетишдирмеген затын хырт-

ларгъа ашыкъгъанлыгъыбызгъа, тыйыншлы творчество болушлукъ эталмайбыз. Джазыучу уа кеси башына тууарылыб къалыргъа джарамайды жангыны излеген сагъатда, тенглеринден-джазыучуладан кенгеш, болушлукъ табаргъа керекди. Мени сарытын, литература секцияны хар джыйылыуу жангы башлагъан джазыучугъа, эртдеден бери ишлеб келгеннге да школ болургъа керекди. Ортагъа салынган соруугъа анда джууаб табылыргъа керекди. Оюму, муратны бирикдирмей, перспективалы борчланы бирге белгилемей, керти джеттишим болдургъан къыйынды.

Муссагъа кѣбден бери къарайма. Тышындан къарагъаннга ол рахат кѣллю кѣрюнеди. Алай болгъанлыкъгъа, кертисинде, сангырау джюрекли тюдю, ингил сезимли, къайгъырыулу адамды, кесине тынчлыкъ излеген адам тюдю.

Аны юсюнде багъалы, айырма шартлагъа мен санагъан — акъыллылыгъы, тѣгерегинде джашауну кѣре билгени, кѣзю кѣргенни джюреги бла алыб, аны байындырыб, суратлау халда башхалагъа бере билгени.

Практика ишин да бардыра, таймаздан теория билимин ѳсдюргенлей турады Мусса. Бусагъатда тамам кюч джыйгъан кѣзюуюдю. Мындан ары биз андан керти да асуулу суратлау чыгъармала сакъларгъа боллукъбуз. Эндиге дери джыйышдыргъан материалы ол улуу джолгъа чыгъа башлагъанына шагъатлыкъ этеди. Ашхы, джарыкъ болсун джолу.

— Живописде академизмча, литературада профессионализм сеннге заран келтирир деб таныймыса? Джангы форма излейме, аны сый-

дам этеме деб, чыгъармаларынгы магъанасын къарыусуз этиб къоймазмыса? — деб сордум бир джолда Муссагъа, 1979 джыл январны 26-да болур эди дейме. — Мындан алда эки назму китаб чыкъды: сени назмуларынг бла Батдыланы Разбийникиле. Бир джанындан, экигизни тенглешдирген къыйынды, алай а, экинчи джанындан, кълюме былай келди: сенде профессионализм, оюмлулукъ танылыб турады, Разбийде уа, сендеча усталыгъы болмаса да, джюрек ауаз эшитиледи. Аны бегиб бошамагъанды, кючлю тюлдю ауазы, алай а сёзю джюрекден айтылгъаны танылады. Аллаи бек тартады да кесине окъуучуну?

Мени бла ёчешиб кюрешмеди Мусса. Ууакъ ышара, рахат айтды: «Эшта, оюмубуз бла сезимибиз тутушлу халда мийик дараджагъа кёлтюрюлген болмаз алкъын, экиси айырылмаздан бир кючлю ауазда эшитилирча. Алай болса да, керекмиди хар поэтден бирча ауазны, бирча джаза билнуню излерге?»

Ким биледи, багъа бере туруб, мен джангылгъан да болур эдим, алай а Мусса кёлкъалды болмады. Разбийге эс бёлуб, къайгъырыб, болушуб тургъанланы бири эди ол. Не медет, Разбий да кесини биринчи китабы чыкъгъандан сора кёб джашамады.

Башында чертгенимча, Мусса орта сюекли адамды. Уллу джумушакъ кёллары барды, узун ариу бармакълары бла. Аллаи кёлла эсингде къалыб кетедиле.

Хар неге хо деб барычуладан тюлдю Мусса. Кеси айтханны бегитирге тенглешдириуле келтире, къызмагъанлай сёлешеди. Джюрек халын сынгар бетинден билирге боллукъса.

Бир-бирде, оюмун ахырына дери ачыкълаб къояргъа суймегенча, кесин сагъыракъ тутады.

Алайлыгъын айтханымда, кюлдю да: «Ай-юнге, кесиме бир таша зат да къояргъа керекме да», — деди.

Сѣлеше тургъанлай, акъылы бла соруша тургъаны танылады. Кеси айтхан бла биргелей сени айтханынга да тынгылаб, кереклисин айырыб, тапхагъа тизиб баргъаннга ушайды былай къарасанг.

Бир джолда джазычуну творчество ишини, аны джашауну кѳре, фактлагъа багъа бере, затны мардасын сезе билгенини юсюнден сѣлешдик.

— Мен джазыб башласам, — деди Мусса, — эки адамгъа юлешингенча болама: бири джыйышдырса, экинчиси анга сакъ къарауул болуб, эс табдырыб турады, чекден, мардадан атларгъа къоймай. Экинчи кѳз джумгъанлай, биринчи джунчуб, къатышыб башлайды. Творчество иште ол эки сезим бирикмей мадар джокъду.

«Уллу суймеклик, тырмашуу болмай, суратлау чыгъарма джазаргъа мадар джокъду. Адамланы юч къауумгъа юлеширге боллукъду, мени сарытын: биринчи къауум дунияны кеси ичине джыйыб, аны кеси ангылагъанча суратлаб береди халкъгъа; экинчи къауум ангысы, джюреги бла хар нени ангылагъанлыкъгъа, аны суратларгъа, башхалагъа сыфатлаб берирге болалмайды; ючюнчю къауум, критикалы кѳзден къараб, хар затха багъа береди, тенглешдириб, сюзюб, оюм этеди. Творчество иште кесин берген адам ата-ана болургъа кю-

сеген адамчады. Ол кесини ишинде кесин, туу-дугъун кёрюрге излейди, къысхасы — адамны. Ол сезим асры кючлюден муратына джетгинчи тынчлыкъ табмайды. Творчество — суймекликни бир айырма формасыды. Аллай суймекликни уа хар кимге да бериб къоймайды табигъат», — деген эди Мусса.

Арт кезюуде ол эски-чирик адетлени, джашауубузда, турмушубузда адамны ангысы бла байламлы чола, керексиз затланы къоратыугъа уллу эс бёле эди. Литература джашауну алгъа элтирге, адамланы ангыларын, эстетика сезимлерин ёсдюрюрге керекди. Бу борчланы толтурууда драматургияны орну уллуду, анга аслам эс бёлюрге керекбиз. Сценадан джамагъат бла тюзюнлей сёлешуу тынч тюлдю. Кюрешир ючюн, неге къаршчы кюреширигинги кесгин ачыкъларгъа керексе, адамланы халилерин, къылыкъларын ариу билиб, биз джашауубуздан къоратыргъа излеген кемликлени тамалын белгилеб, анга кёре джазаргъа керекди пьесаны. Психология джаны бла къарагъанланы къайсы бирини да джюреги теберча, адамны сагъышландырырча джаза билсек, пьесаны магъанасы уллу боллукъ эди. Айгъакълай билирге керекбиз кемликлени, проблеманы арагъа салыб, ким да андан тюз оюм чыгъарырча эталсакъ, джамагъат тириликни кёлтюрюрге юлюш кюшабыз, дей эди Батчаланы Мусса.

Огъартын къараб къоймай, терен сюзсек, «Аймуш» («Мангылайына джулдуз тийген») аллай пьеса эди. Ким кючлю болса, джашауну иеси олду, ачхасы, байлыгъы кёб адам а эм кючлюдю — ма бу оюмну салады ке-

сини джашау халисини тамалына пьесаны баш геройларыны бири Солман. Аны ол иннетини терслигин айгъакълаб, бу заранлы халиси болгъан адамны хар не джаны бла да хорланганын кѣргюзеди Мусса пьесасында. Алай а хорлам кеси аллына келмейди, кюрешде келеди ол хорлам. Кюреш а иннетде, кюндегили джашау джолда барады.

Автор эл Советни председатели бла къартны арасында диалогга уллу магъана береди пьесаны баш магъанасын ачыкълауда. Ёчешну бош бармайды, кючлю барады. Эки тюрлю дуня къарамны арасында къаршчылыкъ бу диалогда кульминациягъа джетеди.

Андан арысында уа къартны джашау философиясыны тутхучсузлугъун финал кѣргюзеди — аны терс джол бла ишлеген «къаласы» оюлады. Аны иннетин андан ары элтирге таб эм къысха эт джууукъларындан да киши табылмайды. Табыллыкъ да тюлдю, не ючюн десенг, ол тутхан джолну бизни джамагъатда тамыры джокъду.

Бир кѣзюуде бу пьесаны юсюнден эки тюрлю сез баргъан эди. Сѣз кьозгъагъан пьесаны проблемалы болгъаны бла геройланы арасында баргъан диалог эди.

— Бу пьесада эки тюрлю дуня къарамны арасында кюреш барамыды, эм ахырында ким хорлайды? — деб сорду меннге биреулен.

— Мени сарытын, пьеса бек керекли, заманында чыкъгъан затды. Быллай темалагъа аслам джазылсала пьесала, андан игиси джокъ эди. Мусса бусагъатда эм фахмулу, эм мадарлы авторланы бириди. Анга тыйыншлы болушлукъ болса, кѣб хайырлы зат этерик эди.

Сиз салгъан соруугъа уа пьесада толу джууаб барды: кюреш да, хорлам да бардыла.

Къалай да болсун, орта хыйсаблы зат кишини эсин бёлдюрмейди. Джангы, таукелирек джазылгъан, проблемадан джанламай, аны салгъан да этиб, джууаб да берсе адам, сескекли болуб тохтайбыз. Чыгъарманы бир-бир джерин айырыб, андан оюм этерге керек болмайды бир-бирде. Салынган соруугъа автор бютеу чыгъармасы бла этеди джууаб, пьесаны ахырына дери къарагъан алайлыгына ажымсыз боллукъду. Пьесада терс джолну тутхан адам кючлюча кёрюнеди былай къарагъаннга, алайды кертиси бла да. Проблема болурму эди, кюреширге керек болурму эди, аллайла тюбемеселе арабызда? Проблема бар эсе, кюреше эсек, кимге къаршчы кюрешгенибизни, аны тюрсюнюн, иннетин, халисин билирге керекбиз. Ма аллай малкёз джезтырнакъны кёргюзеди Мусса. Аны айгъакълагъан бла къалмайды, толусу бла хорланганын, харам ырысхысындан, эм джууукъ адамларындан да айырылыб, тууарылыб къалганын кёргюзеди. Халкъ баргъан тюз джолгъа къайтмаса, энди анга башха джол къалмагъанды ёлюмден сора.

Бу затда тюлмюдю чыгъарманы баш магъанасы?

— Алай болгъанлыкъгъа, ууакъ кемликлери бардыла да? Толу суратланмагъан сыфатла, сёз ючюн. Неден чыгъады ол?

— Ол айтханыгъыз тюберге болур. Хазыр затда кемликни кёрген тынч болады, джазыучу-новатор ишлеген сагъатда уа ол джангыз болады, не ючюн десенг, ол новаторду. Ара-

гъа салыб сюзюу, болушлукъ бериу, эс табдырыу — ма керекли затла. Батчаланы Мусса фахмусу, творчеству бла джамагъатха къуллукъ этерге тырмашады. Алай эсе уа, болушайыкъ къолдан келгенча. Ол этгенни башхала эталмай эселе, артыкъ да бек эс бёлюрге, артыкъ да бек болушургъа керекбиз, мен ангылагъандан, болушурча болумубуз бар эсе.

Сёзню башлагъан нёгерим огъай деялмады айтханыма.

Бу эпизодну келтиргеним аны ючюндю: Муссада творчество таукеллик бар эди. Бир-бирде ангылашынмагъан, даулашырча зат чыкъгъаны болса да, проблемаладан джанламай, кеси ангылагъанча, алагъа джууаб берирге тырмаша эди. Илинмек ёлюмден былай замансыз кетиб къалмаса, кёб къууандырлыкъ эди барыбызны да. Ийнаныб эдик алай боллугъуна.

Мусса кетди бизден, чыгъармалары, ол къурагъан сыфатла уа бизни арабыздадыла, биргебизгедиле, джашайдыла, джашарыкъдыла, адамланы иннет-намыс хауаларын байындыра, алкъын кёб къуллукъ этерикдиле.

Батчаланы Мусса, кеси джазгъан бла бирге, башха авторлагъа да болуша эди, кёб рецензия джазгъанды басмагъа хазырланган чыгъармалагъа, кёб китабха болгъанды редактор. «Кюрешни джолунда», «Жизнь, отданная народу» деген китабланы Акъбайланы Шогъайыбны джашы Михаил Муссаны болушлугъу бла хазырлагъан эди, Лайпанланы Сеитин «Баталлары» деген романыны редактору да ол эди.

Джашлай кетди Мусса. Алай а джашау джолну узунлугъу адамны этген иши бла белгиленеди, ол джанындан къарасакъ, Батчаланы Мусса кёб зат этгенди. Къарачай литературада ол къалдыргъан джарыкъ ызны джаш джазыучула андан да бек джарытсынла, джангы ёрюшлеге миндирсинле. Ёрюшге эди Муссаны джолу.

БАШЛАРЫ

Документли повесть

Политрукну джазыуу	5
Ал сѣзню орнуна	5
Алкъын эртдеди ёлюрге	13
Олсагъатда Чехословакияда	43
Шохланы арасында	58
Къайгъыда кетген кюнле	101
Кѣмѣвчи	121
Эпил	137
Дел	160

Хапарла

Къыйын кюнледе	177
Къышхы кече	189
Портрет бла ушакъ этеме	195
Ананы суймеклиги	198
Кѣзле	201
Мен коммунистме	203
Басмачыны хапары	208
Ёрюшге эди джолу	214

И
выта

71173

Л 18

Лайпанов Р. С.-Б. Память сердца. Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1982.

240 с. с иллюстр.

В книгу вошли документальная повесть «Судьба политрука» и рассказы. Мужество, гражданский подвиг, духовная и нравственная чистота советских людей — основная тема книги. Она рассчитана на широкий круг читателей.

С (карач.) 2

Л 4702260000—56
М 159 (03)—82 71-82